

1989 10 І СОЦІОЛОГІЧНА ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

ЧИТАЙТЕ В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

- Перебудова: теоретична експертиза концепції і політики
- Больові точки міжнаціональних відносин: соціологічний зондаж
- Депутатський з'їзд в оцінках Маленюк і політики
- Якого депутата бажає мати народ? Імітація хитрої демократичної процедури 1977 року
- Проблема свідомості: смисли та досвід «Новий український рух...»
- Про зарубіжне українознавство без упередженості: програмна стаття Дж. Сніда (США) і В. Бальцера (ФРН)

СРСР

**ФІЛОСОФСЬКА
І СОЦІОЛОГІЧНА
ДУМКА**

1989.10

**ЧИТАЙТЕ
В НАСТУПНОМУ
НОМЕРІ
НАШОГО
ЖУРНАЛУ:****В. Г. Буткевич. ПРАВА ЛЮДИНИ В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ****Б. В. Ракитський, Г. Я. Ракитська. ПЕРЕБУДОВА: ТЕОРЕТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА
КОНЦЕПЦІЇ І ПРАКТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ****Ф. Х. Кессіді, В. В. Кондзьолка. ЧИ БУВ ДРЕВНІЙ ГРЕК ОСОБИСТІСТЮ!****Ю. В. Павленко. УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ФІЛОСОФІЇ. (Погляд археолога)****М. І. Михальченко. ГЛУХІ КУТИ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ І РОМАНТИЧНИЙ «БІГ НА
МІСЦІ». (До аналізу розміщення сил перебудови)****Микола Бердяєв. ВОЛЯ ДО ЖИТТЯ ТА ВОЛЯ ДО КУЛЬТУРИ**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

М. О. БУЛАТОВ
В. І. ВОЛОВИЧ
Є. І. ГОЛОВАХА
А. Т. ГОРДІЄНКО
В. С. ГОРСЬКИЙ
К. К. ГРИЩЕНКО
В. І. ДАНИЛЕНКО
В. П. ІВАНОВ
А. Т. ІШМУРАТОВ
С. О. КОШАРНИЙ

С. Б. КРИМСЬКИЙ
В. І. КУЦЕНКО
Б. О. ЛОБОВИК
В. І. МАЗЕПА
М. І. МИХАЛЬЧЕНКО
М. М. МОКЛЯК
В. М. НІЧИК
О. С. ОНИЩЕНКО
В. Л. ОССОВСЬКИЙ
В. С. ПАЗЕНОК

В. І. ПАНИОТТО
Ю. М. ПАХОМОВ
М. В. ПОПОВИЧ
Ю. Д. ПРИЛЮК
М. Ф. ТАРАСЕНКО
В. Є. ХМЕЛЬКО
М. М. ЧУРИЛОВ
В. І. ШИНКАРУК
М. О. ШУЛЬГА

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Ю. А. БАУМАН
І. В. БУРОВ
Є. К. БИСТРИЦЬКИЙ
Н. Б. ВЯТКІНА

Д. Г. ВИДРІН
К. С. МАЛЕЄВ
В. С. НЕБОЖЕНКО
В. П. ОМЕЛЬЯНЧИК

Н. В. ПАНИНА
К. Б. СІГОВ
Л. К. ФІНБЕРГ
О. К. ШЕВЧЕНКО

Редакція журналу

Головний редактор — Ю. Д. Прилюк

Заступники головного редактора: С. О. Кошарний, Є. І. Головаха (позаштатно)

Відповідальний секретар — Я. Б. Попова

Завідуючі відділами

І. В. Бойченко (позаштатно) — історичний матеріалізм
В. О. Звіглянич (позаштатно) — діалектичний матеріалізм, методологія науки
С. М. Івашенко — логіка, філософські питання природознавства, етика, естетика
С. Л. Лавриченко — теоретична соціологія, аналіз соціальних проблем
В. П. Недашківський — аналіз суспільно-політичних проблем, соціальна психологія, атеїзм, етика
О. Я. Прилипо — історія філософії, релігієзнавство, сучасна зарубіжна філософія

Наукові редактори:

І. В. Бойченко, С. О. Васильєв, Н. Б. Вяткіна, В. О. Звіглянич (всі — позаштатні)

Старші редактори: Т. С. Громова, Л. Г. Малишевська

Редактори: В. В. Барішполь, В. І. Гломозда, Л. І. Машовець

Телефони: 228-39-78; 228-48-55

Адреса редакції: 252001 Київ 1, Героїв революції, 4.

Художній редактор О. В. Пенькова
Технічний редактор Л. М. Кравченко
Коректор Г. С. Божок

Здано до набору 11.08.89. Підп. до друку 28.11.89. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 10,85. Ум. фарбо-відб. 11,57. Обл.-вид. арк. 13,31. Тираж 2330 пр. Зам. 09-107. Ціна 75 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги, 252030 Київ 30, Леніна, 19.
ФИЛОСОФСКАЯ И СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ. № 10. ОКТЯБРЬ. 1989. Институт философии АН УССР. Республиканский научно-теоретический журнал. Основан в январе 1927 г. Выходит один раз в месяц. (На украинском и русском языках). Главный редактор Ю. Д. Прилюк. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, Героев революции, 4. Киевская книжно-журнальная типография научной книги. 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

ФІЛОСОФСЬКА І СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА

Виходить щомісяця
українською
і російською мовами

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

10.1989

Інститут філософії
АН УРСР

КИЇВ
„НАУКОВА ДУМКА“

Заснований
в січні 1927 року

ЗМІСТ

Теоретичні і практичні проблеми перебудови

● РАКИТСЬКИЙ Б. В. (Москва), РАКИТСЬКА Г. Я. (Москва). Перебудова: теоретична експертиза концепції і практичної політики 3

Соціологічний репортаж

● КУШЕРЕЦЬ В. І., ОРЛОВ А. В. Національно-культурний розвиток: основні аспекти і деякі результати дослідження 24
● БЕКЕШКІНА І. Е. Що думають кияни про національну символіку? 28

Демократизація у дзеркалі соціології

● НЕБОЖЕНКО В. С. Вибори завершилися. Вибори починаються 30
● ФІНБЕРГ Л. К. Імітація, або Як ми 1977 року обговорювали Проект Конституції СРСР 36

Соціологічний репортаж

● ПАНИНА Н. В., ЧУРИЛОВ М. М. З'їзд очима виборців 45
● МОІН В. Б. (Одеса). Думки про вибори: критерії реальні та гадані 48
● БЕБИК В. М. Ваша думка про з'їзд? 53
● БУРОВ І. В. Яким би ми бажали бачити свого депутата? 57
● МАРТИНЮК І. О. Чи стане «Народний рух...» всенародним? 60

Репліка

● ПАНИОТТО В. І. Маленькі хитрощі демократичної процедури. (Про процедуру виборів до Верховної Ради СРСР) 62

Офіційний відділ 64

Філософське розуміння людини

■ ЛОПІ А. М. Проблема свідомості: зміст і досвід 65

Хроніка 75

Rostra nostra

ГАРАНЬ О. В. Про зарубіжне українознавство без упередженості 78

Логіка, методологія і філософія науки

БАЛЬЦЕР В. (ФРН), СНІД Дж. Д. (США). Новий структуралізм 81

© Інститут філософії АН УРСР, 1989

■ СТЕПАНЕНКО І. В. Чи можливе синтетичне визначення категорії «суспільні відносини?»	96
--	----

Ретроспектива

РОСТАЛЬНИЙ В. М. (Чернігів), ТАБАЧНИК Д. В. Червоний Лев революції. (Штрихи до політичного портрета Л. Д. Троцького) (Закінчення)	98
---	----

Першодруки

Наука — мистецтво — мораль. (Із листування О. О. Любичева і Б. С. Кузіна, 1944 — 1970)	107
--	-----

Наукове життя

● ВЕЧЕРСЬКИЙ В. В. Установча конференція Української асоціації захисту історичного середовища	118
---	-----

Про книги	121
-----------	-----

Резюме англійською мовою	124
--------------------------	-----

- Рекомендуємо для пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання
■ Для керівників і слухачів методологічних семінарів

CONTENTS

THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS OF PERESTROIKA. *Rakitsky B. V.* (Moscow), *Rakitskaya G. Ya.* (Moscow). Perestroika: Theoretical Examination of Concept and Practical Policy, p. 3. Sociological Reporting. *Kushnerts V. I., Orlov O. V.* National-Cultural Development: Main Aspects and Certain Results of Investigation, p. 24. *Beneshkina I. E.* What Do Kievites Think About National Symbols? p. 75. DEMOCRATIZATION IN THE MIRROR OF SOCIOLOGY. *Nebozhenko V. S.* Elections Have Finished. Elections Begin, p. 30. *Finberg L. K.* Imitation or How We Discussed the USSR Draft Constitution in 1977, p. 36. Sociological Reporting. *Panina N. V., Churilov M. M.* The Congress Through Electors Eyes, p. 45. *Moin V. B.* (Odessa). Opinion About Elections: Real and Imaginary Criteria, p. 48. *Bebik V. M.* What is Your Opinion About the Congress? p. 53. *Burov I. V.* What Kind of a Deputy We Would Like to Have, p. 57. *Martynyuk I. O.* Will the «Narodny Rukh» (Popular Movement) Become... the Popular One, p. 60. Remark. *Paniotto V. I.* Small Tricks of the Democratic Procedure (Procedure of the Elections to the USSR Supreme Soviet), p. 62. PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF MAN. *Loi A. M.* Problem of Consciousness: Sense and Experience, p. 65. NEWS ITEMS, p. 75. ROSTRA NOSTRA. *Garan A. V.* On Foreign Ukraine Science Without Prejudice, p. 78. LOGIC, METHODOLOGY AND PHILOSOPHY OF SCIENCE. *Baltzer V.* (BRD), *Sneed J. D.* (USA). New Structuralism, p. 81. Bank of New Ideas. *Stepanenko I. V.* Is Synthetic Definition of the Category «Social Relations» Possible? p. 96. RETROSPECTIVE. *Rostalnyi V. N.* (Chernigov), *Tabachnik L. V.* Red Lion of the Revolution (Sketch of Political Portrait of L. D. Trotsky), p. 98. FIRST PUBLISHED. Science — Art — Moral. (From Correspondence of A. A. Lyubishchev and B. S. Kuzin) 1944—1970, p. 107. SCIENTIFIC LIFE. *Vechersky V. V.* Foundation Conference of the Ukrainian Association of the Historical Medium Protection, p. 118. ABOUT BOOKS, p. 121. ABSTRACTS IN ENGLISH, p. 124.

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕБУДОВИ

Б. В. Ракитський, Г. Я. Ракитська

РАКИТСЬКИЙ Борис Васильович — доктор економічних наук, завідувач лабораторії політико-економічних основ управління ЦЕМІ АН СРСР. Фахівець у галузі проблем теорії соціалізму. Автор книг: «Форми господарського керівництва підприємствами» (М., 1968.— рос.); «Економіка — справа політична» (М., 1976.— рос.); «Закономірності формування і реалізації трудових доходів за соціалізму» (М., 1987.— рос.; у співавторстві з А. Н. Шохінін); розділу у колективній монографії «Нариси політичної економії соціалізму» (М., 1988.— рос.) та багатьох інших наукових праць. У нашому журналі друкується вперше.

РАКИТСЬКА Галина Яківна — кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу загальних проблем політичної економії соціалізму Інституту економіки АН СРСР. Фахівець у галузі проблем теорії соціалізму. Автор книг: «Цілі економічного розвитку і ефективність науково-технічного прогресу» (М., 1982.— рос.); «Проблеми і напрями розвитку соціально-трудових відносин в СРСР» (М., 1986.— рос.); статей в колективних збірниках і науково-теоретичних журналах. У нашому виданні виступає вперше.

ПЕРЕБУДОВА: ТЕОРЕТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА КОНЦЕПЦІЇ І ПРАКТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Починаючи з 1983 р. зусиллями вищого керівництва КПРС робляться спроби змінити на краще загальну ситуацію у країні, переломити несприятливі тенденції, знайти і використати нові резерви нормалізації соціально-економічного розвитку. Ці спроби не однотипові, наступність їхня відносна.

Після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС спостерігається нова активізація керівництва КПРС у здійсненні як зовнішньої, так і внутрішньої політики. Поступово його енергійні дії почали впливати і на середні рівні, формувати реальне зацікавлення населення щодо підготовлених заходів. Загалом за останні чотири роки соціально-психологічна обстановка у СРСР істотно змінилася. Після січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС позитивне ставлення більшості населення до діяльності вищого керівництва партії зробилося стійким, виникла зацікавлена довіра до його планів і обіцянок. При цьому дедалі наполегливішим стає очікування серйозних зрушень у керуванні радикальних поліпшень у суспільстві.

Кінець 1987 — початок 1988 рр. ознаменувалися зародженням у країні демократичних суспільно-політичних рухів. Одночасно чіткішу

позицію зайняли і супротивники нового курсу, помітнішими стали спроби їхньої консолідації. Період підготовки XIX партійної конференції дав новий імпульс політичній активізації народу. Сама ж конференція і низка демаршів консервативного апарату, здійснених за нею услід, зробили очевидною неможливість здійснення докорінних змін «зверху» без активного включення до боротьби за соціальні перетворення широких верств трудящих. На порядку денному — питання про організовану діяльність народу з метою подолання консерватизму соціально-політичної і економічної системи, що склалася, запобігання рецидивам неосталіністської ідеології і практики.

Радянський народ став сьогодні перед необхідністю підтвердити вибір, зроблений ним у Жовтні 1917 року, — революціонізувати установлену систему суспільних відносин так, щоб створити умови для розвитку країни шляхом соціалізму. Від того, наскільки продовження лінії на соціалістичне відновлення, розпочатої квітневим (1985 року) Пленумом ЦК КПРС, стане свідомим вибором і справою самого народу, залежить і її успіх, і міцність гарантій її незворотності.

Щоб сприяти прогресивному розвитку суспільної свідомості і суспільних рухів, радянські суспільствознавці повинні глибоко осмислити ідеологію перебудови, як вона складалася у 1985—1988 рр., вказати на її сильні і слабкі сторони, оцінити дієвість, міру мобілізуючого впливу на маси (маються на увазі основні соціальні сили), запропонувати шляхи кардинального оновлення ідеології з метою посилення її ролі ідейно-теоретичного забезпечення революційних перетворень у СРСР. Необхідно переконливо розкрити причини, які породили і відтворюють різноманітні форми так званих негативних явищ, обґрунтувати перспективи і конкретні шляхи утвердження гуманістичних ідеалів, соціалістичної моралі, демократичних принципів організації соціального і економічного життя. Цими міркуваннями і продиктований задум даної праці.

Про соціальні революції у суспільствах сучасних радянського типу

Ключові гасла і революційна сутність перебудови. У найважливіших партійних документах — у рішеннях вищих органів влади і виступах керівників КПРС звичайно міститься комплекс установок, однак деяким із них надається домінуюче на той чи інший період значення. Аналіз цих ключових закликів дозволяє визначити, що саме є пріоритетним для правлячої партії на той чи інший період, як уявляє собі керівництво партії ефективні шляхи і способи реалізації стратегічних цілей.

Після квітня 1985 р. сформувалось кілька ключових гасел, оскільки кожне наступне не витісняє, а доповнює попереднє. Це — «прискорення», «перебудова» і «демократизація».

Гасло прискорення стало формулою політики партії на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС. При цьому воно трактувалося спочатку здебільшого як нарощування, прискорення темпів економічного розвитку¹, як гасло, яке відображає завдання господарювання. Поступово акценти зміщуються на ширше коло цілей, досягнення яких забезпечується «на шляхах прискорення соціально-економічного розвитку країни»². Прискорення вже не зводиться лише до темпів зростання, але розглядається як умова розв'язання усього комплексу соціально-економічних проблем, як завдання швидшого просування до нового якісного стану суспільства, як завдання досягнення нової якості зростання³.

¹ Див.: Горбачев М. С. Избранные речи и статьи. — М., 1987. — Т. 2. — С. 139, 147, 155; Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 25.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 128.

³ Див.: там же. — С. 330.

Таким чином, гасло прискорення набуло за змістом того ж значення, що до нього мало гасло всебічної інтенсифікації суспільного виробництва⁴. Сьогодні буквально розуміння слова «прискорення» тільки утруднює усвідомлення всієї повноти стратегічних завдань, які належить розв'язати у ході практичної діяльності. Гасло прискорення відобразило те розуміння труднощів і шляхів їх подолання, яке існувало до глибокого аналізу обставинки і корінних причин застою в економіці і в суспільстві. На середину 1986 р. керівництво країни усвідомило недостатність гасла прискорення, але не зняло його, а почало наповнювати новим, емкішим змістом. Роль ключового гасла перейшла до гасла перебудови⁵.

Висунення у центр уваги потреб перебудови, тобто докорінної зміни способів праці, мало принципове значення. Багато хто із партійних, радянських, господарчих керівників сприйняв гасло прискорення лише як нарощування завдань, темпів, обсягів роботи. Вони гадали, що прискорення можна досягти існуючими засобами. «Але ж, товариші, стара колія куди веде?» — обґрунтовано запитував М. С. Горбачов і відповідав. — Зовсім не туди, куди закликають рішення з'їзду. Треба якомога швидше перебудовуватись, освоювати нові методи, нові підходи до роботи. Якщо йти старою колією, важко розраховувати на успішне виконання завдань, які намітила партія»⁶.

Доречно нагадати, що у застійні роки різко знизився рівень політичної свідомості і відповідальності керівних кадрів, і це виявилось у невмінні і небажання пов'язувати свою діяльність і діяльність керованих трудових колективів з потребами суспільства, з інтересами держави і народу. Порушився належний взаємозв'язок стратегії і тактики, послабився державний підхід до щоденних справ. Отут саме й пролягає «стара колія».

Негативна оцінка, що її дало керівництво КПРС поширенням у застійні роки методом і підходам до роботи, мала велике значення для перебудови. Вона ж закономірно ставила і питання про нові, ефективніші підходи. Потрібно було не просто заперечення, а діалектичне заперечення, тобто виникнення кращого, нового, передового, прогресивного.

Тут, однак, трапилася замінка, через яку було втрачено кілька місяців, загальмувалися назрілі перетворення. Гасло перебудови виявилось спочатку недостатньо змістовним. Люди не розуміли, про що йде мова, не могли усвідомити обсяг і характер необхідних змін у методах і формах роботи. «Іноді запитують, — казав М. С. Горбачов у липні 1986 р., — ну що ж це за мудра така справа — перебудова, як її зрозуміти, «з чим її їдять», цю перебудову? Ось, мовляв, ми всі «за», а що робити, не знаємо. Багато хто прямо так і каже.

Ми у Центральному Комітеті, в Політбюро гадаємо так, що починати перебудову, всю роботу перебудови треба кожному з самого себе, із визначення своєї громадянської позиції, із активізації політичної, трудової діяльності, із посилення відповідальності за доручену справу, за кінцеві результати...

Але перебудова стосується не лише цього боку. Вона передбачає створення такої атмосфери у суспільстві, яка спонукала б людей долати інертність і байдужість, що нагромадилися, позбуватись у роботі і в житті всього, що не відповідає принципам соціалізму, нашому світо-розумінню та способів життя... Але й у даному випадку кожному треба подивитися насамперед на себе, товариші...»⁷

Звичайно, кожен на своєму робочому місці може знайти резерви

⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1981. — С. 121.

⁵ См.: Горбачев М. С. Избранные речи и статьи. — М., 1987. — Т. 3. — С. 330—331; 419—424.

⁶ Там же. — С. 331.

⁷ Правда. — 1986. — 31 июля.

поліпшень. Але максимального ефекту можна досягти, якщо таке підвищення активності буде скоординоване, зорієнтоване на політично сформульоване завдання, а тим самим пов'язане зі стратегічними завданнями. За наявних спостережень і оцінок, багато хто у 1986 році вічікував і не активізувався саме тому, що гасло перебудови було для нього недостатньо визначено політично. Необхідність змін усвідомлювалася, що зміни будуть — припускалося із великим ступенем вірогідності, але в який бік зміни підуть — це питання залишалося відкритим для більшості радянських людей.

Та обставина, що на XXVII з'їзді КПРС багато говорилось про стратегічні цілі, про демократизацію, про інші плани партії на перспективу, не давало відповіді на питання про спрямованість перебудови. Масова свідомість за довгі роки прийшла до відмови сприймати серйозно, здавалося б, найавторитетніші партійні рішення. Адже чимало які з них не виконувалися, були відірваними від життя, мало впливали на хід реальних процесів у суспільстві і в господарстві. Крім того, у 1983 р. було вжито настільки суворих методів адміністративного управління, що у масовій свідомості зміцнилася думка: «говориться одне, а робиться зовсім інше». Ситуація була такою, що з дуже великим ступенем вірогідності можна було очікувати «загвинчування гайок» і навіть поновлення сталінських методів і підходів, подальшого урізання трудових і громадянських прав і свобод. Виявляти трудову і соціальну активність заради перебудови у такому напрямі радянський народ не хотів і не квапився.

З осені 1986 р. розпочинається поступове змістовне розкриття гасла перебудови. Як реальні докази серйозності перебудови громадській думці було подано гласність, нові економічні методи господарювання, започатковано було вибори деяких керівників на вакантні місця. Як обіцянки почали фігурувати зміна виборчої системи, проект Закону про підприємство та ін.

Найсуттєвіший із цих заходів — гласність, хоча далеко не завжди послідовна і повна. Оприлюднюються деякі факти, але не дуже-то допускається обговорення причин, що їх породили. Пропагуються нові методи господарювання (які застосовувались у експериментах іще з 1984 р.), але відсутній глибокий аналіз причин їх недостатності і неефективності. Залишалося незрозумілим, навіщо апробувати окремі поліпшення, якщо наукою доведено і практикою показано, що господарчий механізм, що склався, непридатний загалом. Тим більше, що систематичні змістовні наукові розробки проектів нового механізму господарювання було зроблено ще у 60-х роках. Вибори керівників часто нагадували пропагандні шоу, оскільки провадились без законодавчих основ і попервах базувалися на ідеях «вічевої» демократії. Треба відзначити, що багатьом трудовим колективам робить честь те, що вони головне побачили не у можливості таємно висловитися про начальника, і отим натиснути на нього чи залякати на майбутнє, а у можливості *змістовно обговорити програму дій*, стратегію організації і вибрати найкращий варіант. Тобто маса швидко пішла шляхом конкурентності, а не примітивної демократії.

Загалом, протягом 1986 р. не спостерігалось вочевидь серйозних заходів, адекватних гаслові перебудови. Це гасло, як і гасло прискорення, залишалося досить невизначеним. Їх мобілізуюче значення спадало із-за недостатньої масштабності, радикальності і наполегливості у проведенні конкретних змін у господарстві і суспільстві. З огляду на це й не відбувалося справжньої активізації трудящих та їхніх трудових колективів.

Справи пішли набагато краще, коли восени 1986 року перебудову було визначено як *революцію*, а у січні 1987 р. — висунуто гасло *демократизації*. Політичний рівень цих характеристик перебудови дав відповідь на питання про глибину і спрямованість перетворень, що їх накреслено під назвою «перебудова». Щоправда, відповідь ця залишалась

дуже загальною, недостатньо конкретизованою. Повторилась і ситуація відставання практичних дій від проголошених гасел.

Так, наприклад, пройшли з'їзди профспілок і комсомолу — наймасовіших громадських організацій. Обличчя цих організацій залишилось принципово тим же, справді значних кроків до демократизації зроблено не було. Визнання недоліків, яке пролунало на з'їздах, не було каяттям, а ухвалені на них рішення не дали підстав сподіватися на радикальні зміни у стилі і методах роботи профспілок і комсомолу. Тим більше, що апарати цих організацій було сформовано на старих принципах.

Серйозні сподівання багато хто покладав на обіцяну зміну виборчої системи, але вони ослабли після того, як введення виборів замість голосування фактично було відкладено на майбутнє. Люди знову не могли зрозуміти: що ж тут експериментувати, що апробувати? Чому очевидно назрілі зміни не здійснити одразу, серйозно і надовго? Адже така масова сила, як місцеві Ради народних депутатів, обрані демократично, могла б виявитися реальним чинником демократизації мас. Вибори відбувалися за відпрацьованим сценарієм, під дріб'язковою опікою апарату, із порушеннями Положення про вибори. Все це не сприяло зростанню довіри до гасел перебудови і демократизації.

А проте гасло «перебудова є революція» і гасло демократизації — це величезний крок уперед у всій ідеології перетворень після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС. Це є узагальненням політичних імперативів, наполюючи на які трудящі можуть провадити конкретну роботу по оновленню нашого суспільства. Не випадково, а цілком закономірно, що саме після висунення гасла демократизації довіра мас до керівництва партії зросла, участь у перебудові почала зростати, інтерес до справ у суспільстві здійснювався на висоту, співставну хіба що з періодом після XX з'їзду КПРС.

Резюме. Ключові гасла, висунені у 1985—1987 рр., відображали потреби розвитку суспільства, але відображали їх недостатньо глибоко і виразно. Багато часу витрачалось на наповнення цих гасел достатнім соціально-політичним змістом. І лише гасла демократизації і революції сягли потрібної політичної глибини. Стратегічні цілі недостатньо ясно відобразились у ключових гаслах 1985—1987 рр. Практичні зміни виявлялися (і виявляються), як правило, незрівнянно скромнішими, ніж гасла. Масова активність на базі ключових гасел доки не виникла (щоправда, часто її виникнення стримувалося). Усе це настановує на висновок: вироблення ключових гасел, які б адекватно відображали стратегію перетворення суспільства і мали мобілізуючу силу, треба було б зміцнити науковим осмисленням процесів, що відбуваються у нашому суспільстві.

Перше, у чому необхідно розібратись, це питання про характер назрілих перетворень, про характер і рушійні сили революції, якій належить здійснитись у СРСР. 1987—1988 р. дали істотне просування у розумінні цих питань.

У чому полягає революційний характер перебудови? Положення про те, що перебудову належить розглядати як революцію, виявилось настільки значущим в ідейно-теоретичному і практичному відношенні, що це зразу ж надало дужого поштовху всій суспільній думці в СРСР і стало здатним суттєво вплинути на практику. Висунення цього положення завдало надзвичайно сильного удару по усталеній системі уявлень про радянське суспільство. Не випадково робляться спроби амортизувати цей удар. З'явилися інтерпретації положення «перебудова є революція», призначення яких — зменшити його соціально-мобілізуючий потенціал.

Одна із таких спроб (найпрямолінійніша і найпримітивніша) — трактувати перебудову не як революцію соціальну, а як науково-технічну, або ж просто як систему заходів, підвищена радикальність яких дозволяє вжити щодо них піднесеніших слів, так би мовити, вдатися до метафори.

Набула певного поширення і теоретична новела, за якою соціалістичне будівництво є закономірною низкою еволюційних та революційних фаз розвитку. При цьому революційні фази слід розуміти як періоди виявлення нової якості, підготовка якої відбувається у фазах еволюційних. Отже, і «сьогоднішня перебудова» — це лише *одна із таких фаз*, обрामлена (з боку як минулого, так і майбутнього) фазами еволюційними.

Серйозним демобілізуючим чинником стала і посилена пропаганда неантагоністичності визрілих соціально-економічних суперечностей. Сама можливість антагоністичних суперечностей у суспільстві, подібному до нашого, рішуче заперечується (виняток робиться хіба що для суперечностей у відносинах суспільства щодо злісних карних злочинців і т. п., але це вже очевидний відхід убік від проблеми).

Коли всі перелічені лінії і спроби вихолостити зміст самого поняття «революція» буде синтезовано, результатом стане, очевидно, «нова теорія» революції, за якою, як можна передбачати, у суспільствах, схожих на наше, час від часу відбуваються (з ініціативи «зверху» і переважно зусиллями апарату, правлячих кіл, але за активної моральної підтримки, згоди і схвалення народу) революції, необхідність яких усвідомлюється всіма і всіма ж цілком приймається як *необхідна програма перетворень*. Суть боротьби — упертої, наполегливої, цілеспрямованої — зводиться у ході таких революцій до подолання неантагоністичних суперечностей між гарячим прагненням кожного до знищення вад (негативних явищ) і деякою інертністю, притаманною кожному, яка заважає всім оперативно перебудуватися. *Боротьба соціальних сил* у такій революції виключається і замінюється певним змаганням за те, хто швидше перебудується, бо усі соціальні сили — за нове, і всі — проти старого.

Було б, однак, досить доцільно не витратити сил і засобів на випрацювання такого роду теорії. Щось подібне у нас вже давно-таки розроблено. Тільки розробникам такої схеми (моделі) суспільного прогресу не стало на думці назвати її революцією. Саме навпаки, описана модель традиційно використовується як логічне доведення того, що за соціалізму немає необхідності у революціях (у науковому, марксистсько-ленінському розумінні цієї категорії). Залишаючись насправді обмеженою усталеним розумінням схеми суспільного розвитку за соціалізмом, «нова теорія» буде трактувати революцію лише як гучне слово і вживати поняття «революція» у новому для марксизму значенні — метафорично. При цьому відбуватиметься не наповнення старого поняття новим змістом, а радше вихолощування попереднього змісту.

Далі ми покажемо, що поняття «революція» є застосовним до об'єктивно необхідних перетворень у радянському суспільстві у своєму неутятному, класичному марксистсько-ленінському розумінні. Застосовуючи поняття «революція» до перебудови, себто *користуючись* поняттям «революція» практично, треба особливо ретельно слідкувати за спробами вихолостити ряд його характеристик, винятково вартісних теоретично і практично. Зафіксуємо деякі з фундаментальних рис соціальної революції.

Перша. Революція завжди істотно змінює напрям суспільного розвитку. Суть революційної ситуації — у реальній можливості зробити історичний вибір подальшого розвитку країни. Для цього повинні бути наявними не тільки об'єктивні, але й суб'єктивні основи. Революція полягає у тому, що забраковується варіант майбутнього, до здійснення якого стихійно чи свідомо йшов (вівся) розвиток суспільства і пропонується новий варіант.

Друга. Революція є формою зіткнення на історичній арені антагоністичних соціальних сил. Таке зіткнення виявляє непримиренність корінних інтересів великих соціальних сил у рамках системи економічних, соціальних і владових відносин, яка склалася. Цим революція відрізняється від таких форм суспільного розвитку, в яких зіштовхуються

неантагоністичні інтереси або ж протидіючі соціальні сили суттєво не рівні за своїм впливом на розвиток країни. У подібних випадках здійснюються або ж реформи, або ж придушується відносно слабосильний соціальний інтерес.

Третя. Корінне питання революції — питання про владу. Мова йде не про персональну заміну одних осіб, що здійснюють владу, іншими особами. У революції вирішується питання про *зміну змісту* влади, про зміну підходів і способів її здійснення, стійких структур владових відносин. Інакше кажучи, революція вирішує питання про зміну типу влади. Цим вона, до речі, і відрізняється від змов, «палацових переворотів», змін адміністрації і тому подібних історично помітних але не докорінних змін влади.

Четверта. Не буває революцій без революційних дій значних мас людей. Їх активна участь у зіткненні антагоністичних соціальних сил, у боротьбі за владу (за зміну влади) — реальний спосіб зламати опір соціальних сил, що узурпували управління справами суспільства, де-завуювати їх ідеологію, позбавити її масової підтримки, вкорінити у свідомість мас ідеологію соціальних сил, що приходять до влади, одержати підтримку новій владі з боку мас. Революція — акція живої історичної творчості народу. Не буває «революцій зверху», революцій без мас. Початись революція може і за ініціативою зверху, але здійснитися і перемогти без активного масового політичного руху вона не може.

Такі, на наш погляд, головні характеристики соціальної революції у її класичному марксистсько-ленінському розумінні. Досвід революційного руху наприкінці XIX і у XX століттях підтверджує плідність такого розуміння революції як форми суспільного прогресу. «Розвивати» ж поняття революції так, щоб звільнити його від названих засадничих характеристик, — отже, «перетворити «революцію» на порожнє частощуване слово, придатне хіба для політичної демагогії, на «гасло одноразового користування».

Наші спостереження показують, що ідеологи, які виражають інтереси дійсно великих соціальних сил сучасного радянського суспільства, уникають вихолощування поняття «революція». Уникають, безумовно, із цілком різних причин, які відображають розбіжність корінних інтересів соціальних сил. Одна частина ідеологів доводить неможливість вживання поняття «революція» щодо сучасного радянського суспільства на тій підставі, що у свідомості маси вкорінилося уявлення про це суспільство як про суспільство: а) позбавлене антагонізмів; б) таке, що розвивається «від перемоги до перемоги», поступально; в) забезпечує масам повну і ефективну доступність участі у політиці, в управлінні державою; г) демонструє на всіх стадіях свого розвитку ідейно-політичну і моральну єдність усіх соціальних сил. Інша частина ідеологів відстоює застосовність щодо перебудови категорії «революція» у її ортодоксальному марксистсько-ленінському смислі, намагаючись розхитати і відкинути стереотипні уявлення про наше суспільство, укорінені в масовій свідомості.

Основне, принципове розходження полягає, таким чином, у розумінні характеру, структури, проблем сучасного радянського суспільства. Аналіз громадського життя в СРСР в 1985—1988 рр. дозволяє зробити досить важливий висновок: програми суспільних перетворень зависають у повітрі, якщо їх побудовано як заклики до поліпшень, як набір найближчих кроків для усунення недоліків і впровадження корисних нововведень, а питання стратегії і глибокої оцінки минулого і сучасного не набувають належного висвітлення і повсякчас видаляються із фокусу громадської уваги. При цьому часто мовиться про новий якісний стан радянського суспільства, якого буде досягнуто внаслідок прискорення і перебудови. Однак, як показує досвід, *новий якісний стан* маси сприймають як щось ефемерне, а не як мобілізуючу ідеологічну формулу, якщо його не протиставлено *старому якісному станові* радянського суспільства. Смуга (політика) гласності масовій свідомості

дала силу-силенну нових фактів і оцінок окремих явищ і процесів. Але ніщо так сильно, як гласність, не виявило дефіциту глибоких наукових узагальнень⁸. Не набувши глибоких наукових оцінок минулого і сучасного, не можна робити соціальну революцію.

Необхідність і зміст назрілих революційних перетворень у СРСР стають очевидними, якщо всі факти і окремі оцінки, які стосуються минулого і сучасного країни, звести до єдиної картини і тим дати станові сучасного радянського суспільства науково обгрунтовану і політично глибоку інтегральну оцінку, визначити його координати в історичному розвитку, висвітлити його реальні проблеми і справжні причини цих проблем.

Патріотична метафізика—ідеологічне гальмо перебудови. Досвід історичного розвитку СРСР важко узагальнити поняттями, розрахованими на нормальний хід соціалістичного будівництва. Радянське суспільствознавство неабияк грішиться тим, що втискує історичну реальність СРСР у систему категорій і уявлень, які відтворюють розвиток радянського суспільства як такий, що вищою мірою відповідає логічній лінії становлення соціалізму. У 30—40-х роках справа доходила до абсолютно потворної, неприкритої апологетики: конкретно-історичні форми радянського суспільства оголошувалися ідеально відповідними об'єктивним законам суспільно-економічного розвитку, а отже—*еталонними зразками соціалізму*. За нашого часу такі уявлення вважаються очевидними крайнощами. Але допоки суть їхня та ж сама. Вплив апологетики сталінського зразка має прояви і в тому, що логічні етапи соціалістичного будівництва й досі вважають можливим ототожнювати з конкретно-історичними етапами розвитку радянського суспільства.

А між іншим, після XX і XXII з'їздів КПРС одержано констатації і політичні оцінки низки щонайістотніших відхилень у практиці від ленінських принципів політичної, господарської, соціальної діяльності. XXVII з'їзд КПРС, матеріали наступних пленумів ЦК КПРС доповнили ці констатації глибокими оцінками діяльності, яка призвела до застою, до деформацій і переродження у суспільстві. Але дивна, здавалося б, справа: як би не примножувалися факти практичних відхилень від принципів і норм соціалізму, перехід кількісних змін у якісні—якщо мова йде про радянську історію післяленінського періоду—суспільствознавці услід за партійними документами рішуче заперечують. Подібні ж відхилення, скажімо, у Китаї чи в іншій країні можуть призвести до загрози втрати, а то й до втрати соціалістичних завоювань. Але СРСР це не стосується. Отож маємо якусь патріотичну метафізику.

Один з перших найяскравіших зразків такої метафізики продемонстровано у постанові ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків», прийнятій 30 червня 1956 р. Було засуджено як *несумісні з соціалізмом*, як такі, що суперечать природі соціалізму, культ особи і його негативні наслідки. Були піддано критиці і деякі теоретичні і ідеологічні концепції та установки, що панували у 30—40-х роках. Однак критику крайнощів, найочевидніших відхилень від ленінізму, від природи соціалізму було чітко і явно зумисне відмежовано від питання

⁸ Виступаючи у різних аудиторіях і спілкуючись із різними категоріями трудящих у різних районах країни, ми були приємно вражені тією швидкою і рішучою зміною інтересів аудиторії, яка відбулась буквально протягом шести—восьми тижнів по січневого (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС. Люди почали ставити теоретичні питання. Відчувається, що багато дечого зняли з обговорення і наткнулися, нарешті, на питання корінні, ідеологічні. І хоча це все ті ж питання, які роками роз'яснювалися у системі партійної та економічної освіти, однак відчувається, що лише зараз вони постали перед людьми як питання їхнього особистого життєвого досвіду, розвитку. Багато хто *вперше в житті* почав замислюватися про суспільні справи як про речі, що стосуються його і від нього, можливо, залежать. Особливо це стосується партійно-господарчого активу, але також і кваліфікованих робітників. Цей проблемний інтересу дорожчий багато чого. Що зробити, щоб не втратити його?

про характер суспільного ладу, який утвердився на 30-ті роки. «Незважаючи на все зло, заподіяне культом особи Сталіна партії і народові,—зазначалося у названій постанові,—він не зміг змінити і не змінив природи нашого суспільного ладу.

Жоден культ особи не міг змінити природу соціалістичної держави, в основі якої покладено суспільну власність на засоби виробництва, союз робітничого класу з селянством і дружбу народів, хоча цей культ і завдав серйозних збитків розвитку соціалістичного демократизму, піднесенню творчої ініціативи мільйонів»⁹.

Так от питання про взаємовплив надбудови і всієї системи суспільних відносин, а також надбудови і всієї системи економічних відносин було *підмінене* питанням про вплив окремої особи на суспільну систему: «Вважати, що окрема особистість, навіть така значна, як Сталін, могла змінити наш суспільно-політичний лад, означає увійти у глибоку суперечність із фактами, з марксизмом, з істиною, поринути в ідеалізм»¹⁰. Отже, всупереч фактам і здоровому глуздові на окрему особу було покладено і справою ніби окремої особи визнано засуджені офіційними партійними документами такі процеси, як «обмеження демократії», що їх у сталінську епоху «звели до норми внутрішньопартійного й державного життя, брутально нехтуючи ленінськими принципами керівництва», «найгрубіші порушення соціалістичної законності і масові репресії», «беззаконня і сваволя», «зловживання владою», «серйозні порушення ленінських заповітів», «серйозну шкоду розвитку соціалістичного демократизму»¹¹.

Привертає увагу той факт, що, починаючи з перших тактів гласності, з перших кроків активізації суспільної думки після квітня 1985 р. питання про ємкість, наукову оцінку сталінської епохи, сталінської ідеології і сталінських методів практичного керівництва суспільством незмінно спливає і висувається до розряду гостро актуальних. Ми вважаємо це глибоко закономірним свідченням здорового напруження суспільного розвитку. Навпаки, прагнення зняти це питання, оголосити його *вже вирішеним*, таким, що не стосується проблематики розпочатої соціальної революції,—явне гальмування перебудови. Викликає прикрість, нерозуміння і відчай та обставина, що питання про оцінку 30—40-х років знову і знову підмінюється питанням про ставлення до соціалізму або ж звужується до питання про персональну відповідальність за злочини, скоєні політичними діячами тої пори (а поміж них мало хто живий). Ідеології перебудови величезних втрат завдає відхід вищого партійного керівництва від поставлення і розв'язання наступних питань, що стосуються історичного минулого СРСР:

1) чи є ідеологія і практика сталінізму настільки серйозним розривом з ленінізмом, що він змінює суспільний лад, деформує його і призводить до втрати завоювань та переродження соціалізму? Або ж ідеологія і практика сталінізму є таким відхиленням від ленінізму, яке не чинить на суспільний лад істотного впливу? Чи є його розвитком?

2) чи можна вважати, що завдання відновлення ленінських норм партійного і суспільного життя було достатньо розв'язане, починаючи з XX з'їзду КПРС? Якщо так, то чи були явища 70—80-х років, засуджені XXVII з'їздом КПРС, новим відхиленням від цих принципів? Якщо ні, то чи не були явища 70—80-х років новою, пізнішою фазою виявлення ідеології і практики сталінізму, наслідками відхилень від ленінізму, які відбулися 30—40-х років?

3) на яких підставах критичне ставлення до ідеології і практики сталінізму залишалось забороненим з 1964 до 1985 року? Чи правильно критику ідеології і практики сталінізму, заперечення ідеології і практики сталінізму ідентифікувати з критикою соціалізму, із відмовою від соціалістичної, ленінської ідеології?

⁹ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК.— М., 1971.— Т. 7.— С. 210.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.— С. 205—208, 210; Т. 8.— С. 325.

Значна фігура Й. В. Сталіна, яка неминує буде ще привертати увагу істориків, перешкоджає багатьом суспільствознавцям звернутися до емкішого, порівняно із цією особою, історичного явища — до суспільного ладу, який утворився в СРСР 30—40-х років і мав за свою основу ідеологію і практику, які відійшли від лєнінізму. Цей суспільний лад не можна узагальнити, науково описати поняттями, що відображають *нормальний* хід соціалістичного будівництва. Не визнавати цього факту і навіть відмовлятися обговорювати питання про характер і глибину відхилень від лєнінізму, від принципів соціалізму у ході розвитку СРСР 30—40-х років і пізніше — означає впадати у патрістичну метафізику, щосили тиснути на важелі гальмування перебудови, вихощувати її революційні потенції.

Який же науковий теоретичний апарат потрібен, щоб діалектично підійти до оцінки історичної практики СРСР? Ключові елементи цього апарату — категорії «деформація» і «переродження» — тепер уже стійко увійшли до лексику вищого партійного керівництва, усе частіше використовуються у науковій і публіцистичній літературі.

Теоретичні проблеми аналізу деформацій і перероджень окремих сторін і процесів і загалом суспільного ладу соціалізму, втрати завоювань соціалістичної революції, класифікація типів виникнення деформацій соціалізму, шляхи виходу із них — все це майже не доторкувані радянським суспільствознавством теми. Водночас досвід наших власних досліджень показав, що аналіз історії, конкретних проблем і реальних перспектив радянського суспільства стає найпліднішим при оперті на цілісні взаємопов'язані уявлення про суть, причини, типи і можливі способи подолання деформацій і перероджень соціалістичного ладу.

Про деформації і переродження соціалізму. Історичний розвиток набагато складніший своєї внутрішньої сутності. Практика соціалістичного будівництва спирається у кращому випадку на глибоке наукове передбачення, на логічне описання реально можливого варіанту успішного досягнення цілей соціалізму. Жодна наука не спроможна ні підмінити собою живу історичну творчість народу, ні передбачити всі навіть найсуттєвіші історичні особливості, обставини, випадковості. Звідси неминує величезне різноманіття конкретно-історичних форм і способів руху до соціалізму. Звідси ж — виключна цінність історичного досвіду, його осмислення, наукового узагальнення. Звідси ж — неймовірна складність прокладення у реальній історичній обстановці оптимальної лінії практичної дії, яка б найбільшою мірою відповідала логіці, сутності, закономірностям становлення соціалізму.

Все це означає можливість — до того ж не абстрактну, а реальну — неспівпадань конкретних суспільних дій, прийомів, рішень, намірів з інтересами і об'єктивними закономірностями соціалістичного будівництва. Такі неспівпадань заведено називати помилками, але, певне ж, не у тому розумінні, як кажуть про помилки людини, що ненавмисне порушила відомі їй правила. У соціалістичному будівництві правило є *вільна історична творчість мас*. Якщо це правило не порушено, то доречно говорити скоріше про невдачі, аніж про помилки. А якщо воно порушене, то маємо не помилку, але чи злочин, чи трагедію.

Під впливом тих чи тих причин, відтворюваних чи діючих довготривало, відступи від прийнятих (припустимих) для соціалістичного будівництва форм і методів історичної дії можуть набувати стійкості, ставати чинником, який формує конкретно-історичне обличчя суспільних процесів. Відбувається деформація цих процесів. За тривалого відтворення деформації можуть ставати звичними для маси, укорінюються у свідомості спочатку багатьох, а потім і більшості людей як природні, нормальні форми суспільного буття. У таких випадках деформації набувають характеру перероджень.

Теоретичне (логічне) описання сутнісних характеристик суспільного ладу не приймає співіснування у межах єдиної системи цих характеристик (законів і категорій) і деформованих відносин, і таких, що пе-

реродилися. Однак те, що у науці — еkleктика, у житті виявляється фактом, моментом реального руху. Адекватні природі соціалізму і деформовані (перероджені) процеси і відносини співіснують, суперечачи одне одному. Певна річ, подібні суперечності мають свої стадії розвитку, крім того, багато що у їх реальному розгортанні залежить від ситуативних обставин. Стадії і механізми розгортання суспільних суперечностей вивчено все ще недостатньо, а суперечностей адекватного і неадекватного (деформованого, переродженого) соціалізму — іще менше. Однак найзагальніші уявлення про це можна сформулювати.

Насамперед, безсумнівним є те, що у *кінцевому підсумку* адекватне соціалізму і деформоване (тим більше перероджене) — антиподи, які породжують поміж суб'єктів суспільних відносин антагонізми. Але це у кінцевому підсумку, у якості, так би мовити, бомби уповільненої дії, як постійно діючі потенції суспільних конфліктів. На щоденний рахунок співіснування потенційних антагоністів досить довго може бути й мирним. Різноманітність форм і динамізм реального руху дозволяє деформаціям і навіть переродженням ніби загубитися, уникнути співставлення із вищими критеріями соціалістичності, знайти собі компенсатор, який приглушує пильність. Одне слово, реакція відторгнення не настає відразу, і деформація починає свій шлях до переродження. Лише протягом часу, вже вкорінившись у свідомості багатьох як природний, звичний і об'єктивно необхідний стан, завоювавши собі тим самим поборників, деформація (переродження) породжує і своїх ідеологів, і конкретні програми переробок адекватних суспільному ладові відносин. Настає *активна (агресивна) стадія* життя деформації того чи іншого процесу (відношення). Напевне, тут доречна аналогія зі злоякісною пухлиною, яка до пори не заважає організмові, але у випадку критичних для нього ситуацій виявляє агресивність і поглинає його.

Якась кількість деформацій і перероджень окремих сторін і процесів суспільно-економічного життя, очевидно, завжди є навіть у найздоровішому суспільстві, яке будує соціалізм і комунізм. Все питання у тому, чи ж досягає коло чужих соціалістичних процесів і відносин небезпечної широти, чи стає їх множина критичною. Це по-перше. По-друге, украй важливо, чи виникають у суспільстві обставини, що дозволяють хоча б деяким переродженням стати агресивними, активними. Активність навіть деяких перероджень підстерігає решту, допомагає у консолідації всього, чужого ладові, але між тим наявного у ній. І якщо «критична маса» перероджень мала у потенції, вона може перетворитись у дійсність. Так виникає *деформація суспільного ладу*, здатна утвердитись у якості звичної для маси, стати *переродженням ладу*. Самозрозуміло, що відбувається це не помітно, бо вмикає у дію існуючі соціальні сили і висуває нові. Справа може доходити й до контрреволюції, і до громадянської війни.

Деформації і переродження окремих процесів неминує тягнути за собою невикористання внутрішніх потенцій (переваг) соціалізму, свого роду недобір соціалістичності. Це гальмує, стримує розвиток, породжує стійкі помилки, труднощі, недоробки. Якщо деформації піддається процес, що перебігав у формах і організовувався методами, адекватними соціалізму, то його переродження означає часткову втрату завоювань соціалізму. Цілковита деформація ладу означає реальну загрозу втрати всіх завоювань соціалізму, а переродження ладу робить цю втрату фактом реальної історії.

Ключові поняття теорії деформацій і переродження соціалізму. Деформація ладу може бути визначена як особлива фаза його розвитку, сутнісні риси якої — втрата ладом адекватних йому спрямованості і способів функціонування при збереженні прихильності ладів з боку провідних, визначальних соціальних сил. Деформація ладу — це, в суті справи, стан його кризи, для подолання якої повинен бути здійснений вибір: або ж замінити деформовані відносини і форми їх організації на адекватні ладів, або ж прийняти

деформації, які склалися, як суспільно нормальні форми відносин. У першому випадку відбувається повернення суспільства у русло прогресивного розвитку, у другому — переродження, перетворення на інший лад.

Деформація соціалізму здатна призвести до втрати завоювань соціалізму (тобто перш за все спрямованості розвитку), але стан усе ще залишається зворотним допоки не відбулося переродження, допоки маси трудящих — за соціалізм. Мова йде при цьому, певне ж, не про слова (словом «соціалізм» можна назвати що завгодно, аж до націонал-соціалізму), а про дійсно гуманістичну спрямованість розвитку, здійснювану гуманними засобами самим трудящим народом. Переродження може вважатися здійсненим, коли трудящі маси визнали деформований соціалізм за справжній соціалізм і не бачать підміни, не борються з нею. Розрізняти деформацію соціалізму і його переродження украй важливо, бо це два різних *якісних стани* суспільства, з різними законами руху, з різними соціальними силами, з різними завданнями і способами боротьби з ними за повернення на шлях соціалізму.

Теорію деформації соціалізму, його переродження, кризи, виходу із деформації поки що не розроблено. Проблему ж поставлено, і її дослідження гостро актуальне.

Всі типи деформації соціально-економічних відносин у суспільстві, що будує соціалізм, мають відмітну властивість, що їх об'єднує. Виокремити її важливо, щоб розгляд конкретних деформацій не здавався топтанням на місці, а розкривав би форми вияву загальної стійкої причини.

Ця причина тісно пов'язана із труднощами повернення суспільного розвитку до нового історичного русла. Головна складність соціалістичного будівництва — подолати тенденції, які склалися віками і стали звичними для мас, увійшли до суспільної свідомості, до свідомості різних класів і соціальних груп, націй і народів, до індивідуальної свідомості. В тисячах, у мільйонах конкретних економічних, культурних, соціально-політичних, моральних явищ і процесів закріплено соціальну нерівність, несвободу, переважання відносин панування і покори. Навіть свідомість борців із соціальною нерівністю не вільна від відображення протистояння (яке склалося протягом сторіч) можновладців і тих, хто цій владі корився. Засвоїти суть революційного перевороту, взяття влади самими трудящими украй складно, якщо під цим засвоєнням розуміти не лише відсторонення від влади поміщиків і капіталістів, але, перш за все, практичне налагоджування соціалістичної демократичної держави як влади самого трудящегося народу. Маси якийсь час не вміють управляти, побоюються управляти, помиляються у своїх спробах управляти; нові форми управління то заперечують цінне у досвіді попереднього управління, то повторюють соціально вороже, відтворюючи те, з чим боролися революційні маси.

Є лише одна-єдина можливість утримати вірний напрямок соціалістичного будівництва — це безперервно поширювати і поглиблювати живу творчість трудового народу, підтримувати його високу політичну активність, відданість ідеям і цілям соціалістичної революції у їх повному стратегічному обсязі. *Всі без винятку деформації соціалізму (як деформації окремих процесів і відношень, так і деформації ладу загалом) мають спільну властивість — послаблення політичної активності трудящих мас аж до їх політичної пасивності.* Саме висота і глибина революційної настроєності трудящих мас є чинником, який компенсує і долає всі ворожі соціалістичні тенденції, з якої б сфери суспільного життя вони не впливали (від економіки до релігії). Ось чому *класифікація деформацій є не що інше, як класифікація способів і форм відчуження трудящих від справи соціалістичного будівництва.*

Які основні шляхи виникнення деформацій? Розглянемо їх, не виникаючи у відмінності між деформаціями, які складаються у процесі початкового творення соціалістичних форм суспільного

життя, і тими, що виникають уже в процесі втрати соціалістичних завоювань, тобто у процесі заміни адекватних соціалістичних форм — деформованими.

Два шляхи виникнення деформацій пов'язані з викривленими уявленнями про цілі соціалізму, з невмінням підняти організацію практичної діяльності і керівництво нею на політичний рівень, утримуючи його у межах гуманістичної соціальної направленості.

Перший з них — *приниження цілей* соціалістичного будівництва, зведення їх переважно до економічних або навіть техніко-економічних. «Економізм» на стадії розгортання революційної боротьби пролетаріату обертається, як це не раз показувала історія, нездатністю надати боротьбі політичної напруги, поставити у її центр стратегічні інтереси класу. Подібне економістське розуміння соціальних процесів за умов соціалістичного будівництва виливається у гіпертрофію завдань господарського розвитку на шкоду іншим сторонам суспільного прогресу.

Деформація соціалізму, пов'язана з перебільшенням, абсолютизацією економічних завдань розвитку, може виникнути за відсутності у робітничого класу достатнього досвіду господарювання. Вірогідність такої деформації зазначеного типу зростає, якщо є (всі або хоча б деякі) обставини, що ускладнюють налагоджування соціалістичного господарства на сучасній науково-технічній основі. До них належать: відсталість господарства і його зруйнованість, нестача кваліфікованих кадрів і загальний недостатній рівень освіти у країні, відмова інтелігенції включитися до соціалістичного будівництва, зовнішній економічний чи політичний тиск і т. д. За цих умов виникає почуття небезпеки втрати соціалістичних завоювань, розуміння невідповідності політики і економіки, прагнення форсувати підведення економічної бази під новий політичний лад.

Побоювання і прагнення подібного роду відображають реальність перехідного періоду, його типову суперечність. Якщо розвиток іде без деформацій, то суперечність розв'язується у ході всесасібного економічного розвитку в найрізноманітніших формах, гарантом же соціалістичної спрямованості суспільного розвитку є зміцнення політичної спілки пролетаріату з усіма трудящими. Саме економічні форми доводяться перебудовувати, виходячи з необхідності зміцнити політичну єдність трудящих, нова економічна політика, вироблена В. І. Леніним, — вдалий конкретно-історичний задум і досвід здійснення адекватного соціалістичного соціально-економічного розвитку. Головне у непі, певне ж, не торгівля, і не приватне підприємництво, а «змичка» пролетаріату і селянства.

Але варто правлячій партії впасти у паніку перед економічними труднощами, засумніватися у тому, що політична єдність і політичний рух трудящих здатні компенсувати і подолати ці складності, — і неминуче виникає гіпертрофія економічних завдань. І тоді вже не економічні форми змінюються у відповідності до соціально-політичних завдань, а навпаки, вважається за можливе як завгодно змінювати соціально-політичні форми суспільства заради якомога швидшого подолання економічних труднощів. Протиставлення економічного і соціально-політичного є абстрактною можливістю за розвитку без деформацій, але якщо значення економічних завдань гіпертрофується, можливість протиставлення не тільки стає реальною, але й реалізується. Із цим руйнується головний соціальний чинник, який забезпечує соціалістичний характер розвитку, — політична активність, готовність мас трудящих будувати і відстоювати соціалізм. Завдання соціального звільнення трудящих, піднесення маси до висот активної історичної творчості підмінюється завданням нарощування виробничого потенціалу, підвищення продуктивності праці, прискорення науково-технічного прогресу, повнішого вдоволення потреб народу.

Ідеологічним обґрунтуванням деформації соціалізму, яке базується на приниженні цілей соціалістичного будівництва, є економічний матеріалізм (економічний детермінізм).

Інший шлях виникнення деформації соціалізму ґрунтується на розриві, протиставленні цілей соціалістичного будівництва і інтересів людини, різних соціальних груп трудящих, при цьому цілям соціалістичного будівництва надається якийсь абстрактно-піднесений ореол, якась велич, що пригнічує людину, проголошується також очікування якогось чудодіяння у майбутньому, яке нарешті дозволить подолати вказаний розрив. Цілі й ідеали соціалізму зображуються настільки віддаленими від реальності, що потрібен небувалий масовий героїзм для їх досягнення, жертвне служіння їм кожної людини, всього народу.

Історичним підґрунтям подібного роздування ентузіазму, трудового екстазу є, як правило, прагнення форсувати наروضування економічної бази, ресурсів, виробничого потенціалу, прагнення і догнати і перегнати. Розглядувана деформація є по суті логічним продовженням першої, заснованої на приниженні цілей соціалістичного будівництва. Дійсно, спочатку гіпертрофія економічних завдань, неминує за цього розбазарювання здатності маси до активної історичної творчості, потім прагнення активізувати маси в одній сфері діяльності (у виробничій), а для цього — історичне роздування почуття обов'язку, відповідальності, провокування екстатичного піднесення, вихваляння жертвовного ставлення до праці. Загальний напрямок впливів на трудящого, на маси трудящих за розглядуваної деформації — одностороннє розгортання їх трудової активності, для чого всі інші прояви їх життєдіяльності розглядаються лише як сприяння максимізації виробничої віддачі.

Порочність деформації соціалізму, заснованої на протиставленні цілей суспільства як вищих цінностей інтересам людей і соціальних груп, буцім-то, як цінностей нижчих, полягає у нехтуванні центральною ідеєю марксизму: вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх. Замість цього принципу втілюється у життя принцип: якнайшвидший розвиток всіх — за рахунок розвитку кожного. Кожна людина, кожна соціальна група приносяться при цьому у жертву загальному розвитку, і від них ця жертва вимагається. Суспільні умови, які створюються за цієї деформації, не сприяють вільному розвитку ані когось одного, ані соціальних груп, ані всіх.

Деформація ладу підготовлюється досить часто деформацією засобів, яких вжито у ході соціалістичного будівництва. Два різновиди деформації засобів можна вважати основними:

- 1) підміна добровільної, свідомої, активної участі трудящих у соціалістичному будівництві по суті примусовою, недобровільною;
- 2) припущення чужої соціалізові, суперечливої і протизаконної діяльності, яка дозволяє порушувати принцип рівноправності громадян, отримувати нетрудові прибутки, фактично експлуатувати чужу працю.

Конкретними проявами першого різновиду деформацій є адміністрування і командування, узурпація управлінням всіх розпорядничих функцій, тотальна регламентація і заборонництво, сваволя, всюдозволеність, невідповідність управління і фактична безправність, соціальна роз'єднаність, заляканість і політична пасивність керованих.

Другий різновид деформацій демонструє нездатність суспільства, ослабленого політичною пасивністю мас, протистояти тенденціям, які повертають його розвиток на висхідні рубежі, до попередньої форми. Конкретними проявами деформацій такого роду є, з одного боку, розповсюдження паразитичних і взагалі асоціальних явищ, а з іншого — організована (спочатку нелегальна, потім напівлегальна і легальна) діяльність з привласнення чужої праці і відповідна їй ідеологія — наприклад, апологія родинних і земляцьких зв'язків, спадкових привілеїв, посадових переваг, кастовості і т. п.

Всі конкретні деформації, зчіпляючись одна з одною, утворюють певну систему деформованих відносин, або деформацію соціалізму як суспільного ладу. Два різновиди деформацій соціалізму можна вважати основними:

- казармена деформація соціалізму,
- економічна деформація соціалізму.

Для казарменої деформації характерна узурпація влади управліннями і поступове перетворення управлінського прошарку на особливу панівну касту. Трудящі маси при цьому соціально роз'єднані, політично пасивні, у суспільстві панує сваволя, беззаконня, демагогія, страх. Адекватна казарменій деформації тенденція переродження — фашизація суспільства. Адекватна ідеологія — лівацький ревізіонізм, який безсоромно прикривається ортодоксальною марксистською фразеологією.

Економічній деформації соціалізму властиве приниження політичної діяльності і стратегічних цілей, перебільшення ролі економіки у розвитку суспільства, зміщення критеріїв прогресивності у бік економічної ефективності, підвищення продуктивності праці. Культивується ідеологія поетапного прогресу: спочатку створимо матеріальні передумови, потім будемо вирішувати завдання соціалістичного будівництва. Адекватна цій деформації тенденція переродження — реставрація експлуататорського ладу. Адекватна ідеологія — економічний детермінізм у розумінні закономірностей суспільного розвитку, який співіснує з прагматизмом і волюнтаризмом у практичних діях.

Обидві основні деформації соціалізму — не антиподи. Маючи спільну причину — зниження політичної активності трудящих мас, — обидві вони здатні співіснувати, даючи різноманітні гібридні стани деформованого соціалізму.

Вихід із деформації, повернення у русло прогресивного соціалістичного розвитку можливі не інакше, як шляхом поновлення (до того ж не формально, не на словах, а на ділі) політичної активності трудящих мас.

Активізація мас повинна при цьому охоплювати всі сфери життя суспільства. Це означає, що для виходу із деформації неприйнятна форма кампанії, яка наголошує на якійсь одній із проблем суспільного життя. Форми активізації можуть бути найрізноманітнішими, але абсолютно необхідно, щоб сам рух мас до все вищої активності з самого початку і до кінця був політичним рухом. Адекватне періодові виходу із деформації гасло — демократизація, поновлення демократичного централізму в його лєнінському розумінні, метою якого є повернення трудящого народу до історичної творчості. Жодні зміни, розраховані на збереження деформованого типу управління, але модернізованого на демократичний лад, прикрашеного псевдодемократичними інститутами, не здатні вивести із деформації.

Питання про рушійні соціальні сили виходу із деформації соціалізму наукою не досліджено.

Що таке радянський «реальний соціалізм»? Після квітня 1985 р. вище керівництво партії неодноразово вдавалося до своєрідного способу намацування найближчих наступних кроків перебудови. Висувалось чергове загальне гасло, а його наступне змістовне формування відбувалось по тому, як знизу виникали свого роду «підказки»: ініціативи, пропозиції, ідеї і т. п. Досить характерно при цьому, що країна у найрізноманітніших формах і варіантах підказує вищому керівництву (принаймні з середини 1986 р.), що найгострішою соціальною і політичною потребою є переоцінка минулого історичного досвіду. Керівництво ж переважно утримується від такої переоцінки, і це, на наш погляд, є серйозним чинником, що гальмує розгортання революції.

Думка про те, що для серйозної переоцінки потрібне фундаментальне дослідження матеріалу, — думка правильна і незаперечна. Однак не треба недооцінювати тієї роботи, що її проведено у цьому напрямку після XX з'їзду КПРС за 30 із зайвим років. Період же 60—80-х років може бути оцінений на основі відкритого обговорення із фактами і документами в руках. Вже те, чим ми сьогодні володіємо, дозволяє переглянути уявлення про характер суспільних процесів піс-

ляленінського періоду. Це кардинально поглиблює уявлення про сутність історичного вибору, який радянському народові належить зробити за рахунок свого розуміння перебудови і ставлення до неї.

Суспільство, побудоване у нашій країні 30—40-х років, мало самоназву — «сталінська епоха». В 1953—1964 рр. зроблено спроби (далеко не в усьому послідовні) переоцінити ряд процесів цієї епохи, повернути розвиток країни у русло демократизації. З 1965 р. рух набув загальноназадного характеру і на 70-ті роки склалася стабільна соціально-політична система, яка називала себе по-новому — реальний соціалізм. Зараз цей термін замінено іншим, але таким, що так само мало відображає специфіку системи — «період застою». Сталінська епоха і реальний соціалізм — послідовні фази розвитку однієї і тієї ж суспільної системи. На прапорі перебудови написано: добитися досягнення радянським суспільством нового якісного стану. Але у порівнянні із яким якісним станом він буде новим? Який же старий, нинішній, висхідний для перебудови (революції), якісний стан радянського суспільства? Саме це питання, а не суд історії над діями Сталіна і його соратників робить звернення до минулого гостро злободенним, практично невідкладним, об'єктивно неминучим. Сталінську епоху можна було б залишити без переоцінки — до того, як прискіпкові історики вивчать її вздовж і впоперек, якби ця епоха не була початковою фазою, фазою виникнення того типу суспільства, який ми наміряємося перебудувати — і не як-небудь, а радикально, революційним шляхом.

Впадає у вічі загальна властивість ідеології сталінської епохи і реального соціалізму — забороняти наукові оцінки радянського суспільства, заборонити саму думку про наявність будь-яких наукових критеріїв відповідності чи невідповідності реальності ідеалам соціалізму, уявленням марксизму-ленізму про соціалізм як суспільство.

У 30—40-і роки, як відзначалося на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, «із теорії і суспільствознавства пішли геть жива дискусія і творча думка, а авторитарні оцінки і судження зробилися незаперечними істинами, які належало лише коментувати. Відбулася свого роду абсолютизація форм організації суспільства, які склалися на практиці. Більше того, подібні уявлення, по суті справи, отожднювалися із сутнісними характеристиками соціалізму, розглядалися як незмінні і подавалися як догми, які не залишають місця для об'єктивного наукового аналізу. Склався застиглий образ соціалістичних виробничих відносин...»¹².

Після XX з'їзду КПРС, не зважаючи на категоричну ніби-то заборону сумніватися в незмінності нашого суспільного ладу під впливом відхилень від ленізму в обстановці культу особи¹³, радянські суспільствознавці-марксистипроробили чималу роботу, підготувавши переоцінку історичного досвіду СРСР. Ця робота не підтвердила декларативного твердження 1956 року, згідно з яким «саме собою розумілося», що мова могла йти тільки про гальмування розвитку, але не про відхід убік від правильного шляху розвитку до комунізму¹⁴. У зв'язку з цим з кінця 50-х рр. у радянському суспільствознавстві встановлюється певна «роздвоєність свідомості»¹⁵. Жива творча марксистська думка, придушена 30—40-х років переслідуваннями, репресіями і засиллям апологетики і догматизму, відроджується з кінця 50-х років, хоча дуже нечасто виходить до народу із-за цензури, яка ставала дедалі жорсткішою, офіційного насадження одноманітності думок і оцінок. Та все ж фактом є, що наукове, чесне марксистсько-ленінське суспільствознавство існує і бореться з апологетичним ось уже біля 30 років.

¹² Матеріали Пленуму ЦК КПРС 27—28 січня 1987 р.— К., 1987.— С. 8.

¹³ Див.: КПСС в резолюціях...— М., 1971.— Т. 7.— С. 210—211.

¹⁴ «...помилки завдали втрат розвитку окремих сторін життя Радянської держави, гальмували, особливо в останні роки життя Й. В. Сталіна розвиток радянського суспільства, але, саме собою зрозуміло, не відвели його вбік від правильного шляху розвитку до комунізму». (Там же.— С. 211).

¹⁵ Комуніст.— 1987.— № 8.— С. 9.

сприйнявши ідеї і традиції з чистого джерела — класичних праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна.

Що ж до суспільствознавства, яке продовжило ідеологію сталінської епохи, то йому дано виразні оцінки у низці документів і виступів, починаючи з Всесоюдної наради завідувачів кафедр суспільних наук у 1986 р. Наведемо одну із таких ємких оцінок: «Попит на суспільну науку набував виключно кон'юнктурного характеру, від чого й наука втрачала свою дійсну функцію».

Особливо помітними зробилися ці тенденції 70-х років, коли вивчення живого соціалізму, який розвивається, почало все відвертіше підмінюватися штучними формулами і схемами. Більше того, під впливом некритичного ставлення до застійних явищ складався і костенів цілий комплекс впливів, які деформували рух теоретичної думки.

Як результат, у 80-і роки ми вступили не лише з серйозними, добре відомими сьогодні практичними недоліками і прорахунками, але й з рівнем теоретичної свідомості багато в чому ще візця 30-х років...»¹⁶.

Варто враховувати, що продовжувачі сталінської ідеології вжили зусиль до її модернізації. Один із різновидів модернізованого догматизму визрів 70-х років на основі підміни наукових марксистсько-ленінських критеріїв прогресивності, соціалістичності розвитку виключно прагматичними критеріями. У цьому випадку, як і у первісній сталінській ідеології, з порядку денного рішуче знімалося питання про оцінку практики, що склалася, про її вдосконалення за мірками соціалістичного ідеалу. На цьому напрямку модернізації сталінізму і виникла концепція так званого реального соціалізму. Вона заснована на бездоказовому сприйнятті усталеного порядку речей як системи відносин, яка цілком і повністю відповідає критеріям соціалізму. Питання про можливість відхилення від «правильного шляху розвитку», про деформації соціально-економічних відносин такою постановкою рішуче виключалося із завдань наукового дослідження і, відповідно, із кола ідей суспільної свідомості¹⁷.

Отже, ідеологія сталінської епохи і ідеологія реального соціалізму відкидали наукову оцінку наявного стану суспільних відносин, оголошуючи його бездоказово таким, що повністю відповідає закономірностям соціалістичного будівництва. Однак нагромаджені науково вірогідні оцінки і віддані розголосу факти дозволяють не лише засумніватися у правомірності таких декларацій, але й дати іншу оцінку суспільному ладові, який виник у СРСР 30—40-х рр. і продовжує у модифікованому вигляді існувати досі. Цей лад — казармена деформація соціалізму.

Які ж основні аргументи, що дозволяють зробити і обстоювати такий висновок?

1) 30—40-х років докорінно змінилася політична система СРСР. Суть зміни — відчуження трудящих мас від політики. Революція у Жовтні 1917 року, наступна боротьба за владу Рад підняли трудящі маси до рівня політичної активності. Було створено державу диктатури пролетарів, яка проголосила реально приступною для трудящих участь у історичній творчості. Однак невдовзі найважливіші компоненти цієї державності — система виборності у Ради, з'їзди Рад, відкрите

¹⁶ Там же.— С. 8.

¹⁷ У редакційній статті «Соціалістичний ідеал і реальний соціалізм» (Коммунист.— 1979.— № 11.— С. 11—24) визнавалася припустимість критичного ставлення до існуючих недоліків, до рівня вже досягнутого соціалістичного розвитку, його співставлення з віддаленими цілями і завданнями. А проте керівною є ідея про ворожість нашій справі співставлення соціалістичних ідеалів і реально побудованого у нас суспільства. Справу зведено до неспівпадання історичного і логічного, наукового проекту майбутнього соціального устрою і сьогодишнього його, багато в чому незавершеного стану. Аналіз того, чи ж витримується у нашому суспільстві належний соціальний напрямок розвитку, чи є належна відповідність між цілями і засобами, у статті не лише відсутній, але й сама думка про такий аналіз вважається ревізіоністською. Твердження про необхідність демократизації і гуманізації соціалістичного ладу оголошуються демагогічними. (С. 13).

обговорення суспільних проблем та ін. — було ліквідовано. У період масових репресій народ фактично втратив своїх випробуваних провідників — комісарів більшовицького типу, котрі, без перебільшення, були ключовими фігурами диктатури пролетаріату і проведення у масах політичної лінії партії. 30—40-х років маса трудящих із політично активної перетворилась на політично пасивну і залякану. Апарат захисту революції у ці роки планомірно трансформувался у командно-каральний апарат, здійснював масові репресії не лише у 1937—1938 рр., але й в інші історичні періоди.

Система виборів до Рад зазнала докорінних змін, перетворилася фактично на систему призначень депутатів за беззмислової виборчої кампанії і покірного голосування мас. Вирішальну роль у функціонуванні Рад почав відігравати виконавчий апарат, а не депутати.

Законність порушилася, правопорядок послабився. Роль судової влади була зведена практично нанівець. І це також не є випадковим. Судова діяльність передбачає рівноправність сторін, можливість захищати права і свободи. Але якраз принцип рівності перед законом управління і тих, ким управляють, всіх громадян, було грубо порушено, замінено на «подвійні стандарти», а фактично — на сваволю та беззаконня. Все це зазначено у рішеннях партії, що оцінюють процеси періоду «культу особи».

У регулюванні суспільних відносин закон втратив вирішальну роль, поступився прямій (дозвільній або заборонній) владовій діяльності. Зникла як така категорія дозволених дій. Забороненим почало вважатися все, що прямо не є дозволим. Ініціатива, самодіяльність, будь-які свободи опинилися під заборобою. До складу норм права почала включатися презумпція винуватості.

До виконання командно-каральних функцій активним чином було підключено пресу, яка вже не обслуговувала конституційну свободу слова громадян. Свободу слова було узурповано, так самісінько, як і багато деяких інших конституційних свобод.

2) Докорінно змінилася соціальна політика.

Союз робітників і селян серйозним чином змінився за змістом у зв'язку з насильницько-репресивними методами здійснення колективізації. На кінець 40-х рр. селянство опинилось у злидненому матеріальному становищі і до того ж позбавленим низки елементарних громадянських прав і свобод (досить сказати, що паспорти були видані всім колгоспникам трохи більше, ніж 10 років тому).

Інтелігенція, особливо творча, і у довоєнний, і у повоєнний час регулярно піддавалася проробкам і залякуванню. Замість поставленого В. І. Леніним завдання активного освоєння всього культурного багатства, створеного людством, у сталінську епоху вирішувалося завдання культурної ізоляції радянського народу від позосталого світу, власні культурні надбання зазнали спустошливих чисток, внаслідок чого масу було переведено на збіднений набір дозволених культурних цінностей.

Великої шкоди завдала сталінська епоха міжнародним відносинам. Народи СРСР були фактично позбавлені можливості розвиватися у обстановці рівноправності і взаємозбагачення культур. У не-демократичних умовах розвиток національної самосвідомості і національних культур неминуче став набувати деформованих, викривлених форм. Під репресії потрапили цілі невеликі народи і національні культури, і — що є не менш показове — цю соціальну несправедливість не було сприйнято великими народами як несправедливість.

Важкодказовим є факт зближення соціально-економічного становища різних соціальних груп, прошарків, класів, націй і народностей, які населяють нашу країну, про що так багато було сказано і написано, хоча таке зближення — один із критеріїв соціалістичного характеру фактично здійснюваної соціальної політики.

3) Економічну систему реформовано на початку 30-х рр. досить радикально. Перерозподілено функції між рівнями управління, внаслідок чого різко зросла централізованість прийняття рішень, трудові ко-

лективи було позбавлено реальної господарської самостійності. Госпрозрахунок перетворився на формальний. Запанували командно-натискові методи управління, централізм практично перестав бути демократичним.

Ключова характеристика соціалістичного будівництва — наростання ступеня соціальної свободи — за нормального розвитку виявляє себе на політичному рівні відносин у формі послідовної, неухильної демократизації у суспільстві, у формі (неодмінно демократичного характеру) зміцнюваного централізму (не плутати з централізованістю рішень!). За умов сталінської епохи мали місце процеси зовсім іншої спрямованості. Централізм, втративши демократичний характер внаслідок відторгнення народних мас від політичної діяльності, трансформувался у диктат центральних органів управління. Критерієм соціалістичності було оголошено ступінь усупільнення виробництва, який розуміли виключно економічно — як його (виробництва) концентрацію і централізацію. Категорію соціалістичної власності було перетворено на категорію власності на засоби виробництва, до того ж її домінуючим змістовим моментом став ступінь концентрації і централізації виробництва. Аспекти соціальної доцільності, соціальної спрямованості і соціальної ефективності було відрубано від проблем власності, а отже — і від проблем організації господарства. Запанував вузькоекономічний підхід — і з ним апологія казарменого «порядку», сутність якого — одноманітність, стандартизація життя.

4) Кардинально змінилось становище людини у виробництві і в суспільстві. Жовтнева революція відкрила реальні перспективи закріпити звільнення від експлуатації у вигляді організації господарства на принципах демократичного централізму, що забезпечує становлення нового — добровільного, свідомого ставлення людини до праці. Добровільна і свідомо дисципліна, ініціатива і підприємливість в інтересах суспільства нового, соціалістичного типу, гармонія моральної, матеріальної і творчої зацікавленості у праці — все це форми перемоги добровільності над примусовістю, свідчення становлення працівника нового типу і нового, добровільно-трудоного способу життя народу. Розвиток у цьому напрямі було, однак, перервано за сталінської епохи. До людини почали ставитись як до засобу розв'язання відчужених від неї ніби-то суспільних завдань. Почали переважати примусові методи, які дійшли передвоєнних років до позбавлення низки суттєвих трудових і громадянських прав навіть тих, хто працював не під арештом. Маси репресованих радянських людей було фактично приречено на рабську працю. Коли натхненно пишуть про трудове піднесення у довоєнні п'ятирічки, то не згадують чомусь, що це піднесення стосувалося тих, хто залишився на волі і відвернувся від учорашніх товаришів, а нині «ворогів народу». Там, де примус — там і рецидиви рабської моралі.

Розвиткові особистості сталінська епоха призначала досить звужений обрій. Систему освіти і культурного обслуговування було розраховано на стандартизацію інтересів. Рівень викладання гуманітарних знань був звуженим, частка фахівців гуманітарного профілю — недостатньою. Помітним явищем була технізація і мілітаризація масової свідомості. Громадська діяльність дозволялася у заздалегідь встановлених формах, при цьому вона дедалі більше й більше регламентувалася, ставала шаблоновою.

6) Ідеологія сталінської епохи щодо всіх найважливіших положень відходила від ленінізму, зберігаючи (щоправда, у примітивізованому вигляді) марксистсько-ленінську фразеологічну декорацію. Було сформовано догматику сталінізму, засновану на еклектичній суміші економічного матеріалізму, прагматизму і авторитарності ніцшеанського напрямку. Природно, що такий «розвиток» ленінізму, та ще й за межами вульгаризації висхідних ідейних коренів, був украй потворним.

Ідеологію сталінізму було пізніше покладено в основу маоїзму. Оцінюючи радянське суспільство 30—40-х рр., не можна однобічно виставляти як ознаку прогресивності процесів того часу швидкі темпи

зростання економіки, будівництво нових заводів, міст, ліквідацію неписьменності і прискорене створення армії фахівців. Ці досягнення у примноженні економічного потенціалу можуть бути точно оцінені лише у поєднанні із деформаціями суспільних відносин.

Енергійні дії, спрямовані на перетворення радянського суспільства у казармену деформацію, пригальмувалися у обставині смертельної небезпеки для існування країни. «...Були певні періоди, наприклад, у роки війни, коли одноосібні дії Сталіна різко обмежувалися, коли суттєво послаблювалися негативні наслідки беззаконь, сваволі і т. д. Відомо, що саме у час війни, члени ЦК, а також видатні радянські воєначальники взяли до своїх рук певні ділянки діяльності і в тилу, і на фронті, самостійно приймали рішення, і своєю організаторською, політичною, господарчою і військовою працею, разом із місцевими партійними і радянськими організаціями, забезпечували наближення перемог радянського народу у війні. Після перемоги негативні наслідки культу особи знову стали позначатися з більшою силою»¹⁸.

Ми вважаємо глибоко виправданим такий підхід до оцінки причин перемоги над фашизмом: радянський народ переміг *не завдяки* сталінським відходам від демократії і соціалізму (це начеб-то виправдовувало б такі порушення за особливих історичних умов), а *всупереч* таким відходам, компенсуючи ослаблення суспільства, викликане цими порушеннями, великими жертвами. Такий підхід узгоджується і з фактами поновлення репресій після війни, з фактами жорстокостей, покликаних поновити «порядок», тобто створену 30—40-х років казармену деформацію ладу.

Чому стосовно сталінської епохи ми говоримо про деформацію соціалізму, а не про його переродження? Адже деформована у казарменому дусі система політичних, соціальних, економічних, духовних відносин утворила стійку закінчену систему. Її живучість, внутрішня стійкість виявляється до цього часу у формі безкомпромісного опору будь-яким спробам розхитати її демократизацією, запліднити елементами прогресивних господарчих і організаційних нововведень, гуманізувати духовне життя, збагатити культуру. Однак, незважаючи на всю її стійкість, казармена деформація не зуміла до кінця витіснити із свідомості трудящих прагнення до соціалізму. Прикриття марксистською фразою відходів від марксизму-ленінізму насправді полегшувало керівництво масами за сталінської епохи. Але це ж і підтримувало у свідомості мас ідеали соціалізму як найвищі цінності. Період 1953—1964 рр. підтвердив таке розуміння. Спроби «десталінізації» суспільного життя, кроки до демократизації зустріли підтримку народу (за активного опору прихильників сталінізму). Цей період міцно увійшов до суспільної свідомості як період соціально-політичної відлиги. Отже, народ не був схильним визнати вартісними відходи від ленінізму, від соціалістичної демократії, був за соціалізм без цих відхилень. Тому ми маємо право говорити про деформацію, а не про переродження соціалізму.

Стрижневий антагонізм казарменої деформації соціалізму — антагонізм між командно-каральною системою управління і народом, що зберігає прихильність ідеалам і цілям гуманізму, справедливості, соціальної рівності, інтернаціоналізму, добра і миру. Казармена деформація соціалізму і соціалізм — це, безумовно ж, зовсім різні суспільства. Характеризуючи стан радянського суспільства як деформацію соціалізму, ми тим самим фіксуємо його координати у історичному процесі: фіксуємо, по-перше, що ідеї соціалізму хоч і оволоділи масовою свідомістю, проте не були втілені в життя, суспільство відхилилося від соціалістичного шляху; фіксуємо, по-друге, те, що стан суспільства дозволяє перейти (або повернутися) у русло соціалістичного розвитку, бо трудящі маси все ще не втратили прихильності до соціалістичних за своїм характером і змістом ідеалів.

¹⁸ КПСС в резолюціях. — М., 1971. — Т. 7. — С. 208.

Сьогодні висувуються найрізноманітніші визначення радянського суспільства, які заперечують його тотожність соціалізму — державний капіталізм, військово-феодалний лад, феодално-бюрократичний лад, адміністративна система і т. д. Всі вони, на наш погляд, незадовільні тому, що не відображають важливої для цього суспільства специфіки його виникнення (казармена деформація саме соціалізму, а не капіталізму чи феодалізму), і не фіксують перспективи його повернення до русла прогресу (казармена деформація суспільства, а не його остаточне казармене переродження, незворотна втрата висхідної траєкторії розвитку).

Період «реального соціалізму» (кінець 60—середина 80-х рр.) став фазою модернізації казарменої деформації. Жодна із її суттєвих ознак за цього періоду не втрачається, але форми їх вияву пом'якшилися, втратили свій екстремальний вигляд. Спроби демократизації, зроблені у 1953—1964 рр., припинилися, змінилися поступовими, але послідовними зворотними рухами, а 1983 року спостерігалися рецидиви залякування маси, обмеження прав і свобод.

У обставині «реального соціалізму» зроблено певні кроки до переродження. Низку фактів, що потверджують цю оцінку, було наведено на XXVII з'їзді КПРС, на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, вони стали надбанням гласності у 1985—1988 рр. завдяки кампанії «очищення». Після 1965 р. сформувалось молоде покоління, багатомісними представникам якого не чужа роздвоєність свідомості: ідеали соціалізму не сприйняті ними як реальні ідеали, внаслідок чого мотиви повсякденної поведінки, моральні норми, життєві цілі склалися у багатьох у відриві від абстрактних для них ідеалів соціалізму.

Піднесення політичної активності мас 1988—1989 рр. включало в себе, як це часто буває за початку історично вагомого процесу, превалюючу критичну компоненту стосовно минулого, що відходить. У пошуках витоків «великого зла» услід за сталінізмом став зазнавати критики й ленінізм. Було знайдено та наведено як аргументи проти ленінізму конкретні відступи від гуманізму в практиці перших повоєнних років. Заговорили про вади доктрини, про те, що сталінізм був послідовним історичним здійсненням ленінізму. Ми певні, що критика ленінізму як ідеології у кінцевому рахунку приречена на провал. В атаках на ленінізм вже зараз видні стратегічні задуми — зганьбити класовий підхід та переконаність щодо незамінності революції знизу як засобу гуманістичного оновлення суспільства. Діалог із критиками ленінізму можливий і необхідний. Щоправда, вирішальною відповіддю таким критикам будуть не наукові викладки, а практика трудящих мас, що усвідомили революційну перебудову як свою криву справу. Демократичний рух не може розвиватися й перемагати інакше, аніж на основі класових та революційних підходів. Отож, чи не квапляться ті, хто намагається поховати ідеологію ленінізму?

Чотири головних «сценарії майбутнього» для СРСР. Функціонування, подолання, чи зміцнення казарменої деформації за сучасних умов і полегшилося, і стало важчим, порівняно із ситуацією 50—60-х рр. Ослабла, пішла із життя, постаріла чи модернізувалася, втратила пости і «підтримку» когорта активних захисників сталінізму, особисто причетних до становлення казармених методів керівництва, до здійснення беззаконь, сваволі, масових репресій. Під впливом відлиги 50—60 рр. розвиднілося дещо у свідомості маси трудящих. Зріс рівень гуманітарної науки і культури, до певної міри поновилися гуманістична і наукова марксистсько-ленінська традиція. Неефективна практика господарювання, відставання у вирішенні соціальних питань, недемократичні форми суспільного життя переконують багатьох людей у необхідності рішучих змін саме у «системі» загалом, а не лише у локальних масштабах.

(Далі буде)

В. І. Кушерець, А. В. Орлов

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК: ОСНОВНІ АСПЕКТИ І ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В умовах демократизації і перебудови усіх сфер суспільного життя особливої значущості в кожній республіці набувають зусилля партії і громадськості щодо оптимізації національних процесів і регулювання міжнаціональних відносин, стосовно усунення існуючих і запобігання можливим конфліктам і напруженості. Важливим методологічним постулатом нової доктрини національних відносин в соціалістичному суспільстві стало визнання того факту, що на цій сфері соціальної організації позначаються, в кінцевому підсумку, всі основні проблеми життя суспільства, що національна політика є однією з найскладніших галузей соціальної практики, оскільки тут у тугий вузол сплітаються і економіка, і соціальні, й духовні проблеми. Поза врахуванням національно-етнічних наслідків як соціально-економічних реформ і великих господарських проектів, так і практичних рішень у галузі мовної політики, національно-державного устрою, реалізації культурно-освітніх програм та ін. сьогодні навряд чи можливий зважений, реалістичний підхід до подолання тих дисгармоній у сфері міжнаціональних відносин, з якими зіткнулося наше суспільство.

Одна з найпринциповіших рис у сфері вдосконалення міжнаціональ-

КУШЕРЕЦЬ Василь Іванович — кандидат філософських наук, консультант ідеологічного відділу ЦК Компартії України. Спеціаліст у галузі соціології громадської думки. В нашому журналі виступав зі статтею «Соціальна справедливість у дзеркалі громадської думки» (№ 2 за цей рік).

ОРЛОВ Анатолій Вадимович — кандидат історичних наук, завідувачий відділом проблем етносоціології Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. Спеціаліст у галузі етнічної соціології. У нашому часописі друкується вперше.

них відносин виявляється у помітному зрушенні в бік практичної політики, що включає у свою орбіту розв'язання проблем національно-культурного життя кожної республіки зі врахуванням етнічного складу її жителів. Закономірно, що одне з центральних місць тут зайняло створення умов щодо задоволення специфічних соціально-економічних і духовних потреб національностей, які проживають на території даної республіки.

В Українській РСР нарощування зусиль у галузі національно-культурного розвитку і українців, і інших національних груп населення республіки найінтенсивніше відбувається за останні роки. По суті створюється якісно нова, розрахована на перспективу система, яка дозволяє адекватно реалізувати чимало національно-культурних запитів громадян, особливо у сфері мови, освіти, спілкування, професійної і народної творчості; система, спрямована на досягнення збалансованості національних інтересів, відновлення справжнього соціального гуманізму в міжетнічних відносинах. Практичні заходи, ужиті для подолання ненормального з погляду соціальної справедливості становища з забезпеченням законних мовних і національно-культурних прав і українців, і так званих малих народів УРСР (молдаван, поляків, угорців, болгар, гагаузів, греків, кримських татар і деяких інших), як і перші результати цих зусиль, уже досить відомі¹.

Сьогодні абсолютно очевидно, що ефективно розв'язання всього комплексу питань, які нагромадилися у

¹ Див.: Про хід виконання постанови ЦК Компартії України «Про заходи щодо реалізації в республіці настанов XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС у галузі національних відносин, посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення: Постанова ЦК Компартії України // Рад. Україна.— 1989.— 5 січ.

цій галузі, багато в чому залежить від врахування історичного досвіду й сьогоденного стану безпосередніх контактів між конкретними соціально-етнічними групами населення республіки в різних сферах їх життя. Гостро відчувається дефіцит реально-го знання їх соціально-економічних потреб і національно-культурних запитів, національно обґрунтованого аналізу больових точок у сфері міжнаціональних відносин і виявлення нових тенденцій розвитку цих відносин. Проте навіть ті деякі дослідження реальних національних процесів у республіці, які проводилися, мали відносно обмежений характер, тривалий час не підтримувалися і кваліфікувалися як щось неістотне навіть у суспільних науках. Більше того, з їх поля зору випали по суті цілі народи (за винятком якоюсь мірою українців, росіян, молдаван, болгар і угорців). Проте таке становище істотно не відрізняється від того, яке створилося в інших республіках і, мабуть, характерне для радянського суспільствознавства загалом². Водночас очевидно, що без поглибленого вивчення реальних національних проблем у кінцевому підсумку неможливе їх практичне розв'язання, відновлення справжнього інтернаціоналізму, якісне оновлення соціалізму.

Сьогодні, нарешті, робляться певні спроби подолати бар'єри незнання у сфері сучасного національно-культурного розвитку народів, які віддавна проживають на території республіки. Одним із найважливіших кроків у цьому напрямі стала підготовка і реалізація дослідницького проекту «Національно-культурні запити сучасного населення Української РСР». Які основні характеристики даного проекту і про що говорять перші результати, одержані в ході його реалізації?

Основний задум дослідження зводився до того, щоб виявити реальне різноманіття національно-культурних запитів, головним чином, тих народів, які мають компактну форму розселення або ж через свою чисельність

визначають спектр міжнаціональних взаємодій в УРСР. До найважливіших завдань треба залічити вивчення соціально-культурного обличчя різних національностей і їхніх етнотериторіальних груп, дієвість використовуваних сьогодні форм і способів задоволення їхніх національно-культурних запитів, зміст і діапазон реальних міжнаціональних контактів, поширення загального і національно-особливого в духовному житті різних етнічних груп населення УРСР. І звичайно ж у коло вивчення входили проблеми мовного життя (мовна поведінка, мовна компетенція і переваги), питання розвитку національної самосвідомості, визначення реакції людей на зміни в соціально-етнічній ситуації. З'ясування їх дозволяє досить повною мірою схарактеризувати основні процеси національно-культурного розвитку населення республіки.

Здійснене дослідження за своїм характером є етносоціологічним, багатомасштабним і вперше охоплює широке коло контактуючих національностей (українців, росіян, євреїв, білорусів, молдаван, поляків, болгар, угорців, румун, гагаузів, греків, циган та інших). Крім того, вдалося забезпечити зіставлюваність багатьох ключових моментів даного експерименту (скажімо, щодо низки вихідних позицій концептуальної програми, проробки конкретних дослідницьких завдань стосовно набору використаних індикаторів, шкали та ін.) з найбільш фундаментальними, вже завершеними дослідженнями, де подана проблематика національно-культурного розвитку³.

Фактологічну базу аналізу становили дві пов'язані підсистеми емпіричної інформації. Одна з них включає матеріали державної і відомчої статистики, а також і преси, що дозволяють виявити і зіставити основні характеристики етнічного середовища, умов життя та ін. у загальнореспубліканському, регіональному і місцевому (поселенському) масштабах.

³ Див.: Социально-культурный облик советских наций: (По материалам этносоциологического исследования).— М., 1986; Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма.— Киев, 1987; Арутюнян Ю. В., Дробизева Л. М. Многообразия культурной жизни народов СССР.— М., 1987.

Другу підсистему даних становлять матеріали масових опитувань населення, що проводилися на початку цього року переважно у формі анкетування. Саме цей шар інформації і дає основне уявлення про реальну поведінку і переваги людей різних національностей у сфері їхнього духовного життя, задоволення культурних потреб, про глибину і характер міжнаціональних контактів, про соціально-етнічну варіативність цих явищ і національно-регіональну різноманітність повсякденної життєдіяльності.

Дослідницький проект реалізувався на базі відділу проблем етносоціології Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР разом з Ідеологічним відділом ЦК Компартії України⁴. Обстеження проводилося в дев'яти областях республіки (Донецькій, Закарпатській, Київській, Кримській, Львівській, Одеській, Ровенській, Харківській і Чернівецькій), включаючи такі великі міста, як Київ, Львів, Сімферополь, Харків і Ужгород⁵.

Загальна кількість респондентів становила 4912 осіб. Вибірка мала багатоступінчастий районований характер із квотним визначенням національних груп (що мають невисоку питому вагу в структурі населення) на першому ступені і власне випадковим відбором опитуваних за національною належністю на останньому її шаблі⁶. Обстеження виявилось репрезентативним і для мешканців міста і сільських жителів, і для основних соціально-демографічних груп населення і, головне, за національною

ознакою — для українців, білорусів, молдаван, поляків, болгар, угорців, гагаузів, греків і осіб іншої національності. Після виконання всіх необхідних процедур анкети масив опрацьовувався на ЕОМ у Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка⁷.

Які ж параметри національно-культурних процесів, характерних для населення республіки? Як задовольняються потреби людей в культурі. Який вплив вона реально робить на міжнаціональне спілкування?

Відповідаючи на ці питання, застерігаємо з таких моментів. По-перше, культура народів розуміється як соціально-етнічно нормоване людське самовираження. По-друге, в обраному підході у фокусі дослідження опиняється людина, яка є носієм і соціальних, і етнічних властивостей тієї чи іншої спільності (групи) одночасно.

Одним із найважливіших компонентів етносоціокультурних процесів виступає привернення людей до культури, її опанування. Найбільш загальним знаменником цього може бути використання соціально однотипних способів здобування соціально-економічної, політичної і власне культурної інформації. Матеріали показують, що помітних міжнаціональних відмінностей у ступені поширення і мірі стабільності таких занять на дозвіллі, як перегляд телепередач (94—99% для різних національностей), читання газет (91—96%), приятельське і сусідське спілкування (88—96%), відвідування кінотеатрів, клубів і деяких інших установ культури не спостерігається. Навпаки, в наявності загальність цих культурно-дозвільних форм, посилення схожості за ними між національними групами. Однак дія національного чинника при цьому не зникає, а фокусується в іншій площині та виявляється, скажімо, в мові, інтересі до тематики, емоційному сприйнятті подій подіями засобами масової інформації та ін. Останнє добре проглядається на прикладі незадоволеності багатьох жителів республік Закавказзя, Молдавії повнотою і оперативністю висвітлення певних подій у цих регіонах. До речі, частка тих

опитаних, хто вважає, що відкрита полеміка з національного питання (в пресі, на радіо і по телебаченню) сприяє зміцненню міжнаціональних відносин (47%), більше ніж утримі перевищує частку тих, які висловили негативну думку.

Привернення соціально-етнічних груп населення республіки до телебачення, радіо, преси і періодики по-новому ставить питання про задоволення національно-культурних запитів людей, їхнє інтернаціональне і патріотичне виховання. Так, сплеск читачького опитування сьогодні прямо пов'язаний із тематикою публікацій. Значно збільшився обсяг подачі матеріалів про далеке і недалеке історичне минуле свого та інших народів, їхню культуру і мистецтво, народну творчість, про події в країні та за рубежом. Опитування показало, що домінуючим мотивом під час вибору телепередач тепер є інтерес до їх теми (майже $\frac{3}{5}$ респондентів). Це певною мірою говорить також про посилення селективності смаків. Що ж стосується впливу власне етнічного фактора (індикатором тут є мова передачі), то він виявився досить незначним (11,5% опитаних). І це загалом зрозуміло, якщо брати до уваги помітне поширення в повсякденному житті національно-російської, в тому числі українсько-російської двомовності. Однак неоднозначність мовного чинника тут виявилася в його відносно високій значущості для сільських румунів Закарпатської і Чернівецької областей (38%) і болгар Одеської області (34%) порівняно з іншими обстеженими національностями. Аналіз показує, що причини в цьому випадку криються не тільки в мовній компетенції або жорстких стереотипах респондентів, скільки в ситуаційному характері «замикаються» на міжнаціональних зіставленнях.

Важливими характеристиками сучасного соціально-культурного розвитку національностей в етносоціології прийнято вважати такі показники, як читання художньої літератури, наявність домашніх бібліотек, відвідування театрів і музеїв. Відзначимо, що кожна з цих форм опанування культури досить поширена в повсякденному житті опитаних (наприклад,

читають художню літературу 89,5%, мають дома бібліотеку 80,9%, відвідують музеї 72,3%) і є соціально однотипним культурним навиком. Проте всі ці показники набувають помітного національного «навантаження», коли йдеться про якісну сторону явищ. Один із її аспектів соціально детермінований і полягає в тому, що обстежені національності все-таки ще помітно варіюють щодо регулярності читання літератури, відвідування музеїв і театрів, розміру домашніх бібліотек та ін., що говорить про факт нерівномірності національно-культурного розвитку. Ці проблеми пояснюються існуванням серйозних перепадів між міськими і сільськими умовами культурного життя, відмінностями в ступені професіоналізації трудової діяльності й освітньому рівні, а також, безумовно і значними недоліками в національній політиці.

Другий аспект проблеми визначається дією власне етнічних факторів (мовою, самосвідомістю, етнокультурними перевагами). Для прикладу можна послатися на досить значну незадоволеність опитаних тим, як у музеях їх міст, районів, сіл відображені історія і культура їхнього народу. Особливо висока частка незадоволених спостерігається серед поляків, євреїв, угорців і українців.

Цікавими з погляду практики задоволення національно-культурних запитів населення є відповіді про перевагу театральних спектаклів залежно від мови вистав. Так, українці, поляки, а особливо угорці й росіяни чітко орієнтовані на спектаклі здебільшого рідною мовою. Водночас болгари, гагаузи, греки, євреї, білоруси, молдавани і румуни надають перевагу виставам театрів російською і якоюсь мірою українською мовами.

Процеси соціально-етнічної інтеграції, їх вплив на міжнаціональні відносини сьогодні навряд чи можуть бути повною мірою осмислені без уявлення про зрушення в національній самосвідомості. Результати дослідження свідчать, що опитані незалежно від їхньої національної належності, яку вони, до речі, чітко усвідомлюють, мають досить адекватне реальності уявлення про сьогодення, де вони проживають, працюють або вчаться. Так, лише 5,9% респонден-

⁴ Розробку концептуальної програми дослідження здійснювали кандидати філософських наук М. О. Шульга і кандидат історичних наук А. В. Орлов (науковий керівник проекту), інструментарій дослідження і його науково-методологічне забезпечення — кандидати філософських наук О. Ю. Бухалов, В. І. Кушерець та ін.

⁵ В організації збирання матеріалу і безпосередньому проведенні опитувань на місцях брали участь близько 60 учених-дослідників, партійних працівників: О. Ю. Бухалов, В. М. Брицин, Г. П. Жихарьов, І. О. Мартинюк, А. В. Орлов, В. А. Піддубний, Б. В. Полов, К. Ю. Райда, Т. Н. Рудницька, М. Т. Стьопников, Л. О. Ткаченко, В. В. Цибульник, А. А. Шевченко та ін.

⁶ Розрахунок вибірки та визначення об'єктів репрезентації виконали М. М. Чурилов і О. В. Орлов.

⁷ Підготовка програми і машинне опрацювання проведені кандидатом технічних наук М. М. Товмаченко.

тів не змогли відповісти на запитання, який національний склад їхнього первинного трудового або навчально-го колективу.

Аналіз етнічних стереотипів виявляє, що найбільше об'єднують опитаних із людьми своєї національності мова (54,3%), народні звичаї, обряди і пісні (49,9%). Що стосується мови, то вона виступає тут і як етновизначник, і як засіб спілкування. Однак у різних національних груп якраз цей компонент самосвідомості найсильніше варіює порівняно з іншими. Скажімо, в поляків (80,9%), болгар (74,5%), росіян (58,7%), гагаузів (58,3%) і українців (52,3%) мова посідає домінуюче місце серед етнічних автостереотипів. Водночас найнижча її значущість виявляється для євреїв (12,8%), для яких дуже важливі загальні риси характеру, традиційні звичаї і обряди, професійна література і мистецтво. Для греків, скажімо, набагато значущі за мову є народні звичаї, обряди, пісні, одяг і їжа; для молдаван і румун — традиційно-побутовий шар художньої

культури. Найменш значною інтегруючою ознакою в національній самосвідомості сучасного населення республіки стала народна матеріальна культура (14,9% опитаних) і якоюсь мірою віросповідання (20,3%), хоча, знову-таки, в поляків вона виражена значно сильніше, ніж в інших національних групах.

Аналіз матеріалів опитування засвідчує, що культура і духовне життя народів тісно пов'язані з відповідними орієнтаціями і перевагами людей різних національностей, із соціально-психологічними аспектами їхньої міжетнічної взаємодії. В цьому зв'язку становлять інтерес дані про поширення міжнаціональних контактів і оцінка їх характеру. Наприклад, майже $\frac{3}{5}$ опитаних проживають в національно-змішаних або поліетнічних середовищах, більше як половина працюють (навчаються) у багатонаціональних колективах, понад $\frac{2}{5}$ мають серед своїх друзів людей іншої національності, більше як $\frac{1}{4}$ перебувають у змішаному шлюбі.

(Закінчення — на стор. 119).

І. Е. Бекешкіна

ЩО ДУМАЮТЬ КИЯНИ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ СИМВОЛІКУ?

Навколо питань історичної української символіки вирує нині чимало пристрастей. Одні вважають, що з нею слід нещадно боротися усіма засобами, аж до застосування міліції, інші — що вже сьогодні конче потрібно замінити державний прапор республіки на жовто-блакитний із золотим тризубцем. А яка об'єктивна картина ставлення населення республіки

до національної символіки? Це питання стало предметом вивчення Республіканського центру дослідження громадської думки. Ось які результати були одержані в Києві.

Склад опитаних був досить представницький: майже порівну жінок і чоловіків, люди усіх вікових категорій, різних професій. За національним складом 25% становили українці, 31% — росіяни, 1% білоруси, 5% — євреї, решта — люди різних національностей; 30% опитаних свою національність не зазначили.

У невеликій анкеті пропонувалося відповісти на три запитання. Перше: «Чи згодні Ви з думкою, що українська

радянська національна символіка є штучною і не відповідає національним історичним традиціям українського народу?» Позитивну відповідь «згоден» дали 42% усіх опитаних, не згодні з цим судженням 31%, не визначили своєї позиції — 27%.

Друге запитання стосувалося доцільності введення у національну державну символіку УРСР: а) жовто-блакитного прапора; б) емблеми (тризубця). Думки з цього приводу також поділилися, але переважали негативні відповіді: 32% опитаних вважають, що така заміна потрібна — щодо прапора і 20% — щодо тризубця; негативну відповідь на це питання дали відповідно 44 та 51% опитаних, 24 та 29% утруднилися з відповіддю.

А от відповіді на третє запитання — «Чи вважаєте Ви, що заміна української національної символіки є першочерговим завданням серед інших суспільних проблем» — були майже однастайними: першочерговим вважають це завдання лише 19% респондентів, негативних відповідей було — 81%, причому, на відміну від попередніх питань, тут майже не було таких, хто б вагався і не визначив свою позицію.

Цікаво, що майже ідентичні результати були одержані і в опитуванні жителів невеликого міста Казатина, що у Вінницькій області. Порівняємо: з першого питання відповідно: 42%, 32% і 26%; з другого — 31%, 48%, 21%, 20%, 55%, 23%, з третього — 10% і 90%.

Мабуть, перше питання, що виникає у читача: а як розподілилися відповіді залежно від національності, чи існують відмінності у ставленні українців до національної символіки? Одразу скажемо з усією певністю: серед киян (як і жителів Казатина) жодних розходжень у ставленні до символіки залежно від національної приналежності не виявлено. Проілюструємо це конкретніше. Відповіді на перше запитання розподілилися так: серед згодних з думкою, що сучасна українська національна символіка не відповідає національним історичним традиціям, було: 43% українців, 45% росіян, 50% євреїв; серед не згодних з цією позицією: 29% українців, 30%

росіян, 28% євреїв, а серед тих, хто не зміг визначитися, — 28% українців, 25% росіян, 22% євреїв. Як бачимо, розподіл думок дуже близький і не залежить від національної приналежності. Те ж саме характерне і для відповідей на інші запитання. Так, серед тих, хто вважає, що слід змінити прапор на жовто-блакитний, серед українців — 35%, росіян — 33%, євреїв — 28%; щодо тризубця дані такі: за заміну — 22% — українців, 20% — росіян, 17% — євреїв. Отже, істотних відмінностей і тут не спостерігається. Те саме і щодо питання про нагальність завдання заміни державної символіки: першочерговим його вважає 13% українців, 19% росіян та 11% євреїв; навпаки, не вважає його своєчасним 87% українців, 81% росіян і 89% євреїв. Не було виявлено залежності оцінок від національності і в Казатині. Отже, твердження про те, що українці усі, як один, прагнуть стати під жовто-блакитний прапор, м'яко кажучи, дещо перебільшені, принаймні щодо киян.

Не виявлено залежності ставлення до символіки і від таких факторів, як стать, освіта та професія. Деяка залежність вималювалася щодо віку: з «помолодінням» зростає радикалізм оцінок. Але це явище взагалі характерне для молоді.

Отже, зробимо деякі висновки. По-перше, як показало опитування, у ставленні до національної символіки, як сучасної, так і історичної, єдності серед киян немає, а ідея заміни символіки на жовто-блакитний прапор та тризубець загалом не популярна серед жителів Києва. По-друге, високий процент тих, хто не визначив свою позицію, що можна пояснити масовою необізнаністю з цих питань. Нарешті, по-третє, слід зважити на майже однастайну думку киян, що все-таки проблеми символіки не розцінюються як першочергові.

Звичайно, наведені оцінки не є загальними для усієї республіки. Мабуть, цікаво буде зіставити дані з різних регіонів. Коли дослідження буде закінчено, ми ознайомимо читачів з найбільш цікавими результатами. Отже, почекаймо.

БЕКЕШКІНА Ірина Еріківна — старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Працює над проблемами соціальної психології, зокрема психології особи. Має публікації з цієї проблематики.

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ У ДЗЕРКАЛІ СОЦІОЛОГІЇ

В. С. Небоженко

НЕБОЖЕНКО Віктор Сергійович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення соціології ІФ АН УРСР. Спеціаліст у галузі вивчення проблем громадської думки. Автор статей, співавтор колективних монографій з даних питань.

У нашому часописі виступає постійно.

ВИБОРИ ЗАВЕРШИЛИСЬ. ВИБОРИ ПОЧИНАЮТЬСЯ

Уже розпочалася передвиборна кампанія в республіканські й місцеві Ради, від ходу й кінця якої багато в чому залежить зміст чергового кроку й оновлення країни. Зрозуміти завдання і проблеми, які стоять перед нами у зв'язку з цією подією, допомагає аналіз виборів, що відбулися, в народні депутати СРСР і думок громадськості про них.

У всіх районах Києва 8—9 травня 1989 р., тобто під час другого туру голосування, ми опитали 750 жителів. Серед них 43% чоловіків і 57% жінок, 22% членів КПРС, 18% членів ВЛКСМ, 78% безпартійних; 24% респондентів мали середню і незакінчену середню освіту, 26% — середню спеціальну, 50% — вищу; 27% — були росіяни, 64% — українці і 9% — представники інших національностей.

Соціальний склад вибірки також був доволі широким: 18% — пенсіонери; 8% — студенти вузів або технікумів; 17% — робітники; 21% — ІТП; 8% — адміністративно-управлінський персонал установ і підприємств (сюди увійшли керівники всіх рівнів від директорів до майстрів і бригадирів); 13% — працівники науки, мистецтва, культури, освіти, права; 5% — службовці без вищої освіти, які не беруть участь в управлінні (технічні виконавці) і 8% — працівники сфери обслуговування (торгівлі, охорони здоров'я, побуту).

Такі основні характеристики вибіркової сукупності порівняно з генеральною. Помітне деяке переважання чисельності осіб із вищою освітою і членів КПРС, що буде враховуватися під час інтерпретації одержаних даних.

Законопроекти про вибори народних депутатів і доповнення до Конституції СРСР були опубліковані 1 грудня 1988 року. Водночас ні прихильники, ні супротивники перебудови не запідозрювали про справжній потенціал згаданих документів. В одному з номерів цього часопису¹ ми аналізували результати соціологічного дослідження, при-

¹ Див.: Небоженко В. С. Вибори: надії і результати // Філософ. і соціол. думка. — 1989. — № 8. — С. 32.

свяченого вивченню громадської думки про запропоновані законопроекти з погляду їх демократичності. Тоді були «оптимістами» і пов'язували великі надії з обговорюваними законопроектами лише 16% опитаних. У травні 1989 року їх налічувалося 18%. В наявності парадокс: люди вперше за 70 років беруть участь у справді демократичних виборах, і водночас частка оптимістів серед них мала і практично не змінюється. Мабуть, ми ще неодноразово стикатимемося з цим парадоксом. До речі, він повністю виявився і в суперечливій оцінці роботи і результатів З'їзду народних депутатів. Можливо, політичні очікування громадян, їхній нетерпець, хвиля жагучого загальнонародного бажання докорінних змін у країні — все це було набагато вище за досягнуті політичні результати.

Кажучи про невтримно швидку політизацію трудящих у ході весняної виборної боротьби, треба також підкреслити стихійність цього процесу, відзначеного пануванням скоріше пробуджених і часто-густо некерованих, інстинктивних політичних почуттів і емоцій, а не зрілої політичною культурою людей.

Бюрократія вміло послуговується незрілим характером політичної активності трудящих. Водночас підвищена емоційність, що переважає сьогодні в ході формування масових політичних уявлень, робить оцінки, винесені масовою громадською свідомістю, різко критичними.

Якщо за півроку «оптимістів» у питанні про демократичний потенціал виборів не було більше, то кількість «обережних» зросла. Так, до виборів 40% громадян вважали законопроекти про вибори частковою перемогою демократії (але з обов'язковим застереженням, що ці новації не зможуть змінити усталеного співвідношення політичних сил). Під час виборів цієї думки дотримувалися вже 58%. І знову-таки збільшення таких настроїв пов'язане з дією згаданого політичного парадоксу.

Практично не змінилася частка тих, кого умовно можна назвати «песимістами». За даними дослідження, 13% респондентів вважали, що виборами передусім скористалася бюрократія для захисту своїх інтересів і консолідації вірних їй сил. Загалом, вважає ця група опитаних, унаслідок виборів, які відбулися, станеться уповільнення процесу демократизації нашого суспільства.

Звичайно, хід, результати і виборів, і З'їзду народних депутатів показали, що «песимісти» мають реальні підстави для таких оцінок. Зокрема, депутати, обрані безпосередньо народом, а не від «громадських організацій», виявилися здебільшого активними прихильниками демократичної перебудови, стали гордістю виборців, практично нічого не змогли зробити з глибоко ешолонованою обороною апаратників. Їм залишалося тільки шалено картати бюрократію, тоді як остання, завдяки своєму досвідові та мовчазній підтримці «центристів», силі й покірливій більшості, практично повністю контролювала (через машину голосування) хід і рішення з'їзду.

Нарешті, лише 11% опитаних не змогли дати виборам чіткої політичної оцінки (проти 25% тих, хто свого часу не зміг оцінити демократичний потенціал законопроектів про вибори народних депутатів).

Як проходила весняна виборна кампанія?

За даними нашого дослідження, лише половина виборців (55%) знала всіх кандидатів, висунутих у першому турі голосування — 26 березня. Решта (45%) негативно відповіла на це питання. Нагадаємо, що в першому турі було зареєстровано менше десятка кандидатів. Можна уявити рівень обізнаності виборців у другому турі голосування, коли в одному тільки виборчому окрузі Києва було зареєстровано 33 кандидати — своєрідний рекорд країни.

Весняна передвиборна боротьба відрізнялася посиленою гостротою і стала сильним чинником політизації свідомості мас, оскільки вперше дозволила трудящим активно включитися в непрості перебудовні процеси. При цьому бюрократія, переконавшись у серйозності намірів

основної маси населення брати участь у перебудові, також швидко зробила необхідні висновки і стала активно цьому протидіяти. І треба сказати, що після поразки, якої зазнали неальтернативні кандидати від адміністративно-командної системи на першому етапі виборів, її функціонери доволі успішно здійснили низку політичних маневрів, які дозволили перешкодити як консолідації лівих сил, так і приходу в народні депутати низки прогресивно настроєних кандидатів. На це працювало і висунення великої кількості кандидатів на повторному етапі виборів, що утруднило можливість правильного орієнтування серед величезної маси претендентів, хоча поміж останніх одразу і вирізнялася лідируюча група.

45% опитаних ухвалили рішення про те, за кого голосувати 26 березня, тобто задовго до виборів. Ще 41% — за останні дні перед виборами і 14% визначилися безпосередньо на виборчій дільниці в день виборів.

Як бачимо, практично половина тих, хто голосували, не знала, як вони поводитимуться на виборчих дільницях. Скоріше це пов'язано з тим, що, як впливає з наших даних, лише 23% виборців тією чи іншою мірою брали участь у зустрічах із кандидатами в народні депутати. При цьому були знайомі з програмами кандидатів 76% всіх респондентів.

Контингент виборців можна диференціювати за рівнем політичної свідомості. Перша група (25%) — найсвідоміші (що, проте, не означає автоматично їхньої демократичної орієнтації), які непогано розбираються в політичній обстановці, мають чіткі електоральні орієнтири. У своїх перевагах у виборній кампанії вони визначилися відразу і практично не зазнають дії передвиборної пропаганди і агітації, бо мають, звичайно, чітку аргументацію на користь свого кандидата і переконати їх досить важко. Ці люди становили основне ядро учасників численних мітингів, які проходили перед виборами, і саме серед них претенденти в народні депутати формують для себе групи підтримки.

Друга група — «вагаючі», не менш численна (41%). Вона практично протягом усієї передвиборної боротьби прислухалася до різних кандидатів і була найсприятливішим об'єктом для пропагандистських зусиль. Саме за голоси цієї групи виборців відбувалася активна боротьба кандидатів. Особливо важливий її останній тиждень.

Кінець кінцем третя група — «пасивні виборці» — ті, хто йдуть за ситуативними установками, легко, особливо не замислюючись, голосує за будь-якого кандидата. Мабуть, більше за все ця група виборців реагує на дії ЗМІП і популярність кандидатів. Саме на цю частину виборців і покладається бюрократія, викидаючи «компрокат» у міській газеті на «несанкціонованого» нею кандидата. Тому-то, зокрема, ті кандидати, які мають «вихід» на телебачення і газети, мають більше шансів і перемогти.

За даними нашого дослідження, більша частина опитаних вже заздалегідь збагнула, за кого вони голосуватимуть по 33-му виборчому округові. Серед них 32% за кандидата «А», 17% — за кандидата «Б», 8% — за кандидата «В». Однак після того, як буквально за добу до виборів у популярній передачі «Взгляд» Центрального телебачення був поданий матеріал на користь кандидата «В», голоси виборців перерозподілилися. Так, після 14 травня — голосування другого туру — на перше місце вийшов кандидат «А» (32%), потім кандидат «В» (26%) і кандидат «Б» (8%). Проте та телепрограма «Взгляд», яка відбувалася за добу до виборів, а точніше навіть у день виборів, бо вона затягнулася до двох годин ночі, практично повністю була присвячена агітації на користь декількох кандидатів.

Кандидатові «В», «несанкціонованому» бюрократією, не поталанило двічі. З одного боку, за день до виборів у місцевій міській газеті на нього був сфабрикований «компрокат». З другого боку, на користь

його основного суперника — кандидата «В» — спрацювало ЦТ через програму «Взгляд». Такий «комплексний» удар з боку конкурентів, природно, не міг не вплинути на думку виборців, що також було підтверджено соціологічними даними.

Найбільше нарікань серед опитаних викликала погана інформованість і низька обізнаність про особистості й програми кандидатів (20%).

Серед головних хиб передвиборної боротьби опитані частіше за все вказують на «вибори без вибору» — наявність одного кандидата на один мандат (15%). Чітко фіксується серед таких хиб сильний натиск апарату (10%) і численні недосконалості Закону про вибори (10%). Насамперед ідеться про негативні функції окружних зборів, які дозволили бюрократії відкинути по-найдемократичнішому настроєних кандидатів у депутати. Саме окружні збори винні у появі безальтернативних кандидатів, хоча, як ми знаємо зі всесоюзних результатів, ці виверти зробили останнім «ведмежу послугу».

Лише 3% респондентів вважають, що один кандидат на один мандат — нормальне явище. Більшість же (68%) гадає, що два — сім кандидатів на один мандат — найоптимальніший варіант для вибору. З огляду на це стає зрозумілим, що на наступних виборах бюрократія також зробить спробу зареєструвати у виборчих комісіях максимальну кількість кандидатів, щоб ускладнити вибір масовому виборцеві (друга група) і дістати свободу для своїх маневрів.

Якими мотивами керувалися виборці під час голосування?

75% виборців насамперед хотіли проголосувати саме «за свого» кандидата. Отже, більшість виборців уперше в житті здійснюють свій вибір свідомо. Щоправда, 17% зізналися, що голосували як і в попередні роки, за звичкою.

Про високу політичну активність виборців говорить той факт, що більшість із них чітко знають свої цілі в голосуванні. Так, 41% опитаних заявили, що, беручи участь у виборах, вони насамперед бажали, щоб бюрократія і її ставленики не пройшли в депутати. Ще 32% прагнули подіяти на поліпшення стану справ у країні. 13% потішалися, що мають можливість реального вибору, 10% думали вплинути на вирішення справ у місті, на підприємстві.

Як бачимо, позитивні поривання виборців загалом переважають над негативними, хоча питома вага останніх значна (41%).

Що стосується оцінок виборчих програм кандидатів, то опитані відзначають як привабливі для себе такі риси: орієнтація на конкретні проблеми екології, економіки та ін. — 33%; здійснюваність програми — 26%; сміливість постановки питань — 16%; орієнтацію на місцеві проблеми — 12%.

Поряд із програмами найсильнішим чинником успіху кандидата є сама його особистість. Так, на питання, що найчастіше спонукає людей боротися за звання народного депутата, одержані такі відповіді: бажання змінити стан справ у країні — 67%; сміливість — 59%; реальна підтримка знизу — 58%; принциповість — 56%, а також віра кандидата в реальність перебудови і загострене почуття соціальної справедливості — 53%. Опитані звичайно не запідозрюють кандидатів у депутати в кар'єризмі й бажанні привернути до себе увагу (35%). Те, що сміливість як якість особистості вийшла на друге місце серед усіх якостей, запропонованих для оцінки, потверджує, що виборці (більша частина) розуміють, з якими труднощами доведеться зіткнутися сьогодні народним депутатам.

Небайдужий для виборців і соціальний статус кандидата в депутати. Так, 71% опитаних віддав би перевагу депутату-юристові, соціологу, економістові, 37% — діячеві науки, мистецтва, 29% — інженерно-технічному працівникові, 28% — робітнику і лише 9% — працівникові партійного апарату. До цього треба додати, що тільки 20% вважають

обов'язковою характеристикою кандидата партійність, а 47% висловилися за безпартійного кандидата. Як бачимо, структура переваг основної маси виборців протилежна структурі створеного на з'їзді корпусу народних депутатів: там більшість становлять робітники, селяни, представники господарських, радянських і партійних органів. Дуже мало юристів, економістів, соціологів, діячів науки і мистецтва (особливо у Верховній Раді), які показали себе найбільш активною і прогресивно настроєною частиною депутатського корпусу. Остання обставина доводить правоту тих виборців, які гадають, що вибори хоча і дозволили частині активних прихильників перебудови пройти в наш Парламент (і тим самим вселили віру людей у її успіх), але загалом не змінили усталеної за десятиріччя структури політичних відносин, не усунули панування адміністративно-командної системи над суспільством (58% опитаних).

На кого розраховують маси?

Найбільші надії на здійснення соціальної справедливості респонденти пов'язують насамперед із діяльністю неформальних громадських організацій, а не з традиційними суспільно-політичними інститутами². Найбільшим авторитетом сьогодні користуються екологічні рухи (47%). Народний рух України (НРУ) на підтримку перебудови — 36%, реформовані Ради народних депутатів — 30%. Особливо низькі оцінки престижу громадських організацій. Наприклад, лише 11% опитаних пов'язують більші надії з діяльністю профспілок. Такий же низький престиж і в численних добровільних громадських організаціях (жіночих рад, рад ветеранів та ін.). Проте саме останні широко репрезентовані на з'їзді, і саме завдяки їм бюрократія зуміла провести в парламент країни необхідних і корисних їй людей, які, як ми мали можливість переконатися, спостерігали за роботою з'їзду і становили його агресивно-мовчазну більшість. Природно, що виступи делегатів від цих громадських організацій відрізнялися явним консерватизмом.

Лише 20—22% опитаних пов'язують свої «перебудовні надії» з роботою партійних організацій. Стільки ж — із діяльністю релігійних організацій. Відзначимо, що престиж партійних органів загалом набагато вищий, ніж престиж конкретних працівників партапарату (9%).

Що стосується НРУ на підтримку перебудови, то 15% киян вважає, що такий рух не потрібен; 31% позитивно оцінює саму ідею його створення, але при цьому підкреслює, що запропоновану групою українських письменників програму НРУ треба істотно доопрацювати. Ще 34% повністю цю ідею схвалює і вважає, що її варто здійснювати якнайшвидше. Отже, більшість респондентів (65%) тією чи іншою мірою орієнтуються на підтримку НРУ. До цього варто додати, що 36% пов'язують з діяльністю НРУ «великі надії», 26% — «деякі надії» а 18% на нього «не сподіваються». Ще 20% не змогли відповісти на це питання.

Як оцінювали виборці різні методи передвиборної боротьби?

На думку респондентів, найдійовішим із цих методів є відкриті публічні дискусії кандидатів у народні депутати (62%); їхні зустрічі з виборцями в трудових колективах (57%); статті і інтерв'ю в газетах по телебаченню, на радіо (55%); а також зустрічі за місцем проживання виборців (50%). Відзначимо, що кількість виступів «кандидатів від народу» коливалася від 80 до 180, тоді як кандидати в депутати, які балотувалися від громадських організацій, провели кілька десятків зустрічей зі своїми виборцями, та й то чимало з цих зустрічей мало формальний характер. Тому природно те, що рівень громадського темпераменту депутатів від народу багато в чому переважав у виступах на з'їзді рівень депутатів від громадських організацій (не вважаючи хіба що частини депутатів від АН СРСР і комсомолу). Лише третина

² Показово, що активні учасники перебудови — неформали, представники численних груп підтримки кандидатів у народні депутати, здається, швидше освоюють політичні методи роботи з масами, ніж багато деякі працівники парт- і держорганів, для яких перехід від адміністративно-командних, бюрократичних методів до політичних і економічних виявився надзвичайно важкою справою.

опитаних дуже високо оцінила роль наочної агітації (листівок, плакатів та ін.) в успіху кандидата. На якомусь етапі вся ця друкована продукція, яка наповнила вулиці, перетворилася в загальне і вже звичне тло міського життя.

Найнеефективнішим прийомом передвиборної боротьби опитані визнають агітацію проти конкурентів. Лише 11% високо оцінили цей метод проти 45%, які відгукнулися про нього негативно. Проте практика нашої весняної передвиборної кампанії свідчить, що команди кандидатів активно використали контрпропаганду (часто цілком низького гатунку) для компрометації конкурентів. «Війна мікрофонів» доповнилася «війною листівок». Уживалися всілякі заходи — від безглузвих чуток і зривання листівок до написання компрометуючих і негативних реплік на листівках конкурентів. Навіть у теледебатах конкуренти, які виступали, звинувачували один одного в агресивній контрпропаганді. Треба сказати, що до нікчемних методів удавалися і кандидати, «санкціоновані» партапаратом, і прибічники «ліберальних поглядів». Хоча злісні виступи (в тому числі й з використанням преси) проти небажаних кандидатів належать, на жаль, працівникам парторганів. Це підтверджує і огляд преси, проведений нами за проханням Київського депутатського клубу.

Що стосується використання контрпропагандистських прийомів прогресивними кандидатами, то можна сказати, що вони, принаймні, не додали їм голосів.

У підсумку зазначимо, що виборці досить реалістично оцінювали політичні можливості обраних ними депутатів. Тільки 46% опитаних сподівалися, що їхні депутати ухвалить низку принципових рішень, які дозволять створити основу механізму демократизації радянського суспільства і передачі влади від партапарату — реформованим Радам, народів. Ще 20% виборців очікували, що депутати на з'їзді, мабуть, обмежаться розв'язанням окремих проблем; 15% передбачали, що участь депутатів у роботі з'їзду і Верховної Ради СРСР матиме формальний характер, а 19% не змогли сказати щодо цього нічого певного.

Наведені дані переконують, що сьогодні громадські настрої характеризуються досить високим ступенем нестійкості й скептицизму. З одного боку, це пояснюється критичним станом справ у країні, а з другого — очевидним для всіх пробуксовуванням перебудови, причиною якого значна частина трудящих вважає опір і прямий саботаж бюрократії. У зв'язку з цим не можна не констатувати, що люди загострено реагують на хід подій у політичному житті суспільства, з особливим упередженням оцінюючи ситуацію виборів у органи влади. З повною підставою можна твердити, що саме останні є найчутливішим індикатором і показником стану і перспектив перебудови. І якщо в ході прийдешніх виборів у республіканські й місцеві Ради демократії не пощастить зробити рішучий крок уперед, ніж унаслідок виборів у вищий орган влади в країні, то припоручитися за соціальну стабільність суспільства буде досить важко.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ КНИГУ:

ЗАРУБЕЖНЫЙ МИР: СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ. — 10 л. — 2 р. 10 к. — План 1989 г. № 124 (III кв.).

У збірнику висвітлюється широке коло актуальних проблем соціально-економічного розвитку й ідеологічного протистояння двох соціальних систем. Значне місце відведено зовнішньоекономічним зв'язкам СРСР із країнами РЕВ, вивченню міжнародного робітничого руху на сучасному етапі.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, пропагандистів.

Л. К. Фінберг

ФІНБЕРГ Леонід Кушелевич — заступник завідуючого лабораторією «Горсистемтехніки» (Київ). Галузь наукових інтересів — соціологія, організація управління. Автор низки статей із системного аналізу, теорії й організації управління. В нашому журналі виступає вперше.

ІМІТАЦІЯ, АБО ЯК МИ 1977 РОКУ ОБГОВОРЮВАЛИ ПРОЕКТ КОНСТИТУЦІЇ СРСР

Обговорення Проекту Конституції СРСР 1977 року — один з небачених випадків у радянській історії, коли сотні тисяч громадян публічно висловили свої погляди щодо широкого спектру взаємовідносин особи і держави.

Дану статтю присвячено аналізу опублікованих пропозицій та доповнень до тексту Проекту Конституції, особливостей участі в обговоренні різних груп громадян і закономірностей відбору Конституційною комісією пропозицій, що надійшли, для урахування їх в остаточному тексті Основного Закону. Розглянуто і узагальнено близько півтори тисячі уточнень і доповнень до Проекту з 400 тисяч, що надійшли¹.

Хоча вибірка і значно менша всього масиву пропозицій, вона досить-таки репрезентативна, тому що до багатьох статей були «десятки тисяч пропозицій, що збігалися за змістом»². Деякі оригінальні думки громадян, природно, не потрапили до вибірки, проте всі масові пропозиції, поза всяким сумнівом, було враховано. Репрезентативність вибірки підтверджує і те, що понад 70% уточнень і доповнень, внесених до остаточного тексту Конституції, відображено в розглянутих матеріалах. Ми проаналізували публікації «Правды», «Литературной газеты» і журналу «Советское государство и право». В «Правде» подавали пропозиції, що надходили безпосередньо до редакції, та передруки з інших газет, які відображали думки різних верств суспільства. «Литературная газета» здебільшого відбивала думки різних груп інтелігенції, а журнал «Советское государство и право» — думки й міркування теоретиків права.

* * *

Аналіз Конституції СРСР як такої не становив мети даної роботи. Проте деякі особливості текстів Конституції тут відзначено, оскільки вони не могли не вплинути на обговорення Проекту.

Так, поряд з багатьма положеннями, деталізованими в законах, у тексті Конституції містяться і загальніші декларації, наприклад: «Вся влада в СРСР належить народові» (ст. 2), «Найвища мета суспільного виробництва при соціалізмі — найповніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей» (ст. 15), «Інтернаціональний обов'язок громадянина СРСР — сприяти розвитку дружби і співробітництва з народами інших країн» (ст. 69). Водночас поза текстом Конституції залишилися досить важливі відношення, регульовані конституціями інших країн, приміром права і повноваження Голови Президії Верховної Ради СРСР, статус і повноваження Ради Безпеки, умови і порядок проведення референдумів та багато інших. Немає в Конституції

¹ Див.: Правда.— № 314 (Тут і далі всі джерела, що цитуються або згадуються, належать до 1977 року.— *Прим. ред.*).

² Там же.

ції ЄСРП також статті-вимоги щодо несуперечливості конституційних норм одна одній.

Термінологія Конституції СРСР 1977 року традиційно ширша юридичної. Скажімо, 62-а стаття проголошує: «Захист соціалістичної Вітчизни є священний обов'язок кожного громадянина СРСР. Зрада Батьківщини — найтяжчий злочин перед народом». Під час обговорення Проекту слушно зазначалося, що з формулювання «зрада Батьківщини» не зрозуміло, як розпізнати державну зраду громадян, народжених не на території СРСР³. У Конституції передбачено можливість об'єднання громадян у громадські організації «відповідно до цілей комуністичного будівництва» (ст. 51). У якому правовому документі визначено такі цілі? ким?.. Контроль за дотриманням Конституції СРСР покладено на Президію Верховної Ради СРСР. Проте процедури і механізми такого контролю в Конституції не зазначено. Цей перелік легко продовжити.

* * *

Обговорення Основного Закону країни проводилося не у згоді з законом, бо такого закону на той час не було. Тому ані права громадян, котрі подавали свої пропозиції, ані обов'язки органів преси стосовно матеріалів, що надходили, ані права і обов'язки Конституційної комісії щодо узагальнення таких матеріалів визначено не було.

Обговорення відбувалося 1977 року, як пишуть нині — в період застою, тому це не могло не позначитися на всьому: на думках громадян, редактурі газетних і журнальних матеріалів, остаточних висновках Конституційної комісії. Треба пам'ятати, що в публікаціях відображено думки громадян, котрі пропонували зміни, близькі до положень Проекту. Інших пропозицій було дуже небагато, адже значна частина суспільства — і, як буде показано далі, не без підстав — досить скептично сприйняла обговорення Проекту Конституції і не брала в ньому участі.

Для того щоб читачі дістали уявлення про характер допознень і пропозицій до тексту Конституції, що їх друкувала преса, детальніше висвітливо хід обговорення низки найважливіших розділів і статей Основного Закону, які регламентують працю і соціально-економічні права громадян, їхні основні права і свободи, соціальний розвиток і культуру. Висвітлення обговорення увібрало майже всі пропозиції, що потрапили до вибірки; кількісні зіставлення думок подано у коментарях або ж про них свідчать посилання, де перелічено номери газет і журналів, що в них було опубліковано ті чи ті пропозиції. Конструктивні пропозиції, які могли б посприяти розвитку законодавства та вдосконаленню правових відносин у суспільстві, спеціально виділено в коментарях.

* * *

Розглянемо обговорення статей про працю і соціально-економічні права громадян. Число думок стосовно різних статей Проекту відобразило значимість для громадян тих чи тих суспільних відносин. Явні рекордсмени — статті 60 (про обов'язок працювати), 66 (про обов'язок батьків виховувати дітей, а дітей — піклуватися про батьків), 40 (про право на працю), 41 (про право на відпочинок), 8 (про права та обов'язки трудових колективів), 16 (про економіку СРСР та керівництво нею), 45 (про рівність жінок і чоловіків), 18 (про охорону навколишнього середовища), 14 (про розподіл матеріальних благ відповідно до затрат праці).

Приблизно десятку частину всіх публікацій присвячено питанням про працю як право і обов'язок громадян, про організацію і оплату праці, про проблеми трудових колективів. Більшість з доповнень до 14-ої статті (про вільну працю радянських громадян) стосувалася необхідності комуністичного ставлення до праці, зростання якості праці, сприяння науково-технічному прогресові, необхідності «дорожити честю»,

³ Днев.: Сов. государство и право.— № 9.— С. 28.

«примножувати славу» і суворіше карати дармоїдів⁴. Наприклад, формулювання «результати праці визначають становище людини в суспільстві» радили доповнити словами «...і морально-політичні погляди»⁵.

У ході обговорення права на працю, права вибору професії, роботи і гарантій цих прав (ст. 40) пропозиції були серйозніші. Писали про кончу потребу чіткого правового регулювання праці пенсіонерів, жінок, хворих⁶, пропонували зазначити правовий статус системи трудовлаштування, визначити мінімальний розмір заробітної плати, передбачити правові гарантії для творчого зростання згідно з здібностями та набутим досвідом⁷. Висловлювалися пропозиції забезпечити гарантії захисту судом трудових прав⁸, «право на працю згідно з професією, спеціальністю і кваліфікацією, право вільного вибору роботи»⁹. Проте подибувалися вимоги іншого гатунку — про пріоритет державних інтересів: запровадити «обов'язкову професійну орієнтацію для сільських школярів», виходити з вишості суспільних потреб у проголошенні права на вибір професії та місця роботи¹⁰.

Під час обговорення 60-ї статті (про сумлінну працю і дотримання трудової дисципліни як «обов'язку і справи честі громадян») багато доповнень стосувалося необхідності посилити покарання за порушення трудової дисципліни, за ухилення від суспільно корисної праці¹¹. Радили «добре працювати», «підвищувати продуктивність і якість праці», «зміцнювати своє здоров'я» і не давати їсти тим, хто не працює¹². Закликали керівників «ставити у своїй діяльності державні інтереси на перше місце»¹³, пропонували формулювання: «всі керівники планових, господарських та інших організацій і органів несуть відповідальність за високопродуктивне використання робочих рук, за чітку, високоорганізовану, на повну силу працю своїх підлеглих, за досягнення максимальних народногосподарських результатів»¹⁴.

Пропозиції до 8-ї статті (про трудові колективи) продовжували тему праці. Радили вписати «право колективу спитати з кожного за погану роботу», «зобов'язати колективи сприяти політичному, моральному, професійному вихованню і зростанню», «членам колективу дорожити традиціями його», «сприяти вихованню робітничої зміни», «створювати здоровий психологічний клімат», «розглядати науково-технічний прогрес як одну з першочергових справ»¹⁵, тощо.

Подибувалися пропозиції й глибші: «передбачити форми участі колективів у складанні народногосподарських планів»¹⁶, «зобов'язати органи народного контролю проводити аналіз виробничо-господарської діяльності підприємств»¹⁷. Проте їх було лише декілька.

На другому місці за кількістю висвітлених думок — статті про соціально-економічні права (на відпочинок, освіту, житло). В 41-й статті (право на відпочинок) пропонувалося «передбачити відповідальність посадових осіб за понаднормові роботи», «ліквідувати «чорні суботи», «забезпечити регулювання робочого дня у колгоспах згідно з законом»¹⁸. Вважали за потрібне обумовити і додаткові пільги для кадрових робітників¹⁹.

Стосовно 44-ї статті (право на житло) радили зрівняти у цьому пра-

⁴ Див.: Правда.— №№ 157, 159, 169, 182, 184, 185, 211.

⁵ Там же.— № 250.

⁶ Див.: Там же.— №№ 177, 196, 218.

⁷ Див.: Там же.— № 174.

⁸ Див.: Лит. газ.— № 27.

⁹ Сов. государство и право.— № 9.— С. 8.

¹⁰ Див.: Правда.— № 218.

¹¹ Див.: Там же.— №№ 160, 170, 171, 178, 182, 184, 185, 187, 193, 194, 198, 202, 207, 224, 226, 227, 242, 252.

¹² Див.: Там же.— №№ 177, 189, 191, 235, 249, 252, 262.

¹³ Там же.— № 192.

¹⁴ Там же.— № 209.

¹⁵ Див.: Там же.— №№ 157, 182, 188, 223, 227, 239.

¹⁶ Сов. государство и право.— № 9.— С. 27.

¹⁷ Правда.— № 243.

¹⁸ Див.: Там же.— №№ 183, 193, 197.

¹⁹ Див.: Там же.— №№ 201, 220, 231.

ві всіх громадян, серед них і тих, хто живе у відомчих будинках²⁰, надати пільги шойно одруженим в індивідуальному і кооперативному будівництві²¹, замінити текст про «справедливий розподіл житла під громадським контролем» чіткішим — «про розподіл житла в умовах гласності під громадським контролем згідно з законом»²².

Обговорюючи 45-у статтю (право на освіту), пропонували вписати до Конституції формулювання про обов'язки «добре вчитися», «віддавати набуті знання будівництву комунізму», «прагнути здобувати знання і застосовувати їх на благо Батьківщини»²³. Було опубліковано також пропозицію про необхідність «широкої, загальнодоступної, постійно вдосконалюваної системи безперервної освіти і самоосвіти для дорослих»²⁴.

* * *

Стосовно згаданих та інших статей висловлено чимало пропозицій, що виказують особливості буденної свідомості громадян. Щодо тези про конституційні обов'язки держави сприяти соціальній однорідності додавали, що «рівність націй і народностей уже досягнуто»²⁵. Декларацію мети держави — «вільний розвиток здібностей, творчих сил і обдаровань громадян» — доповнювали словами: «в інтересах суспільства і держави»²⁶. Тезу про обов'язки держави «дбати про збереження і примноження духовних цінностей» (ст. 27) пропонували розширити в такий спосіб: «зобов'язати кожного радянського громадянина примножувати їх»²⁷. Одна з публікацій містила такий набір стереотипів і неадаптованостей: «В основу багатонаціонального радянського мистецтва покладено принципи партійності і народності. Відображуючи дійсність у її революційному (? — Авт.) становленні і розвитку, радянське мистецтво бере активну участь у суспільному прогресі, формує на основі естетичного ідеалу комунізму (хто його сформулював? — Авт.) духовний світ радянських людей»²⁸.

Під час обговорення статей про поліпшення умов праці (ст. 21), індустріалізації села (ст. 22), зростання доходів трудящих (ст. 23) також було багато пропозицій неправового характеру. Проте траплялися й конструктивні: замість «поліпшення умов праці» — їх «оздоровлення і полегшення»²⁹, замість «повного витіснення важкої фізичної праці» — реальніше «поступове витіснення»³⁰.

Статті про охорону здоров'я (ст. 24) і про систему освіти (ст. 25) майже не обговорювалися. Було опубліковано поодинокі пропозиції: регламентувати охорону здоров'я окремою статтею (в Проекті вона розглядалася вкупі з побутовим обслуговуванням і комунальним господарством), чітко зазначити обов'язки держави щодо розвитку охорони здоров'я³¹.

Чимало уточнень (здебільшого малоістотних) до тексту 26-ї статті (про науку) було сформульовано на зразок циркулярів, властивих керівним вказівкам: «державна підвищує вимогливість до робітників мінеральних за впровадження досягнень науково-технічного прогресу»³², «впровадження результатів досліджень поставити під особисту відповідальність керівників»³³, «посилити відповідальність підприємств перед державою за впровадження»³⁴ та ін.

²⁰ Див.: Там же.— №№ 167, 197.

²¹ Див.: Там же.— №№ 197, 204.

²² Див.: Там же.— № 240.

²³ Див.: Там же.— №№ 202, 215, 227, 249.

²⁴ Там же.— № 243.

²⁵ Там же.— № 191.

²⁶ Там же.— № 199.

²⁷ Там же.— № 192.

²⁸ Там же.— № 227.

²⁹ Сов. государство и право.— № 9.— С. 4.

³⁰ Правда.— № 174.

³¹ Див.: Там же.— № 269.

³² Там же.— № 185.

³³ Там же.— № 257.

³⁴ Там же.— № 268.

Надійшли пропозиції щодо потреби додати нові статті: про скорочення робочого дня різним категоріям громадян мірою зростання продуктивності суспільної праці³⁵, про забезпечення громадян суспільно значущою інформацією про події внутрішнього і міжнародного життя³⁶, про рівність націй в усіх галузях політичного, економічного і культурного життя³⁷, про сприяння держави поширенню ідей наукового комунізму³⁸.

* * *

Обговорення політичних прав і свобод було аж надто скромним. А втім, на той час воно й не могло бути іншим. Власне, мовчання громадян при обговоренні цих статей «красномовно» характеризує обмеженість існуючих прав і свобод. І все ж деякі судження було опубліковано.

До 48-ї статті (про право громадян на участь в управлінні державними і суспільними справами) пропозицій не було. Майже всі доповнення до 49-ї статті (про право звертатися до державних органів і громадських організацій з пропозиціями і критикувати недоліки) були варіантами двох текстів: «карати тих, хто переслідує за критику»³⁹ і «ретельно розглядати пропозиції і заяви громадян, давати вичерпні відповіді по суті, вживати необхідних заходів»⁴⁰. Пропозицій стосовно організаційних гарантій гласності і публічності діалогу з владою не друкували, хоча в Проекті їх не було передбачено. В 50-й статті свободи слова, друку, зборів і мітингів передбачалося забезпечувати «згідно з інтересами народу і з метою зміцнення і розвитку соціалістичного ладу». Оскільки обговорювати прерогативи влади на трактування цих інтересів 1977 року було неможливо, пропозиції обмежувалися тим, щоб, наприклад, «підтримувати рух народних кореспондентів»⁴¹. У журналі «Советское государство и право» було опубліковано серйозніші доповнення: «про право на отримання інформації щодо подій внутрішнього життя країни і життя за кордоном»⁴², «про необхідність закріпити в Конституції свободу висловлення думок як політичний інститут, що охоплює всі політичні свободи, які надаються з метою забезпечення участі громадян у соціальному управлінні через висловлення думок»⁴³. Знову-таки годі й назвати ці окремі пропозиції присутнім обговоренням основних політичних прав і свобод громадян.

Стосовно 57-ї статті (по повагу до особи, охорону прав і свобод) робилися традиційні, тобто неправові (здебільшого моралізаторські), уточнення. Проте була й пропозиція, яка заслуговує на увагу: про право не лише на захист суду, а й на державний і громадський захист особистості⁴⁴. Вона могла б стати юридичною засадою взаємовідносин громадян і преси, громадян і громадських організацій за виникнення потреби в захисті порушених прав громадян.

Право на оскарження в суді дій посадових осіб і на відшкодування збитків, спричинених незаконними діями (ст. 58), привернуло увагу багатьох. Було опубліковано чимало цікавих доповнень: щодо права заарештованих громадян удаватися не лише до прокурора, а й до органів суду до винесення вироку⁴⁵, про заборону надсилати скарги громадян на розгляд особам і організаціям, проти яких спрямовані ці скарги⁴⁶, про відшкодування збитків (повне або часткове) коштом тих, хто

вчинив незаконні дії⁴⁷, про необхідність покарань за бездіяльність у ситуаціях, що потребували дій⁴⁸, про необхідність переліку справ, стосовно яких дії посадових осіб і установ можуть бути оскаржені в суді⁴⁹, про створення адміністративних судів⁵⁰, про право оскаржити в суді дії посадових осіб, котрі порушують конституційні права громадян⁵¹.

Конституційна комісія не зважила на жодну з цих пропозицій...

51-у статтю (про право на об'єднання громадян у громадські організації) обговорювали лише юристи. Пропонували систематизувати правові норми, що регламентують ці відносини⁵², визначити правові засади утворення союзів організацій, руху борців за мир⁵³.

54-у статтю (про недоторканність особи, про заборону арешту без ухвали суду або прокурора) визнавали за потрібне розширити, долучивши такі положення: «про необхідність додаткових гарантій недоторканності особи при затриманні громадян»⁵⁴, «про гарантії неможливості замаху на життя, здоров'я, тілесної недоторканності»⁵⁵.

55-у статтю (про недоторканність житла) не обговорювали. А от охорону законом приватного життя громадян, таємниці листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень пропонували доповнити ще одним моментом — про таємницю усиновлення⁵⁶.

* * *

Поданий огляд опублікованих пропозицій — немовби концентрат обговорення. У пресі ж слушні доповнення й уточнення потопали в загальних міркуваннях і пропозиціях неправового ґатунку.

В обговоренні взяли участь представники практично всіх верств суспільства. Першими відгукнулися письменники. У «Правде» було опубліковано статті В. Кожевникова, А. Кешокова, Г. Маркова, М. Дорізо, Є. Долматовського, А. Алексіна та ін.⁵⁷ Пропозицій щодо вдосконалення Конституції вони не містили, а полягали у звеличенні партії, народу, соціалістичного ладу. Робітники і селяни здебільшого писали про соціально-економічні, побутові і сімейні проблеми.

Основний масив конструктивної думки — пропозиції інтелігенції. Як правило, найчіткіші і найглибші з них надійшли від керівників підприємств і організацій, учених. Однак характерним є і те, що саме доктори і кандидати філософських і історичних наук виявилися авторами найдодіозніших (а часто й вульгарно консервативних) пропозицій, наприклад: «КПРС політично керує соціалістичним суспільством на основі Статуту КПРС»⁵⁸ (автор — кандидат історичних наук); про якнайперше зважання на суспільні потреби у правах громадян на вибір професії і роботи⁵⁹ (автор — доктор філософських наук) та ін.

Юристи (здебільшого теоретики права) виклали свої пропозиції в журналі «Советское государство и право». Фактично за лаштунками «всенародного обговорення» на п'ятдесяті сторінках двох номерів журналу було сказано більше, ніж у решті видань загалом.

Усі доповнення й уточнення, опубліковані під час обговорення Проекту Конституції, індивідуальні. Жодна громадська організація не виступила колективним автором.

Украй нерівномірним був розподіл кількості пропозицій за статтями і розділами Конституції. Ось деякі співвідношення. Перше місце по-

³⁵ Див.: Там же. — № 249.

³⁶ Див.: Сов. государство и право. — № 9. — С. 24.

³⁷ Див.: Там же. — С. 26.

³⁸ Див.: Правда. — № 192.

³⁹ Див.: Там же. — №№ 169, 170, 175, 224, 232.

⁴⁰ Там же. — № 218.

⁴¹ Там же. — № 251.

⁴² Сов. государство и право. — № 9. — С. 6.

⁴³ Там же. — С. 28.

⁴⁴ Див.: Правда. — №№ 190, 228.

⁴⁵ Див.: Там же. — № 192.

⁴⁶ Див.: Там же. — № 205.

⁴⁷ Див.: Лит. газ. — № 29.

⁴⁸ Див.: Правда. — № 219.

⁴⁹ Див.: Там же. — № 239.

⁵⁰ Див.: Лит. газ. — № 31.

⁵¹ Див.: Там же. — № 38.

⁵² Див.: Сов. государство и право. — № 9. — С. 25.

⁵³ Див.: Там же. — С. 30.

⁵⁴ Правда. — № 192.

⁵⁵ Сов. государство и право. — № 9. — С. 26.

⁵⁶ Див.: Правда. — № 223.

⁵⁷ Див.: Там же. — №№ 157, 158, 160, 162, 164, 168, 171, 175.

⁵⁸ Там же. — № 214.

⁵⁹ Див.: Лит. газ. — № 38.

сів 7-й розділ («Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР») — понад третину всього масиву думок. Цілий 13-й розділ («Виборча система») зібрав їх учетверо менше, ніж стаття про виховання дітей. На всі політичні статті в аналізованій вибірці припало стільки ж пропозицій, скільки на статтю про право на житло й на цілий 20-й розділ («Суд і арбітраж»).

Низки статей практично й не торкнулися. Що тут відіграло більшу роль — небажання громадян вести річ про них чи цензурно-редакторські умови — сказати важко. Йдеться про статті 48 (про право громадян брати участь в управлінні державними і суспільними справами), 55 (про недоторканність житла), 56 (про охорону законом приватного життя громадян, таємницю листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень), 63 (про військову службу — «почесний обов'язок радянських громадян»), 72 (про право союзної республіки на вихід із СРСР), 80 (про право республік вступати у відносини з іншими державами). Серйозно ж, тобто на правовому рівні, не було розглянуто й чимало інших статей Проекту.

Серед опублікованих матеріалів порівняно небагато пропозицій конституційного рівня. Значно більше висловлювань громадян, котрі погано уявляли роль права, особливості Конституції, закономірності правотворчості. Висловлювань добрих, щирих, проте аж ніяк не правових: «радянські люди повинні активно боротися за виконання народногосподарських планів», «діти повинні з повагою ставитися до батьків», «громадяни СРСР повинні поважати інтереси колективу трудящих, дожити його честю», «керівники підприємств повинні всебічно дбати за підвищення ефективності суспільного виробництва» та ін. Вельми численні прохання — про збільшення пенсій, про розширення лілг для різних категорій громадян, про збільшення кількості місць у санаторіях і будинках відпочинку, про будівництво дитсадків та ін. А поряд — власні соціалістичні зобов'язання «добре вчитися», «зміцнювати своє здоров'я», «зберігати житловий фонд», «ефективно використовувати земельні наділи» та ін.

Коло проблем, що привернули увагу більшості учасників обговорення, складають соціально-економічні права і обов'язки громадян, не-ефективність виробництва, умови діяльності трудових колективів.

У найвищих пропозиціях більшості виявилася віра в могутність права у розв'язанні життєвих проблем. Поширеними є зовсім не безневинні вимоги карати за всі види порушень — тяжкий спадок сталінських чаконів — про відповідальність за недотримання Конституції і зв'язок громадян працювати — посилити покарання за ухилення від суспільно корисної праці; до 66-ї (про відповідальність батьків перед суспільством за виховання дітей) — «карати недбайливих батьків» та ін. Незважаючи на те, що вимоги дотримуватися норм передбачають не-одмінну відповідальність в разі їх порушення, лунали настійні заклики до покарань, оті правові тавтології, що відображають невдоволеність практикою і необізнаність громадян щодо реальних шляхів розв'язання проблем, коли людям здається, що в усьому винні дармоїди, п'яниці, погані керівники, батьки та ін.

Характерні й джерела таких думок — формулювання Конституції 1936 року, партійні гасла минулих років. Типові доповнення до 60-ї статті — «хто не працює, той не їсть», до 59-ї — «обов'язок визнавати громадські інтереси вищими за особисті», до 36-ї — «зберігати в чистоті й високо нести величне знамено дружби народів». Такі пропозиції свідчать про домінування серед загалу не правової, а буденної свідомості, яка виникає під впливом повсякденних умов життя, пропагандистських штампів, відображає обмеженість трудових функцій, формує конкретизоване мислення⁶⁰. А цього увіч замало для правового

діалогу громадян і влади, що ним і мало стати обговорення Проекту Конституції.

* * *

Матеріали обговорення Проекту опрацьовувала Конституційна комісія Верховної Ради СРСР. Під час складання остаточного варіанту тексту, поданого на розгляд обох палат Верховної Ради, було взято до уваги чимало пропозицій громадян. Так, доповнено тексти 116-ї статті (Президія Верховної Ради є найвищим органом державної влади в період між сесіями Верховної Ради), 115-ї (обов'язок усіх громадських і державних органів, організацій і посадових осіб дотримуватися вимог комісії Верховної Ради), 28-ї (мета зовнішньої політики — «захист державних інтересів Радянського Союзу»); передбачено можливість ухвалення законів внаслідок референдуму (ст. 135); обумовлено тривалість робочого тижня (ст. 40); додано тези про заохочення творчого ставлення до праці (ст. 14), про вдосконалення управління економікою (ст. 15), про створення для жінок умов, що дають змогу поєднувати працю і материнство (ст. 35), про раціональне використання й охорону природних ресурсів (ст. 131) та ін.

Низка уточнень виявила характерні помилки авторів Проекту. Ось деякі з них (курсивом виділено доповнення):

Проект

Конституція

«У СРСР існує єдина система освіти, яка служить комуністичному вихованню...»

«У СРСР існує *у вдосконалюється* єдина система народної освіти, яка *забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян, служить комуністичному вихованню...*» (ст. 25).

Метою свободи слова, друку та ін. проголошувалося «зміцнення соціалістичного ладу».

«Відповідно до інтересів народу і з метою *зміцнення та розвитку соціалістичного ладу...*» (ст. 50).

Конституційна комісія зважила на побажання законодавчо закріпити нові зобов'язання громадян перед державою. Дописано обов'язки «раціонально використовувати надані їм земельні ділянки» (ст. 13), дбайливо ставитись до наданого їм житла (ст. 44), додержуватися трудової дисципліни (ст. 60).

Беручи до уваги «численні побажання», Конституційна комісія долучила формулювання до тексту 49-ї статті («особи, які переслідують за критику, притягаються до відповідальності») і до тексту 60-ї («ухилення від суспільно корисної праці є несумісним з принципами соціалістичного суспільства»). Ці доповнення нічого нового не містять, зате демонструють «увагу» щодо думки громадян, сформульованої в до-ступних для них поняттях.

Найбільших змін зазнала 8-ма стаття (про права трудових колективів). До її тексту внесено положення про права колективів брати участь в обговоренні і вирішенні державних і громадських справ, в еко-номічному і соціальному плануванні, в підготовці і розстановці кадрів, в обговоренні і вирішенні питань управління, а також обов'язки розви-вати соціалістичне змагання, сприяти поширенню передового досвіду, зміцнювати трудову дисципліну, виховувати своїх членів у дусі кому-ністичної моралі і дбати про підвищення їхньої політичної свідомості, культури і професійної кваліфікації. В даному разі далось взяти те, що соціальний досвід багатьох учасників обговорення дав їм змогу ши-роко висловитися стосовно саме цієї статті. І прикметно, що тут, нехай були дальшого розвитку.

* * *

Не дістали відображення в остаточному тексті Конституції пропозиції: про необхідність захисту судом конституційних прав; про примат норм

⁶⁰ Див.: Дилигенский Г. Г. Рабочий на капиталистическом предприятии. Исследование по социальной психологии французского рабочего класса. — М., 1969. — С. 217.

міжнародного права над радянськими законами у разі підписання й ратифікації їх Радянським Союзом; про збільшення прав народного контролю і водночас зменшення його залежності від місцевої влади; про правове регулювання взаємовідносин держави і колгоспів; про обов'язки держави щодо розвитку охорони здоров'я, соціального забезпечення; про скорочення робочого дня мірою зростання продуктивності суспільної праці; про дотримання міжнародних угод щодо прав людини і сприяння міжнародній охороні таких прав; про визначення конституційного статусу Ради Безпеки; про вдосконалення захисту судом трудових прав інтелігенції; про гарантії права на працю згідно з професією; про необхідність розподілу житла на підставі закону; про право на одержання своєчасної і повної інформації про події внутрішньої і зовнішньої політики; про правові гарантії свободи висловлення думок як політичний інститут суспільства; про гарантії недоторканності життя й здоров'я громадян; про право на державний і громадський захист прав людини; про правове закріплення обов'язків держави щодо охорони пам'яток культури; про необхідність правового статусу референдумів і обговорень; про розширення участі народних засідателів у судочинстві.

Наведений список аж ніяк не повний, проте уявлення про характер відбору пропозицій Конституційною комісією він дає.

То що саме поєднує ці й інші знехтувані пропозиції? Насамперед те, що вони справді спрямовані на розвиток Конституції СРСР. Вони могли б стати юридичною засадою створення правової держави, розширення надто обмежених свого часу прав і свобод громадян. Проте цього, як відомо, не сталося. Гомін схвалення було чути значно частіше, ніж тверезі голоси, імітація суспільного життя заступала саме життя.

* * *

Підіб'ємо деякі підсумки. Проект Конституції СРСР, який було винесено на всенародне обговорення, значною мірою спирався на Конституцію 1936 року. Він містив як статті, достатньо розроблені з правового погляду, так і декларативні, не увібрав низки важливих положень, що регулюються конституціями інших країн.

Протягом чотирьох місяців газети й журнали публікували доповнення й уточнення до текстів статей Проекту. Переважно вони були другорядними, неістотними, неправовими за характером. Проте частина з них відзначалася сміливістю й конструктивністю.

Обговорення Основного Закону не спиралося на закон. Права громадян і обов'язки влади не було визначено. Тому доля будь-якої слушної думки могла бути негативно вирішена на будь-якій стадії. Мабуть, багато хто й не подав пропозицій, бо вважав за марне саме обговорення. Про низку важливих статей Конституції взагалі не було мови. Практично всі серйозні пропозиції відсіяли під час складання її остаточного варіанту. Зрозуміло, що обговоренню Конституції за часів «застою» випало відіграти не конструктивну, а іншу роль — відбутися ритуал. Виразом чужого чужого мови, а іншу роль — відбутися ритуал. Виразом чужого чужого мови, а іншу роль — відбутися ритуал. Виразом чужого чужого мови, а іншу роль — відбутися ритуал.

* * *

Понад 10 років минуло від часу «всенародного обговорення» Конституції. Що з цього досвіду має вагу нині?

Наше суспільство кінця 80-х років увіч не задовольняє Конституція в її сталінсько-брежнєвській редакції. Це засвідчують і нещодавно прийняті поправки до неї, і (про що мовилося на З'їзді народних депутатів і на Першій сесії Верховної Ради СРСР) помітні вади багатьох збережених положень. Чинне законодавство чимраз стає на заваді ефективному розв'язанню національних проблем, розвитку економічних і політичних відносин. Про це нині чуємо з усіх трибун і від громадських лідерів, і від учених, і від публіцистів.

Найближчим часом нам треба буде прийняти нову Конституцію, а зараз доводиться вносити істотні зміни до редакції 1977 року. Змаганнями проблеми навряд чи втратили свою актуальність. Вони є характерними й щодо обговорення інших законодавчих актів — основ законодавств, принципів проведення референдумів та ін.

То що саме варто чинити, аби обговорення законодавчих документів відбувалося якнайдемократичніше, аби досвід і мудрість народу було закумульовано й узагальнено?

Треба істотно вдосконалити щойно прийнятий Верховною Радою СРСР Закон щодо проведення обговорення найважливіших законодавчих актів.

Такий Закон має передбачити:

— гарантії публікації всіх пропозицій (крім закликів до повалення Радянської влади і людиноненавистницьких гасел);

— сприятливі умови для участі в обговоренні проектів законів (або Конституції) якомога більшої кількості спеціалістів; розгляд альтернативних проектів і відбір кращих на конкурсних засадах;

— гарантії об'єктивності розгляду і відбору текстів для остаточної редакції законодавчих актів; налагодження механізму утворення комісій, яким довіряє суспільство; обов'язкову публічність у розгляді всіх конструктивних пропозицій по суті, переконливість аргументів у відхиленні будь-яких думок.

Навряд чи варто абсолютизувати вагу такого Закону. Проте й недооцінювати його немає підстав: по-перше, він становить важливий елемент правової культури; по-друге, є впливовим чинником щодо решти законодавчих актів, ухвалюваних державою.

Від того, чи спроможемося ми створити демократичний Закон, який обумовить нашу законотворчість, чимало залежить наше просування шляхом до правової держави. Тож обговорення Конституції зразка 1977 року не можна забувати — і з негативного досвіду мусимо здобувати корисні уроки.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ РЕПОРТАЖ

Н. В. Паніна, М. М. Чурилов

З'їзд очима виборців

Передвиборна кампанія і, особливо, вибори народних депутатів істотно вплинули на світогляд багатьох людей, підвищили їхню соціальну активність, сформуvalи громадську думку про ті проблеми, що стали предметом обговорення на першому з'їзді народних депутатів СРСР. Простежуючи стан і динаміку думок та оцінюючи виборців з приводу ходу і наслідків виборів, ставлення до характеру дискусій і рішень з'їзду, а також до позицій депутатів, які привернули увагу неординарністю своїх виступів, Всесоюзний центр вивчення громадської думки у кількох вели-

ких адміністративних і культурних центрах країни провів серію експрес-опитувань як напередодні з'їзду, так і під час його роботи. Щоразу охоплювалась невелика кількість людей (від 150 до 186 чоловік). Проте така вибірка досить добре представила все населення Києва за статтю, віком, освітою, окремими соціально-професійними групами, що дає нам право судити про тенденції, які є в громадській думці населення Києва загалом. Такого самого висновку ми доходимо, коли

ПАНИНА Наталія Вікторівна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Всесоюзного центру вивчення громадської думки при ВЦРПС і Держкомпраці СРСР. Спеціаліст з проблем соціальної психології. Постійний автор нашого журналу.

ЧУРИЛОВ Микола Миколайович — кандидат філософських наук, керівник Центрально-Українського відділення Всесоюзного центру вивчення громадської думки при ВЦРПС і Держкомпраці СРСР. Спеціаліст у галузі соціології соціальних структур. Постійний автор нашого журналу.

порівнюємо результати, одержані в Києві, з результатами — цілком по всьому масиву даних.

Перше опитування проводилося 7—9 травня. Його метою було з'ясувати питання, пов'язані з майбутнім розпорядком дня з'їзду і самою процедурою його роботи. Частина респондентів (4%) вважала, що з'їзд має обмежити свою роботу обранням Верховної Ради СРСР та її Голови, однак 90% висловились за те, щоб крім цих організаційних питань розглядалися й інші невідкладні проблеми, серед яких: економічне, соціальне, політичне становище в країні й загальна програма дальшого розвитку суспільства (91%); ситуація у сфері міжнародних відносин і концепція Союзу РСР (78%); ухвалені останнім часом закони, укази і постанови про кооперацію, про зміни і доповнення в кримінальному законодавстві та ін. (73%); підсумки виборчої кампанії з метою вдосконалення Закону про вибори (70%); доповіді Голови Ради Міністрів СРСР; голови Держплану СРСР, керівників інших ключових відомств про хід і перспективи перебудови (62%).

Великий інтерес викликає зіставлення думок киян про умови, потрібні для успішної роботи з'їзду, з реальними умовами, в яких він проходив. Перша з них — повна гласність у роботі з'їзду, публікація всіх виступів у пресі, трансляція засідань по радіо й телебаченню (80% опитуваних). Другою такою умовою половина респондентів вважала необхідність активної протидії депутатів тиску з боку бюрократичного апарату. На необхідність наявності «достатнього часу для дискусій та прийняття рішень», «старанного опрацювання організаційних питань, пов'язаних з роботою з'їзду» звернули увагу близько 30% опитуваних, а кожний четвертий вважав, що ефективна процедура виборів до Верховної Ради СРСР та її Голови має велике значення для успішної роботи з'їзду. На думку 15% — подолання розбіжностей між різними групами депутатів також сприятиме його успіху.

Сьогодні ми можемо констатувати, що, на жаль, побоювання, висловлені респондентами в ході опитування, в основному виправдились: повна гласність у роботі з'їзду — це дуже велике досягнення, проте ще не запорука успішної його роботи, бо інші умови, необхідні для цього, фактично забезпечені не були.

Усіх учасників експрес-опитувань просили відповісти: «Чи успішно загалом пройде перший з'їзд народних депутатів СРСР?» Аналіз відповідей на це прогностичне запитання дозволив простежити, як змінювалися настрої і ставлення населення до роботи з'їзду. Ре-

зультати першого дослідження не дали підстави для оптимістичних висновків: лише 30% опитуваних вважали, що з'їзд пройде успішно, близько 25% — були настроєні песимістично, понад 45% — було важко відповісти на це запитання. Однак вже за день до початку роботи з'їзду, 24 травня, коли проводилося наступне експрес-опитування, різко зросла кількість тих, хто вважав, що з'їзд завершиться успішно, — близько 39%. Істотно зменшилось і тих, кому важко було відповісти (26%), проте майже на 10% збільшилось песимістів.

24 травня респондентам пропонувалося відповісти ще на два запитання: «Як по-Вашому, було б правильніше планувати роботу з'їзду?» і «Якій з двох позицій (виявлених на з'їзді) Ви віддали б перевагу?» Відповіді киян (така сама тенденція зберігалася й у всьому масиві) розподілилися так: на перше запитання — не затримуючись на процедурних питаннях, швидше обрати Верховну Раду, яка й прийматиме основні рішення (18%); всебічно розглянути і розв'язати на з'їзді найголовніші проблеми розвитку країни, а потім перейти до питання про Верховну Раду (75%); важко було відповісти (7%); на друге запитання: нині найнеобхідніше забезпечити на з'їзді єдність і згоду більшості депутатів (27%); найважливіше дати можливість кожній групі депутатів обстоювати свою позицію (67%); важко було відповісти (6%).

Увечері 25 травня, тобто після першого дня роботи народних депутатів на з'їзді, проводилося таке експрес-опитування. Насамперед відзначимо, що збільшилась кількість людей, що оптимістично оцінювали перспективи успішного завершення з'їзду (близько 45%), і значно зменшилось тих, хто дотримувався протилежної думки. Така ситуація зберігалася приблизно до середини роботи з'їзду. Однак в останніх опитуваннях кількість песимістів знову збільшилась, а оптимістів — зменшилась, що явно було пов'язано з подіями, які відбувалися на з'їзді.

В цьому та інших експрес-опитуваннях респондентам ставилися запитання «на злобу дня», і інтерв'юєри просили опитуваних назвати «героїв» і «антигероїв» дня, тобто депутатів, які справили на респондентів своїми виступами найпозитивніше або найнегативніше враження. Так, наприклад, в перший день роботи з'їзду, на думку більшості опитуваних, героєм дня був Оболенський. Багато хто називав також Горбачова й Сахарова. Антигероєм в цей день був визнаний Айтматов. У наступні дні кияни називали героями Афанаєва, Попова, Горбачова, Адамовича, Сахарова, Родіонова. Ті ж самі прізвища, проте

трохи частіше, називалися водночас іншими респондентами як антигерої.

Учасників опитування просили також оцінити, чи демократично проходить робота з'їзду, на що 52% відповіли позитивно, 31% — негативно, 20% вважали за потрібне обмежити кількість виступів одного делегата на з'їзді, а понад 70% виступили проти цього. Отже, тут, як і в багатьох інших питаннях, думка більшості народних депутатів не збігалася з думкою більшості виборців.

В опитуванні, проведеному 27 травня, ключовими були запитання: «Чи задовольняють Вас хід і результати виборів на з'їзді до Верховної Ради СРСР?» і «Чи вважаєте Ви, що більшість завжди права на нинішньому з'їзді?». І на перше і на друге з них більшість опитуваних дало негативну відповідь. Лише 36% задоволені ходом і результатами виборів, 52% — ні. Мало хто з респондентів (близько 19%) вважає, що на з'їзді більшість завжди права, основна ж маса (понад 77%) не поділяє цієї думки.

В опитуванні, проведеному 30 травня, респондентів спочатку просили визначити своє ставлення до груп депутатів, що дотримувалися різних позицій на з'їзді. Для більш ніж 56% — найприйнятнішою виявилася позиція «радикалів» (тих, хто виступає з гострою критикою роботи з'їзду), а для 19% — позиція «поміrkованих».

У запитанні про задоволеність респондентів доповіддю М. С. Горбачова оцінювання поділилося так: понад 40% — задоволені і приблизно 32% — незадоволені. Близько 28% — не мали певної думки.

Особливий інтерес становлять дані досліджень, проведених безпосередньо після з'їзду, коли оцінювалися його підсумки, досягнуті результати та нереалізовані можливості. Одне з них відбулося 12—13 липня 1989 р. У Києві і Київській області. Привертає увагу і той факт, що лише 4% респондентів не встигли ознайомитися з матеріалами з'їзду, а з більшою їх частиною ознайомилися понад половини опитуваних. У зв'язку з цим важливо відзначити, що учасники опитування високо оцінюють роль засобів масової інформації у висвітленні роботи з'їзду: 84% висловлюють задоволеність їхньою роботою. Мабуть, засобам масової інформації вдалося викликати у більшості людей відчуття причастності до цієї цікавої і напруженої атмосфери, яка панувала на з'їзді.

Як відомо, з ряду питань думки різних груп депутатів поляризувалися. Те саме спостерігалось і в нашому опитуванні. Однак більшість киян і жителів області знову-таки найчастіше дотримувалися не тієї позиції, яку

обирала більшість депутатів. Наприклад, на підтримку самовисунення депутата Оболенського виступили 83% респондентів, на підтримку виступу Сахарова, який засудив війну в Афганістані — 76%. Думки більшості опитуваних і більшості депутатів збігалися лише з окремих позицій. Так, підтримують обрання Горбачова Головою Верховної Ради СРСР 84% респондентів; вважають, що склад обраної Верховної Ради в основному відповідає їхнім очікуванням, — 58%, проте думки киян в дечому відрізняються від думок жителів області.

Поділилися думки респондентів й щодо одного з найважливіших запитань: «Чи згодні Ви з тим, що рішення з'їзду народних депутатів СРСР створили міцну основу для справжніх і швидких змін на краще в житті людей і країни?» Цілком згодні з цим усього 10% опитуваних, в основному згодні — 34%, в основному не згодні — 27%, повністю не згодні — 8%, важко було відповісти — 21%. Мабуть, в оптимізмі одних та в скептицизмі інших виявилася далеко не однозначна картина роботи з'їзду, яку ми мали можливість спостерігати власними очима.

Пригадаємо, що багато хто з депутатів з «більшості» висловлювали обурення з приводу спроб групи московських депутатів внести в хід дискусії незвичний для нашої політичної системи елемент принципового розмежування з низки процедурних і змістовних питань. Залишившись в меншості і не зумівши повернути на свій бік значну частину депутатів, що вагалися, «московська група», однак, продемонструвала плідний шлях підготовки важливих політичних рішень.

Попередній період розвитку нашого суспільства переконливо показав безперспективність політичних рішень, що ухвалюються в обстановці показної одностайності і за відсутності альтернативних підходів. Це нині розуміють практично всі, про що, зокрема, можна судити і за оцінюванням учасників нашого опитування, серед яких лише 8% вважає, що незгода в принципових питаннях шкідлива для ухвалення правильних рішень на з'їзді. Що ж до ініціативи депутатів «московської групи», які виступили на з'їзді зі своєю платформою з ряду питань розпорядку дня, то в оцінюваннях респондентів «за» і «проти» поділилися приблизно порівну. Причому кияни підтримують цю ініціативу значно більше, ніж мешканці області.

Відповідаючи на запитання про те, хто має здійснювати реальну верховну владу в нашому суспільстві, більшість респондентів (64%) вказали на з'їзд народних депутатів СРСР і створені ним комісії та комітети, 17% на-

звали Верховну Раду та її органи, 6% — уряд, лише 5% — керівні органи партії (5% було важко відповісти). Верховну владу в країні респонденти мало пов'язують з діяльністю керівних органів партії та уряду. І при цьому 71% відзначив, що на з'їзд істотний вплив мав партійний та урядовий апарат. Учасники опитування, мабуть, усвідомлюють, що нині апарат зосередив у своїх руках такі могутні важелі управління, що важко було чекати негайної реалізації лозунгу «Уся влада Раді!» в усій повноті безпосередньо на з'їзді. І той факт, що все ж більшість з них (69%) вважає роботу з'їзду в основному успішною, свідчить про розуміння необхідності поетап-

ного переходу реальної законодавчої влади з рук працівників партійного та урядового апарату до рук депутатів, обраних народом. Важливо відзначити й інше: позитивні ретроспективні оцінювання поки не підкріплюються досить впевненими перспективними оцінюваннями. Так, наприклад, 53% опитуваних не змогли відповісти на запитання, чи добре працюватиме обрана з'їздом Верховна Рада; 33% вважають, що її робота буде вдалою, 14% — що невдалою. Як бачимо, безпосередньо після з'їзду у більшості респондентів не склалося певної думки про те, чи зможе Верховна Рада успішно виконувати покладені на неї функції.

В. Б. Моїн

ДУМКИ ПРО ВИБОРИ: КРИТЕРІЇ РЕАЛЬНІ ТА ГАДАНІ

Вибори народних депутатів СРСР стали цього року заледве чи не найважливішою політичною подією у житті країни, усебічний аналіз якої, виважування плюсів та мінусів, перемог і поразок вже подано у численних публікаціях, виступах на радіо та на ТБ (телебаченні). А все ж, оцінка цієї події не може бути достатньо об'єктивною і докладною без з'ясування думки широких мас виборців, їхніх уявлень та критеріїв суджень про перебіг та результати виборчої кампанії. На цій й полягала мета чергового пресового опитування¹, проведеного Одеським держуніверситетом ім. І. І. Мечнікова (науковий керівник — професор І. М. Попова) та газетою «Знамя коммунизма» (головний редактор — Ю. М. Мазур).

МОІН Віктор Борисович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Одеського держуніверситету ім. І. І. Мечнікова, фахівець у галузі соціології громадської думки. Автор численних наукових праць зі згаданих питань. Постійний автор нашого журналу.

¹ Вивчення громадської думки населення області щодо найширшого кола питань проводиться постійно ОДУ та газетою «Знамя коммунизма» (орган Одеського обкому Компартії України та облвиконкому), починаючи з 1983 р. Пресове опитування з проблеми виборів народних депутатів СРСР провадилося у травні 1989 р.

стежень². По-третє, про стійкість одержаних даних свідчить і порівняння трьох підвибірок, випадковим чином сформованих із загального масиву: у всіх випадках розузгодження не перевищує 4%.

Не маючи можливості докладніше зупинитися на характеристиці якості інформації, пропонуємо подалі, інтерпретуючи її, виходити із двох припущень. Перше: коли одержані дані навіть і не відображують поглядів усього населення області, а лише найактивнішої його частини, «лідерів громадської думки»³, то і в тім випадку вони зберігають самостійне значення, оскільки вивчення позицій найактивнішої частини населення є досить важливим завданням дослідження громадської думки; друге: механізми формування, вираження думок мають більш-менш загальний характер, і важко припустити, що саме участь (чи неучасть) у пресовому опитуванні є критерієм до їхньої диференціації.

Отже, подалі будемо говорити передусім про думки найактивнішої частини респондентів, властиві усім групам населення, сьогоденішньому станові масової свідомості.

Приклад до наслідування! Загалом вибори в області та в Одесі перебігали досить спокійно. Гострої передвиборчої боротьби, вирування бурхливих пристрастей, як у багатьох інших областях, не було; не спостерігалося і виразної поляризації сил; платформи кандидатів мало були в чім відмінні і здебільшого не зачіпали засадничих, вузлових проблем нашого життя. Передвиборча кампанія й самі вибори не спричинили, як на те чекали, сплеску активності широких верств населення. Дії ж Одеського обкому партії щодо організації виборів було названо «енергійними» і вони отримали високу оцінку на Пленумі ЦК Компартії України (16 травня 1989 р.): «Тут зуміли у більшості випадків за участі широкого активу провести принципів партійну лінію. ЦК, як відомо, розіслав узагальнені матеріали цього обкому для використання у інших містах»⁴.

Проте, ставлення самих виборців до виборів виявилось аж ніяк не таким рожевим.

² Порівнювалися дані пресових опитувань, проведених газетами «Комсомольская правда» 1989.—25 мая, № 21310), «Днепр вечерний» (Дніпропетровськ, № 1008), див.: Полторак В. А. Як іде перебудова // Філософ. і соціол. думка.—1989.—№ 3.—С. 3, а також результати пресових опитувань, проведених нами 1988 року про хід перебудови на місцях, про роботу XIX партконференції (червень), з проблем соціальної справедливості (грудень).

³ Див.: Кушерець В. І. Соціальна справедливість у дзеркалі громадської думки // Філософ. і соціол. думка.—1989.—№ 2.—С. 5.

⁴ Див.: Правда України.—1989.—17 мая.

Таблиця 1.

Чи вважаєте Ви, що у Вашій виборчій окрузі вибори народних депутатів цілком відповідали духові демократії та гласності?

Думки	«ЗК» *	«КП» **
Так	25%	26%
Ні	47%	51%
Важко відповісти	28%	23%

* «ЗК» — опитування газети «Знамя коммунизма», № 730. ** «КП» — опитування газети «Комсомольская правда», № 21310.

Більшість із них погано, чи, лише «в общих чертах» (53%) ознайомлені були з програмами, особистими якостями, біографіями кандидатів, чи ж узагалі їх не знали (22%), хоча у голосуванні, судячи з відповідей, брали участь 88% опитаних. Приблизно щодругий вважає, що в їхній виборчій окрузі вибори народних депутатів не цілком відповідали принципам демократії та гласності (табл. 1).

Характерним є, що негативна оцінка виборів переважає у всіх групах, за винятком працівників партійного і державного апарату: серед них 33% вважають, що вибори пройшли цілком демократично. Щоправда, і у цій групі щотчетвертий (25%) дотримується протилежної думки.

Як бачимо, оцінка, що її дають виборам у Одеській області офіційні інстанції та населення, не співпадає. Можливо, як це часто ведеться, і в цій випадку мають рацію ті й ті: просто оцінюють вони одну й ту ж подію з різних позицій та за різними критеріями. Але маємо лише здогадуватися, за якими критеріями можна визнати як взірць до наслідування вибори, які б відповідали духові демократії та гласності і в яких більшість виборців погано, чи зовсім не ознайомлена із платформами кандидатів.

Крок уперед чи ілюзія руху! Так, вибори, на думку переважної маси читачів, загалом не досить відповідали духові демократії та гласності; але, незважаючи на те, більшість читачів (60%) вважають, що вибори стали значним кроком на шляху демократизації суспільства. Щоправда, такі високі оцінки не цілком узгоджуються із думкою тих же респондентів щодо інших питань. Так, поміж тих, хто відповів у такий спосіб, 30% вважають, що самі вибори не відповідали духові демократії та гласності, і лише 40% певні того, що перемогли прихильники перебудови. І справа не стільки у суперечливості, неусталеності думок, скільки у розбіжності кри-

Таблиця 2
Яке ж демократичне значення виборів?

Думки	«ЗК»	«КП»
Стали значним кроком на шляху демократизації суспільства	60%	81%*
Не додали громадському життю нічого принципово нового	27%	12%
Стали кроком назад, відходом від досягнутого попередніми роками	3%	1%

* За даного випадку об'єднано два пункти шкали: 1) «вибори стали значним кроком уперед до реалізації політичної реформи»; 2) «вибори стали подією, що додає надії на можливість реальної демократизації нашого суспільства».

Таблиця 3
Хто переміг на виборах?

Думки	«ЗК»	«КП»
Прихильники перебудови	31%	37%
Консерватори, супротивники перебудови	13%	25%
Очевидної переваги не було ніхто	36%	38%
Важко відповісти	20%	—

Таблиця 4
Що дала перебудова?

Останнім часом досягнуто істотних успіхів	«ЗК» 1988 р.	«ЗК» 1989 р.	«ДВ» 1989 р.
У демократизації, розвиткові гласності	53%	56%	69%
У галузі економіки	21%	4%	25%
У підвищенні життєвого рівня	6%	4%	18%

* Пресове опитування газети «Днепр вечірній», № 1008.

терії оціни: за одного випадку критерій — «порівняно з тим, що було», за іншого — «як мусить бути». Відповідно й сенс отих оцін є в тім, що вибори пройшли краще, ніж раніше, але зовсім не так, як це мало б відбуватися у демократичному суспільстві. «А справді, висунення кандидатів та вибори депутатів — це крок до демократії», пише читач із Білгороду-Дністровського, — але ж на цим демократія і закінчується. Однак далеко не всі поділяють навіть таку стриману оціну. Приблизно щочетвертий вважає, що вибори не додали громадському життю нічого нового (табл. 2).

Невдоволеність результатами виборів відобразилася й в оцінках розстановки сил, що склалися по виборах (табл. 3).

Можливо, невдоволеність більшості опитаних з перебігу виборів, їхніх результатів викликають не лише місцеві причини, але й загальноніші чинники. Критика чинного зараз Закону про вибори й притаманні йому істотні вади знані добре. Та й переважна більшість наших читачів (92%) певні того, що наступний З'їзд народних депутатів мусить внести зміни до Закону про вибори з метою його досконалення та демократизації. Але справа не тільки у самій виборчій системі. «Новий порядок виборів не зовсім досконалий, — пише один із учасників опитування. — Окрім усього, ще чимало прихованих сильних гальм, що заважають демократизації суспільства». Та саме оцінки результатів виборів у багато чому визначили ставлення читачів до наступного З'їзду народних депутатів.

Надії та сумніви. На поставлене питання «Які проблеми, на Вашу думку, є обов'язковими до розгляду на З'їзді?» переважна більшість респондентів відповіли — поліпшення добробуту народу. Про цю проблему часто пишуть читачі й у своїх листах, до того ж часто-таки у досить різкій формі. «Якщо не буде вирішено продовольчої проблеми, ліквідовано дефіцит споживчих товарів, народ остаточно втратить надію на реальність перебудови».

Але певності в тім, що З'їзд народних депутатів істотно вплине на прискорення та поглиблення перебудови, у більшості (59%) учасників опитування не було. Як уже було зазначено, ставлення до з'їзду багато в чім визначалося оціною результатів виборів. Так, індекс оціни значення з'їзду (усі індекси нормовано від -1 до +1) у тих, хто вважає за переможців прихильників перебудови — .56; «консерваторів, супротивників перебудови» — .14 ($\Delta = .70$). Про це ж прямо говорять респонденти. Наприклад, читачка із селища Південне пише: «Щиро кажучи, я не плекую великої надії на З'їзд народних депутатів, ажбо вибори не стали значним кроком уперед».

Барометр перебудови. Впродовж декількох років редакція включає до анкети питання, пов'язані з оціною ходу перебудови на місцях — своєрідний барометр громадської думки з питань перебудови. Загалом, як і раніше, оцінки читачів доволі суворі: лише 0,3% вважають, що перебудова здійснюється успішно; більшість (87%) зазначила, що або взагалі немає жодних змін, або вони від-

буваються вкрай повільно, з великими труднощами. Звернімося до оцінки успіхів перебудови в окремих сферах життя (табл. 4).

Як бачимо, зійшлого року немає не тільки помітних позитивних зрушень оцін успіхів перебудови, але, навпаки, у низці випадків, особливо щодо сфери економіки, стали вони ще критичнішими.

Як відомо, успіх будь-яких значних перетворень у житті суспільства на кінцевий рахунок визначається тим, яким глибоким є ступінь заторкнення ними життєвих інтересів кожного. Належить зазначити, що допоки результати перебудови не виправдовують плеканих щодо неї сподівань. Багато хто гадали, що перебудова покращить життя простих людей, та на даному етапі, на думку більшості, це не здійснюється. Понад те, біля третини (38%) опитаних вважають, що минулого року їхнє життя навіть погіршилося. Порівняємо дані опитувань 1988 та 1989 років (табл. 5).

Стало не лише значно менше оптимістичних відповідей, але й помітно зменшилася кількість тих, хто вагається (від 27 до 2%). Невиправдані сподівання, поза сумнівом, позначаються й на громадських настроях. Одним із основних показників тих настроїв є почуття соціальної стабільності, певності щодо завтрашнього дня. Навіть порівняно із груднем минулого року певність людей щодо завтрашнього дня дещо спала (табл. 5 і 5а).

Отже, дані опитування свідчать про доволі напружені громадські настрої, а тенденції їхніх змін аж ніяк не додають оптимізму. Характерним є, що стосовно цього немає жодних значних розбіжностей у думках керівників вищої ланки на підприємствах, працівників партійного та державного апарату, а також робітників.

Ланцюжок думок. Природно, що окремі думки, оцінки читачів не є заізолювані одна від одної, а щільно пов'язані. Понад те, можливо, що у цій клубковій думок, висловлювань є думки домінативні, ніби «ядро», що на значний ступінь визначають й інші оцінки. Щоб виявити це, проведено аналіз матриць зв'язку поміж досліджуваними змінними (за симетричними показниками зв'язку правила коефіцієнти кореляції Г. Крамера та С. Кенелла, а також й несиметричні — коефіцієнти детермінації та дельта-коефіцієнти K_{Δ})⁵. За включення до матриці тих чи інших змінних першочергово враховувалася їхня варіативність (табл. 6).

⁵ Див.: Паниотто В. И., Максименко В. С. Количественные методы в социологических исследованиях. — Киев, 1982.

Таблиця 5
Як впливає перебудова на ваше життя?

Як ви гадаєте, чи приведе перебудова до поліпшення Вашого життя? (червень 1988 р.)	Як загалом змінилося Ваше життя за рік, що минув по XIX партконференції? (травень 1989 р.)
Так 40%	Покращилося 5%
Ні 33%	Не змінилося 54%
Важко відповісти 27%	Погіршилося 39%
	Важко відповісти 2%

Таблиця 5а
Наскільки певні Ви щодо завтрашнього дня?

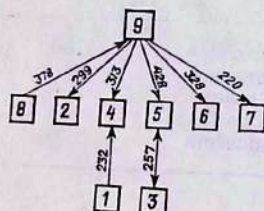
Оцінки	«ЗК» грудень 1988 р.	«ЗК» травень 1989 р.
Цілком певен	10%	7%
Радше певен, ніж ні	25%	24%
Радше не певен	32%	38%
Цілком не певен	24%	23%
Важко відповісти	7%	7%

Таблиця 6
Статистичні характеристики досліджуваних змінних *

Змінні	Статистичні характеристики **		
	I	K	E
Інформованість щодо програм кандидатів	.30	.90	.917
Оціна демократичності виборів	-.22	.96	.965
Оціна значення виборів («крок уперед»)	.31	.81	.820
Думки про результати («хто переміг?»)	.18	.96	.952
Думки про можливий вплив з'їзду на перебудову	.19	.97	.974
Думки про можливість вирішення актуальних проблем	-.29	.92	.929
Оціна успіхів у розвиткові демократії, гласності	.14	.92	.880
Оціна змін у житті («поліпшилося... погіршилося»)	-.35	.88	.673
Певність завтрашнього дня	-.23	.74	.894
Оціна успіхів у галузі економіки	-.79	.45	.507
Оціна успіхів у підвищенні життєвого рівня	-.86	.28	.362
Оціна ходу перебудови	-.87	.34	.364

* У таблиці наведено лише частину досліджуваних змінних. ** I — індекс, нормований від -1 до +1; K — коефіцієнт якісної варіації; E — ентропія.

В результаті до матриці зв'язку включено дев'ять змінних із найвищими показниками варіативності. Аналіз цих матриць свідчить, що усі ці змінні є щільно взаємопов'язані⁶. У всіх випадках показники взаємозв'язку та взаємозалежності є значимі за $a \geq 0.01$. Із усіх розглянутих змінних найінформативнішою є оцінка певності завіршнього дня. Більшість інших ознак пов'язана (за r , C) із цією змінною щільніше, ніж із іншими ознаками. Далі, «певність завіршнього дня», згідно з не-симетричними показниками зв'язку, куди значніше впливає на інші ознаки, ніж залежить від них. Розглянемо орієнтований граф зв'язку:

Орієнтований граф зв'язку (за K4). 1 — інформованість щодо програм кандидатів; 2 — оцінка демократичності виборів; 3 — значення виборів; 4 — розстановка сил («хто переміг?..»); 5 — можливий вплив з'їзду на перебудову; 6 — сподівання щодо вирішення актуальних проблем; 7 — успіхи у розвитку демократії; 8 — зміни у житті («покралося»... «погіршилося»); 9 — «певність завіршнього дня».

Як бачимо, «певність завіршнього дня» чинить найсильніший вплив на п'ять із дев'яти досліджуваних змінних. І разом з тим, сама «певність завіршнього дня» залежить, насамперед, від уявлень респондентів про зміну їхнього життєвого рівня. Відсутність реальних змін у житті людей, а надто його погіршення, через соціальний оптимізм («певність завіршнього дня») опосередковано впливає на увесь спектр думок, оцінок опитаних. Наприклад, вважають, що вибори відповідають духові демократії та гласності 67% тих, чия життя «покралося» (за власною оцінкою), 27% серед тих, у кого воно «не змінилося», і лише 18% із тих, чия життя «погіршилося». Інакше кажучи, висловлюючись про вибори, з'їзд, хід перебудови та ін., респонденти на значний ступінь виходять не

⁶ У даному контексті терміни «зв'язок», «вплив», «залежність» трактовано не в онтологічному, але в статистичному, інформаційному сенсі. Приміром, вираз «X більше залежить від Y, ніж від Z», суворо кажучи, належить читати: «на підставі інформації про значення Y ми на більший ступінь вірогідності можемо судити про значення X, ніж на підставі даних про значення Z».

так із реального стану справ, як із свого гального світовідчуття, задоволеності життям.

Отже, і прямі висловлювання читачів, і непрямі оцінки засвідчують, що жодні з цих факторів, жодна пропаганда, ніщо не може справити дієвого впливу на громадські настрої, позицію людей, окрім змін реальних умов. Питання про покращення умов людей — ключове питання. Усі позосталі, їхній погляд, набувають значимості, актуальності на той ступінь, як можуть вони дозволити просунутися у вирішенні головного питання. Оці настрої, ступінь критичності сприйняття дійсності, соціальний оптимізм чи «песимізм» — переважно й визначали ставлення виборців до тих або інших кандидатів на народні депутати.

Таблиця 7

Популярність депутатів та підсумки виборів

Народні депутати СРСР	Дані опитування (%) *	Результати виборів (%) *
Дерев'янка Б. Ф., редактор газети «Вечерняя Одесса»	48	76,3
Зелінський І. П., ректор Одеського держуніверситету	19	65,5
Андронаті С. А., директор Фізико-хімічного ін-ту	14	50,3
Крючков Г. К., перший секретар Одеського обкому партії	13	56,3
Ястребцов С. В., капітан РА, командир роти	7	70,5
Решетникова А. С., гол. агроном колгоспу «Дружба»	6	51,2
Герман М. Ф., бригадир радгоспу-заводу «Шабо»	2	55,4
Коломієць Ю. А., голова Держагропрому УРСР	2	65,6

* У % до кількості виборців, що взяли участь у голосуванні.

Таблиця 8

Думки різних груп респондентів щодо виборів (індекси)

Групи	Хто є найпопулярнішим?	Демократичність виборів	Результати виборів («хто переміг?»)	Можливість вирішення актуальних проблем	Певність завіршнього дня
I партійний працівник, = 67					
II «опозиціонер», = 298		.16	.39	.05	.06
III аніхто, = 90		— .25	.18	— .32	— .01
		— .69	— .21	— .42	— .41
		.85	.60	.47	.52

критерії популярності. Як вже зазначалося, респонденти, на власну оцінку, доволі слабо інформовані про платформи та особисті якості кандидатів. Але ж, поза тим, дали вони їм досить диференційовану оцінку. За відповідями читачів на питання про те, кого із депутатів від Одеської області хотіли б вони бачити у складі Верховної Ради країни, можна вибудувати своєрідну шкалу популярності. Порівняймо її із результатами виборів: за даними окружної виборчої комісії ми розрахували питому вагу думок виборців, що віддали голоси за того чи іншого кандидата (табл. 7).

Важко сказати, чим керувалися виборці, віддаючи перевагу тому чи іншому кандидату. Можна припустити, що бралися до міркування аж ніяк не позиції, але програми кандидатів. Ймовірно, вибір переважно визначався не так обміркованістю, як доволі невиразними емоційними перевагами та настроями самих респондентів, з урахуванням критичного сприйняття ними дійсності. Щоб обгрунтувати це припущення, порівняймо думки трьох груп опитаних, з яких до першої зарахуємо тих, хто віддав перевагу першому секретареві обкому Г. К. Крючкову; до другої — редактора газети «Вечерняя Одесса» Б. Ф. Дерев'янка, він символізував таку-от «опозицію» стосовно офіційних властей, його кандидатуру активно підтримували неформальні організації; до третьої ж — тих, хто не віддав переваги жодному з кандидатів (табл. 8).

Як бачимо, досить виразно простежується така тенденція: чим критичніше сприймають

⁷ На з'їзді до Верховної Ради обрано Германа М. Ф. та Зелінського І. П.

респонденти соціальну дійсність, тим більша ймовірність їхнього негативного ставлення не лише щодо депутатів — репрезентантів офіційних органів влади, але й щодо так званої «опозиції». (Нагадаємо, що у розгляданому нами випадку глибинних, принципових розходжень позицій між кандидатів не було.) Звичайно ж, критичність сприйняття дійсності — аж ніяк не єдиний чинник, що визначає ставлення виборців до того чи іншого депутата. Та здебільшого не раціональні оцінки платформ та якостей кандидатів, а невиразні уявлення про співпадання приписуваного кандидату ставлення до дійсності із приватним її сприйняттям реально визначають перевагу одного депутата над іншим.

Отже, думки про вибори є доволі складною системою, елементи якої щонайтісніше пов'язані не лише поміж себе, але й із загальнішими уявленнями про соціальну дійсність. Об'єкти оцінок (вибори, з'їзд, депутати та ін.) чітко не є віддиференційовані, постійно відбувається перенесення, іррадіація оцінок із одних об'єктів на інші. Пропоновані дослідниками критерії оцінок (демократичність, ставлення до перебудови та ін.) доволі часто виявляють себе як гадані, респонденти їх ніби ігнорують. І справа у даному випадку стоїть не так їхньої некомпетентності чи щирості, як реального домінування інших критеріїв, що є вагоміші для самих опитуваних. Як реальна підстава на оцінки із найрізноманітніших питань постає невдоволеність соціальною дійсністю, критичність її сприйняття. Відповіді на питання, запропоновані дослідниками, здебільшого, незалежно від їхнього змісту, є для опитаних засобом на вираз свого ставлення до дійсності.

Від редакції: газета «Радянська Україна» спільно з кафедрою загальної та інженерної психології Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка організувала постійно діючий Центр політичної психології, що об'єднав соціальних психологів, філософів, соціологів, радянських та партійних працівників і журналістів у співпраці над дослідженням соціологічних та соціально-психологічних аспектів політизації манд дослідженням громадської думки мешканців України з актуальних сової свідомості, вивченням життя республіки та країни загалом. У цьому номері ми розповідаємо про опитування громадськості про хід та результати З'їзду народних депутатів СРСР, що відбувся у червні 1989 року.

В. М. Бебик

ВАША ДУМКА ПРО З'ІЗД!

Вибори народних депутатів СРСР та проведений услід за ними З'їзд народних депутатів СРСР сколихнули всю країну. Стрімкий ріст

політизації масової свідомості, бурхливий процес відродження в країні демократії, відкритості вселяють до розуму й душ нації спо-

дівання на незворотність процесів перебудови політичних, соціально-економічних та правових структур нашого суспільства.

З'їзд народних депутатів СРСР, ознаменувавши собою завершення першого етапу перебудови політичної системи радянського суспільства, став воістину телевізійною школою у народному університеті політичних наук. Як же оцінили виборці перебіг та результати безпрецедентного народного форуму?

На анкету Центру політичної психології, оприлюднену в газеті «Радянська Україна» наступного дня по закінченні З'їзду, відгукнулося 2176 осіб. Із них 1033 читачів газети з усіх без винятку областей України, а 1143 анкети було розповсюджено на підприємствах, в установах, організаціях, колгоспах та кооперативах м. Києва й Київської області.

Хто ж поділився своїми думками про З'їзд? Передусім — чоловіки (60,2%), хоча виявилось чимало й жінок (39,8%). Останнє свідчить про те, що хоча ведеться вважати політику традиційно за «чоловічу справу», а все ж З'їзд був такою неординарною подією, що зацікавив практично всіх. Погодьмося, що за загальною великою завантаженістю домашніми справами, майже 40% респондентів-жінок — явище незвичне.

Найактивнішими виявилися респонденти, що працюють на інженерно-технічних посадах (30,8%), службовці (27,7%), робітники (25,9%). Активні були й пенсіонери та домогосподарки (10,2%). Менше, ніж очікували, виявилось колгоспників (1,6%), військовослужбовців (1,3%), учнів та студентів (0,9%), кооператорів (0,6%). Переважно на анкету відповіли мешканці міст — 72,2%, решта — мешканці сільських районів.

Віковий зріз виявив численну перевагу респондентів до 40 років (30,0%), до 50 років (23,3%), до 60 років (15,9%), до 30 років (14,2%). Меншою була кількість осіб понад 60-річного віку (11,5%) та молодших 20 років (5,1%).

Більша частина опитаних — це люди з вищою освітою чи із незакінченою вищою освітою (56,4%), за ними — респонденти із середньою чи середньою спеціальною освітою

БЕБИК Валерій Михайлович — заступник директора Центру політичної психології газети «Радянська Україна» та Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, інструктор вишкорму Київської обласної Ради народних депутатів. Об'єкт наукових інтересів — соціологія та соціологічно-психологічні проблеми політики. На сторінках нашого журналу друкується вперше.

(40,1%). Лише 3,5% опитаних — особи із закінченою середньою освітою.

Чи вдоволені Ви результатами роботи З'їзду народних депутатів СРСР? Це — головне питання, що його було задано респондентам, викликало неоднозначні оцінки:

цілком вдоволені — 2,1%,
загалом вдоволені — 16,1%,
частково вдоволені — 54,2%,
не вдоволені — 25,5%,
затруднилися з оцінками — 2,1%.

Серед невдоволених підсумками З'їзду виявилось 62,1% респондентів із вищою (або закінченою вищою) освітою; 34,9 — із середньою (середньою спеціальною) освітою; 3,0 — із незакінченою середньою освітою.

Належить зазначити, що рівень освіти та фахова приналежність суттєво впливають на характер оцін роботи З'їзду (табл. 1).

Найзначнішу невдоволеність виявили інженерно-технічні працівники, що у переважній більшості мають вищу чи незакінчену вищу освіту.

Аналізуючи відповіді респондентів з цього питання за ознакою статі, принципових розбіжностей між відповідями чоловіків та жінок не виявлено.

Однією фразою про З'їзд. Саме так було запропоновано респондентам охарактеризувати З'їзд народних депутатів СРСР.

Більшість опитаних зазначили, що на З'їзді переміг апарат адміністративно-командної системи, сформувавши «мовчазну» більшість на З'їзді. Такої точки зору притримується 42,7% респондентів. Охарактеризували З'їзд як порожні балачки, що дозволили деяким ораторам «накопичити очок» на акцентуванні наявних труднощів у країні, 14,5% опитаних. Приблизно стільки ж — 14,3% — переконані, що З'їзд був таким-собою обмеженим соціальним експериментом, скерованим до зниження соціальної напруженості в суспільстві.

Таблиця 1

Чи вдоволені Ви результатами роботи З'їзду народних депутатів СРСР? (у % загальної кількості даної групи респондентів)

Варіант відповіді	Рід занять			
	Робітники	Колгоспники	ІТП	Службовці
Цілком вдоволені	1,8	8,3	1,3	1,5
Загалом вдоволені	13,1	33,3	11,5	17,7
Частково вдоволені	57,4	37,5	52,4	59,3
Не вдоволені	23,6	12,5	33,5	20,3
Затруднилися з оцінками	4,1	8,4	1,3	1,2

Куди менше опитаних запевняють, що З'їзд став перемогою прибічників перебудови (8,5%). Незначна-таки кількість — 9,9% — охарактеризували З'їзд як об'єднання усіх прогресивних сил на платформі перебудови.

Цікаво зазначити, що жінки, характеризуючи З'їзд, оцінювали його скептичніше. Вони на менший ступінь визнали його перемогою прибічників перебудови (6,2%), ніж чоловіки (9,9%), зате виявилися категоричнішими, означивши його як «порожні балачки», — 20,9% проти 10,4% «чоловічих» оцін (може, тому, що жінки не дуже прихильно ставляться до балакучих чоловіків?).

Респонденти з вищою освітою певні на більший ступінь, що на З'їзді переміг апарат (47,1%), але менш прихильні на точку зору щодо З'їзду, як на «порожні балачки» (8,8%), порівняно із «пересічним» респондентом. Навпаки, особи, що не мають вищої освіти, є більш схильні до оцінки З'їзду як «порожніх балачок»: 21,8% респондентів із середньою (середньою спеціальною) освітою та 25,0% — із незакінченою середньою освітою.

Розглядаючи відповіді на друге питання з огляду на рід занять респондентів, звернімося до табл. 2. Як не важко помітити, особи, що займаються переважно розумовою працею, більше схильні характеризувати підсумки З'їзду як перемогу апарату, а респонденти, зайняті фізичною працею (один із чотирьох робітників та щоп'ятій колгоспник) сприйняли все, що відбувалося на З'їзді, як порожні балачки інтелектуалістів, з яких марно чекати на реальні зміни у житті народу.

Особливо варто відзначити більш-менш рівномірний розподіл думок колгоспного селянства. Представники цієї групи опитаних менш за все схильні вбачати підступи апарату у всій З'їздівській політичній кухні й переконані, що на З'їзді перемогли прибічники перебудови, відбулося об'єднання усіх прогресивних сил на її платформі.

Аналіз даної інформації (оцієї психологічної особливості сприйняття З'їздівського політичного дійства) вартий, мабуть, урахування на майбутніх виборах до місцевих та республіканських Рад народних депутатів: про представників партійно-державного апарату незалежно від їхніх особистісних якостей буде голосувати пересічно щодругий службовець та інженерно-технічний працівник, щотретій представник робітництва. По сільських виборчих округах, очевидно, вибирання цих категорій кандидатів буде не таким болісним. Своєчасово, у робітничому та селянському середовищі кандидатів на депутати, найімовірніше, варто відмовитись від загальних пологень передвиборчих програм, а використати

Таблиця 2

Характеристики, що їх дали З'їздові представники різних груп населення за родом занять (у % до загальної кількості даної групи респондентів)

Оцінки	Рід занять			
	Робітники	Колгоспники	ІТП	Службовці
Перемога прибічників перебудови	8,6	20,8	4,9	7,8
Перемога апарату, що забезпечив собі на З'їзді «мовчазну» більшість	38,0	20,8	54,4	40,9
Об'єднання прогресивних сил на платформі перебудови	8,9	25,0	6,6	12,0
Обмежений соціальний експеримент, скерований до зниження соціальної напруженості в суспільстві	12,3	12,6	14,5	15,4
Порожні балачки, що дозволяють деяким ораторам «накопичувати очок» на труднощах в країні	25,1	20,8	9,3	13,0
Яскраво виражене розмежування прибічників і супротивників перебудови	5,0	—	7,3	6,6
Не відповіли	2,1	—	3,0	4,3

ти категорії заземленіші, конкретно-побутові. У протилежному разі сприятливий результат голосування буде проблематичним.

Ознайомившись із загальними оцінками, висловленими респондентами на адресу З'їзду, перейдемо до причин, що зумовили їх.

Чи прийняв З'їзд рішення, які вплинуть на хід перебудови? З'їзд народних депутатів СРСР став явищем екстраординарним. Більше половини опитаних (52,5%) відповіли, що все, що відбувалося на З'їзді, викликало у них інтерес. Це факт. Однак, відповідаючи на питання, чи прийняв З'їзд рішення, які конкретно вплинуть на перебудову економіки, створення правової соціалістичної держави, активізацію людського чинника та усебічного розвитку особистості, більшість опитаних не вказали оптимізму щодо цих ключових питань перебудови. Зокрема, лише 10,1% респондентів відповіли ствердно щодо прийняття рішень, що могли б вплинути на перебудову економіки, 14,9% — у питаннях створення правової соціалістичної держави, 27,8% — щодо активізації людського чинника та роз-

вою особистості. Респондентів, що відповіли заперечно, виявилось набагато більше — 45,5, 39,9 та 30,4% відповідно.

Велика кількість опитаних не визначили своєї позиції щодо цих питань — від 40 до 43% загальної кількості відповідей на анкету Центру політичної психології.

Відповідаючи на перераховані питання, що стосуються конкретного впливу на хід перебудови у сфері економіки, права, людського чинника, жінки виявили у своїх оцінках меншу конкретність, пересічно на 8—10% частіше, ніж чоловіки, відповідали: «відповісти важко». Респонденти із вищою (незакінченою вищою) освітою категоричніше відповідали «ні» на усі три питання: від 51,7% у галузі економічних наслідків з'їзду до 45,9% у галузі створення правової соціалістичної держави. Респонденти із середньою (середньою спеціальною) освітою у половині випадків не могли визначитися, як відповідати на згадані вище питання.

Розглядаючи думки за фаховими зрізами, варто відзначити, що інженерно-технічні працівники у 55,7% випадків вказали, що з'їзд не прийняв рішень, що вплинули б на перебудову економіки, та в 50,9% випадків — на створення правової соціалістичної держави. Ці показники вищі середньостатистичних, але, хоча б з економічних проблем перебудови ця група опитаних компетентніша вже з огляду на свою фахову підготовленість, і до неї належить прислухатися. І, взагалі, ця група респондентів найменше відповідала «відповісти важко» й демонструвала вищу поляризацію думок з усіх запропонованих питань анкети.

Як можна бачити із наведених даних, якщо рішення з'їзду народних депутатів СРСРдесь і призведуть до конкретних результатів, то насамперед у галузі психологічній — активізації людського чинника (порівняно з процесами перебудови економіки та створення правової соціалістичної держави), однак і тут 39,9% опитаних вагалися відповісти конкретно (згадаймо про 42,7% переконаних у перемозі апарату на з'їзді!).

Що ж конкретно було цікавим на з'їзді? Ми вже зазначали, що 52,5% опитаних відповіли: «все». Як же розподілилися думки меншої половини респондентів? Неординарно.

Відзначимо, що затвердження Голови Верховного Суду СРСР та Генерального прокурора СРСР зацікавило більшу кількість виборців, ніж вибори Голови Верховної Ради СРСР та Голови Ради Міністрів СРСР разом узятих (13,4% проти 8,8 та 3,4% відповідно). Не так вже й багато з опитаних виявили за-

цікавленість виборами першого заступника Голови Верховної Ради СРСР (5,2%) і члена Верховної Ради СРСР (4,1%). Не дуже зацікавили респондентів доповідь М. С. Горбачова та програма Уряду, представлена М. І. Рижковим, — 7,1 та 5,0% відповідно. На цьому тлі з першого погляду дещо несподіваним постає інтерес до процедурних питань — їм віддали перевагу 13,2% опитаних. Особливий інтерес до процедурних питань роботи з'їзду виявили робітники (17,5%) та пенсіонери (33,3%). Менше зацікавилися ними службовці (11,8%) та ІТП (12,6%). Але це зацікавлення процедурними питаннями несподіване лише з першого погляду.

Як ми вже зазначали, лише 6,9% відповідачів на анкету про оцінку з'їзду побачили як результат яскраво виражене розмежування на прибічників та супротивників перебудови. Згодімося, що назвати кого-небудь із народних депутатів СРСР супротивником перебудови без побоювань помилитися важко, а тим більше, що на з'їзді (як ми вже з'ясували) перемогла «мовчазна» більшість, яка виявила себе не так концептуальними виступами, як анонімовим голосуванням. Тому й зайняли в результаті процедурні питання роботи з'їзду таку помітну позицію, стаючи своєрідним вододілом, лакмусовим папірцем, реакція якого стала підставою на вирахування ступеня радикальної прогресивності народних депутатів СРСР. Оці ж процедурні питання, ставлення до них, стали своєрідним індикатором і для мешканців нашої республіки, що відповіли на питання:

Чим були викликані спроби низки депутатів внести зміни до затвердженого більшістю регламенту з'їзду?

Значна частина респондентів відповіла: бажанням виговоритися з приводу наболілих питань життя народу — 58,0%. Лише 8,6% опитаних вбачили у цьому бажання відволікти роботу з'їзду від основних питань. Згадаймо висловлювання типу «давайте працювати, досить демагогії», що прозвучали на з'їзді, та проведемо аналогію. Як наслідок — вимальовується картина: «агресивно-слухняну» більшість підтримує дуже незначна кількість мешканців України.

Належить також зазначити, що 8,9% респондентів вбачили у спробах змінити регламент прагнення низки депутатів якомога швидше виявити себе у новій політичній якості, хуткіше «виставитися» перед своїми виборцями; 21,2% вбачили у цих спробах бажання радикальної меншості вплинути на соціально-психологічну атмосферу з'їзду, залучити на свої позиції якомога більше депута-

тів, що займають центристські позиції. Не будемо вводити себе в оману з цього приводу, їм це не вдалося, але ж те, що на масову свідомість виборців, які оглядали з'їзд, цієї вплинули — факт незаперечний: 34,6% опитаних переконані, що таким чином депутати намагалися досягти більшої гласності, а 17,0% певні — таким чином вони робили спроби з'ясувати національні проблеми, що накопилися у радянській федерації.

А разом з тим, 31,3% вважають, що організаційний рівень з'їзду був недостатнім, а 28,0% відзначають брак загальної й політичної культури у частини народних депутатів СРСР.

Постскрипtum. З'їзд закінчився. Четверть ви-

борців лишилися невдоволеними. Лише шоп'ятий цілком чи загалом вдоволений. Це — небагато. І це позначиться на виборах народних депутатів УРСР та місцевих Рад народних депутатів. За будь-якого випадку думки виборців треба знати, бо самоомана (це вже показали вибори народних депутатів СРСР) може призвести до провалів здавалося б «залізних» кандидатів.

Саме тому не зайве нагадати про необхідність цілеспрямованого випрацювання соціально-психологічного забезпечення виборчої кампанії, якщо партія дійсно хоче перейти від адміністративно-командних до демократичних методів управління соціально-політичними процесами.

І. В. Буров

ЯКИМ БИ МИ БАЖАЛИ БАЧИТИ СВОГО ДЕПУТАТА!

У понеділок, 27 березня 1989 року, тобто наступного дня після першого туру виборів у народні депутати СРСР, стало відомо, що кандидатура першого секретаря Київського міськкому Компартії України, яка висувалася по міському національно-територіальному округу № 33, — не пройшла. Не були обрані також кандидати у двох з шести територіальних округів Києва — Дніпровському та Мінському. Причому, якщо по Дніпровському округу було висунуто одну кандидатуру — голови Київського міськвиконкому, то по Мінському — дві, з числа представників робітничого класу. Здавалося б, принципу конкурентності додержано, але...

Громадськість задавала собі питання: внаслідок чого одержано такий результат? Спрошену відповідь можна було почути досить часто — через недовір'я до партійно-бюрократичного апарату. Але чому ж тоді по Мінському територіальному округу № 467 було забалотовано обидві кандидатури — робітницю, українку, які зовсім не спиралися на підтримку апарату?

БУРОВ Ігор Володимирович — кандидат філософських наук, науковий співробітник відділення соціології ІФ АН УРСР. Спеціалізується в галузі соціально-психологічних проблем управління. Вивчає методику проведення соціологічних досліджень та вибірки соціологічної інформації. У нашому часописі публікується вперше.

Вивченню цього питання було присвячено соціологічне експрес-дослідження (проводилося воно протягом дня). Анкета складалася з опитувального листа на одну сторінку з мінімальною кількістю запитань — вісьмома, п'ять з яких стосувалися паспортних даних. Вибіркова сукупність становила 924 чоловіки¹.

Вибірку було побудовано за принципом гніздового ступінчатого відбору. На кожному із ступенів — у робітничих колективах, на вулиці, у будинках за місцем проживання — опитування проводилося методом випадкового відбору. Позначені гнізда було вибрано не випадково: йшлося про перевірку кореляції між відповідями різних груп вибіркової сукупності. Такий зв'язок (і досить щільний) відзначено у відповідях респондентів, яких опитували в робітничих колективах, на вулиці, за місцем проживання, і свідчить про незалежність суджень, незвимушеність людей, а отже, й про щирість, правдивість відповідей.

Перше (і головне) питання анкети передбачало з'ясування причин провалу кандидатів,

¹ Вибіркова сукупність характеризується такими показниками: чоловіки — 52%, жінки — 47%, не відповіли — 1%; члени КПРС — 37%, члени ВЛКСМ — 8%, безпартійні — 54%; вищу освіту мають 47% опитаних, не-54%; середню вищу — 4%, середню спеціальну — 27%, середню — 20%; вік респондентів становив: до 30 років — 14,2%, 30—50 років — 66%, 50 років і старші — 15,6%.

які нас цікавлять. У відповідях стосовно кандидатури першого секретаря міськкому партії чітко визначилася група з трьох показників: «відсутність вибору» — 58%; «ставленик апарату» — 42%; «громадсько-політична діяльність кандидата пов'язана з періодом застою» — 36%. Підкреслимо, що названі причини зберегли свої ранги за всіма групами опитуваних. Лише у відповідях, одержаних від перехожих на вулиці, перша й друга причини помінялися місцями, але з незначною різницею — 60% і 56%. Що ж до кандидатур робітниць, то причина провалу їх однакова: відсутність у виборців достатньої кількості інформації про кандидатів (при цьому й різниця у показниках даної причини не істотна — 35% відповідей в однієї і 40% — у другої). В опитаних робітничих колективах краще знали одну з кандидаток, про що свідчить процентне співвідношення: 29% і 40%. Однак і це не вплинуло на результат виборів.

Другою причиною було запровадження так званої «сліпої агітації» — аби тільки «за» кандидата. Третьою — відсутність яскраво вираженої особистої позиції у перебудові. До того ж по обох кандидатурах думка респондентів виявилася практично ідентичною: друга причина — 24% і 23%, третя — 22% і 21%. Отже, якщо оцінки кандидатури першого секретаря міськкому ніяких коментарів не потребують, то результати, які визначили долю жінок-робітниць, слід пояснити.

Здавалося б, висунення двох кандидатур на одне місце створює умови для конкурентності. Але, як бачимо, причини провалу обох кандидатур однакові не лише за ранговым, а й за абсолютним (оцінним) показником. Причому, така тенденція відзначена в усіх наведених (дев'яти) альтернативах відповідей. Такий поділ думок свідчить про абсолютно однакове ставлення до обох кандидатів. Можна стверджувати, що попри наявність конкурентності вибір був відсутній. Оскільки обидві кандидатури не виявили себе як особистості, що мають свій погляд на розв'язання численних проблем у суспільстві і здатні обстоювати ці погляди в дискусіях і виступах з найвищих трибун. Тут, зрозуміло, потрібні певні якості, а не лише правильні анкетні дані.

Враховуючи те, що менш ніж за місяць вибори повторяться, ми запропонували в анкеті запитання: «Яким би вам бажано бачити майбутнього кандидата у народній депутати СРСР на повторних виборах?» Щодо партійності, то майже половина — 45% опитаних — відзначили, що їм це байдуже. Решта респондентів розділилася так: віддали перевагу

безпартійному кандидату — 27%, партійному — 24%, комсомольцю — 3,8%. Але в усякому разі виборці хотіли б бачити депутатом яскраву, популярну особистість (32,3% опитаних); ученого, людину творчої професії, інтелектуальної праці (31,5%). Ці два показники є основними. На користь робітників висловився 21% опитаних, господарського керівника — 19%, громадського діяча — 13%, рядового службовця — 7,6%, партійного керівника — 5,4%, радянського керівника — 5,1%. Отже, підтверджується висновок щодо причин провалу жінок-робітниць. Депутат передусім має бути яскравою особистістю завдяки своїм інтелектуальним здібностям. Ці якості для виборців — основні. Належність до тієї або іншої соціальної групи має другорядне значення.

Що ж з'ясувало чергове дослідження, проведене за тиждень до повторних виборів, які відбулися 14 травня? Мета дослідження — спрогнозувати кінцевий результат майбутніх виборів. Методика залишилася старою, за винятком опитувань у робітничих колективах, які було вирішено не проводити, тому що ми переконалися: в таких дослідженнях цілком достатньо двох ступенів відбору — відповідей за місцем проживання і на вулиці.

На майбутні вибори (14 травня) по Мінському територіальному округу № 567 було висунуто десять кандидатур. Професійний склад такий: два водії АТП, начальник РВВС, доцент Київського держуніверситету, перший секретар райкому партії, старший науковий співробітник НВО «Маяк», головний лікар міськлікарні, електрозварювальник заводу залізобетонних виробів, заступник начальника Управління пожежної охорони міста, секретар правління Спілки письменників. Як бачимо, діапазон професій з боку інтелектуальної належності досить широкий.

Одержані дані свідчили про те, що остаточної перемоги жоден кандидат не здобуде. Найбільше голосів здобули популярна особистість і представник творчої професії. Їхні кандидатури і будуть висунуті на фінальних перевиборах. Загалом підсумки виборів і попереднього дослідження мали такий вигляд: (перше числове значення у % — це результат виборів, друге — прогноз за даними проведеного опитування): перший водій АТП: 1,69% — 1,01%; другий водій АТП: 1,79% — 1,83%; начальник РВВС: 3,6% — 4,06%; доцент КДУ ім. Шевченка: 12,6% — 9,53%; перший секретар райкому партії: 6,63% — 1,42%; старший науковий співробітник НВО «Маяк»: 1,25% — 2,43%; головний лікар міськлікарні: 6,76% — 6,49%; електрозварювальник заводу ЗБВ: 1,89% — 0,82%; заступник начальника Уп-

равління пожежної охорони міста — 16,7% — 33,3%; секретар правління Спілки письменників: 37,4% — 33,9%.

Опитування показало, що у виборах мали взяти участь 77,5% виборців. Насправді ж голосували 74,8%. Отже, одержані дані практично повністю відповідають підсумкам дійсної події і підтверджують вихідні припущення. Так, лідером серед десяти кандидатів став представник інтелектуальної праці письменник В. О. Яворівський. На другому місці — відома особа, Герой Радянського Союзу, Почесний громадянин Києва підполковник Л. П. Телятников, який заслужив народну пошану після Чорнобильської аварії. І хоча жоден з кандидатів не набрав абсолютної більшості голосів, їхня громадська позиція підтвердила бажання виборців мати своїм депутатом або популярну, або ж інтелектуальну особу.

Певний інтерес викликає аналіз особливостей думок виборців різних за віком і освітою досліджуваних груп. Хто становив той мізерний відсоток, який набрали кандидати-водії? Це — люди старші за тридцять років, з середньою або середньою спеціальною освітою. Хто проголосував за Л. П. Телятнікова та В. О. Яворівського? Це виборці всіх вікових груп (але здебільшого від 31 до 50 років), з різним освітнім рівнем. Разом з тим за Л. П. Телятнікова проголосувало більше людей з середньою освітою, а за В. О. Яворівського — з вищою. До речі, за доцента КДУ, головного лікаря міськлікарні та старшого наукового співробітника НВО «Маяк» також проголосували переважно виборці з вищою освітою. Збіг обставин? Ні! Це — розуміння того, що депутат повинен володіти певними знаннями, які дадуть йому змогу приймати відповідальні рішення. Впевненість у тому, що в нинішній ситуації нам потрібен якісно новий депутатський корпус, який складається не з тих, хто енергійно піднімає руку, віддано дивлячись на президію, а з тих, хто здатний сміливо висловлювати і обстоювати свою думку.

На жаль, розуміння цього приходить не одразу ж і не до всіх. Але одна річ, коли кандидат-водій висловлює на одному з перекладних зборів своє занепокоєння з приводу того, що серед кандидатів у депутати мало представників робітничих професій, і тому нікому буде захищати інтереси робітників, а інша справа, коли таку ж тривогу

висловлює політичний діяч, перший секретар ЦК на Пленумі ЦК Компартії України 16 травня 1989 р.: «Однак нас не можуть не турбувати деякі процеси і явища, які виявились у ході виборів. Насамперед непокоїть те, що помітно потіснено позиції робітничого класу. Якщо раніше від республіки у найвищому органі влади робітників було 34,1 процента, то тепер — 15,6». І тут же: «Більшість обраних депутатів — 88,4 проц. — становлять комуністи. І це, безперечно, вияв довір'я до партії»². Треба думати, що перший секретар республіканської парторганізації не вважає, що інтереси робітничого класу «помітно потіснено» комуністами? Уявляється також, що інтелектуальне наповнення депутатського корпусу це мало б викликати «занепокоєння» у першого секретаря ЦК. Прямі телевізійні трансляції З'їзду Народних депутатів СРСР допомогли нам побачити справжню якість багатьох депутатів. На політичному обрії з'явилися нові гідні шани імена. Ми сприймаємо їх не за професійною приналежністю, а за знаннями, гостротою та гнучкістю розуму, іншими якостями лідера. І якщо, наприклад, серед них з'явився б робітничий лідер на зразок польського, чи зникло б тоді занепокоєння першого секретаря ЦК?

Вважаю, що сьогодні нашому суспільству, яку б сферу його життя не взяти, надзвичайно потрібні люди мислячі, справжні фахівці, спроможні самостійно розбиратися у складних ситуаціях, ухвалювати відповідальні рішення та забезпечувати їх реалізацію. Особливо гостро постало це питання щодо корпусу народних депутатів, покликаних негайно взяти у свої руки реальну владу і професійно, зважаючи на ситуацію, яка склалася в країні, розпорядитися нею на користь усього народу.

Процес демократизації, який відбувається в країні, тісно пов'язаний з піднесенням інтелектуалізації в усіх сферах суспільного розвитку. Цей процес можна уповільнити, але спинити вже не можна. І народ зрештою набуває розуміння того, що корпус народних депутатів має формуватися не так за принципом пропорційності соціальних груп, як відповідно до вимог професійної та політичної придатності тих, хто виражає і репрезентує його волю в органах влади.

² Радянська Україна. — 1989. — 17 трав.

ЧИ СТАНЕ «НАРОДНИЙ РУХ...» ВСЕНАРОДНИМ?

Піднесення рівня політичної свідомості та самосвідомості широких верств населення, який спостерігаємо нині, вимагає демократизації традиційних і виникнення нових форм соціально-політичної активності мас. Як один з кроків у цьому напрямку можна розглядати ініціативу щодо створення масової громадської організації «Народний рух України за перебудову» (НРУ), висунуту творчою інтелігенцією столиці України і ряду інших міст. Установча конференція Київської регіональної організації, яка відбулася 1 липня 1989 року в Києві, знаменувала завершення першої стадії підготовчого етапу і початок переходу до власне практичної, в т. ч. організаційної, діяльності руху. Враховуючи полемічну напруженість дискусій між прихильниками і противниками ідеї створення НРУ, полярність оцінок, висловлених протягом цих дискусій, ми визнали за необхідне зафіксувати відображення даної проблеми у громадській думці. З цією метою сектор соціально-психологічних проблем громадської думки Інституту філософії АН УРСР провів напередодні установчої конференції опитування киян для з'ясування їхнього ставлення до громадського руху, який зароджується.

Опитування проводилося методом телефонного інтерв'ю за випадковою вибіркою із списку власників домашніх телефонів Києва 28—29 червня. З 500 власників телефонів, що були включені у вибірку, погодилися відповісти 405 чол. Майже половина відмов від участі в опитуванні мотивувалася побутовими причинами («зайнята з дитиною», «варю варення, ніколи» тощо); третина тих, хто відмовився, перервали розмову без пояснення причин, інші ж відмовилися від інтерв'ю внаслідок зайвої помисливості, недовіря до такого виду опитування («по телефону на цю тему я розмовляти не збираюся»).

Оскільки загальним методичним недоліком телефонного опитування є нерепрезентативність одержаних даних, не дивно, що й у

МАРТИНЮК Ігор Орестович — кандидат філософських наук, завідувачий сектором соціально-психологічних проблем громадської думки Інституту філософії АН УРСР. Спеціаліст в галузі проблем соціальної психології особистості. В нашому журналі виступає постійно.

нашому дослідженні спостерігається деякий зсув структури вибірки за віком, освітою, родом діяльності порівняно із статистичним розподілом населення Києва за професійно-кваліфікаційними і соціально-демографічними ознаками. У складі учасників опитування виявилось: чоловіків — 48%, жінок — 52%; молоді у віці до 30 років — 21,5%, представників середнього покоління (31—50 років) — 47,4%, старшого (понад 50 років) — 31,1%; осіб, що мають неповну середню освіту, — 5,7%, середню — 26,7%, середню спеціальну — 23,4%, вищу (неповну вищу) — 44,2%; робітників — 18,8%, ІТП — 15,8%, службовців — 31,1%, студентів — 5,9%, пенсіонерів — 19,0%, інших категорій — 9,4%; членів КПРС — 17,3%, безпартійних — 82,7%¹.

Опитування показало, що склалась досить парадоксальна ситуація з погляду інформованості киян про НРУ. З одного боку, щось чули про цей новий громадський рух дві третини опитаних (67,4%); багато з них дізналися про ідею його створення з газет (48,2%), передач телебачення (38,5%) і радіомовлення (17,8%). Однак багато й таких, хто одержав інформацію про Рух у переказі друзів, знайомих, співробітників (44%), тобто майже напевне (внаслідок дії соціально-психологічних законів спілкування) у спотвореному, викривленому вигляді. Тому, з іншого боку, кількість тих, хто вважає себе компетентним у питаннях створення НРУ, досить скромна. З метою, завданнями, принципами, методами діяльності НРУ познайомилися з першоджерела, тобто прочитавши опублікований у газеті «Літературна Україна» проект програми, лише 7,4% респондентів; за наступними дискусіями навколо проблем створення НРУ по різних каналах масової інформації слідували 27,4%, брали участь у зустрічах і мітингах 5,6%. В результаті тільки кожен третій з числа опитаних має якесь уявлення про проект програми НРУ, у тому числі докладно вивчили її всього 5,4%. Про слабку поінформованість населення з цих питань красномовно свідчить той факт, що організації — ініціатори створення Руху за перебудову відомі лише одному з п'яти респондентів. Показово й те, що серед найпопулярніших громадських діячів, які обстоюють створення

¹ У зв'язку з оперативністю проведення самого опитування і підготовки цього матеріалу масив даних не коригувався.

НРУ, чи не найчастіше згадують Б. Олійника, позиція якого не цілком співзвучна з його активістами.

На наш погляд, саме брак об'єктивної інформації про програму і дії НРУ є однією з основних причин його високої популярності. Громадськість здебільшого прихильно ставиться до ідеї створення масового руху на підтримку перебудови — принципово її схвалюють дві третини опитаних. Таке ставлення визначають риси, що сформувалися в умовах гласності: підвищена критичність до суспільних недоліків, прагнення змінити, переломити негативні тенденції, бажання прискорити процес перебудови. Найтиповішими для тих, хто висловився на користь створення НРУ, є такі судження: «у суспільстві склалася кризова ситуація, зростає незадоволеність, тому треба шукати нові шляхи і форми», «перебудова йде повільно, тому їй треба всілякого сприяти», «діяльність НРУ дозволить республіці добитися більшої самостійності, відродити українську культуру і мову» та ін.

Аргументація тих, хто не підтримує ідею створення НРУ (проти неї виступають 17,0% ще 19,3% поки не визначили свого ставлення), має приблизно такий вигляд: «створення «рухів» і «фронтів» веде до розколу суспільства», «НРУ дублює партію, а тому не потрібний»; дехто займає просто обивательську позицію на зразок: «робити нема чого цим письменникам!»

Логічно припустити, що за кращого рівня поінформованості населення про НРУ громадськість дістане змогу скласти повну і неупереджену думку про доцільність його створення і основні напрями діяльності. Поки що, як свідчать деякі дослідження, в основі оцінних суджень респондентів лежить не стільки раціональне, скільки емоційне ставлення до даної проблеми. Вважається, що створювана нині масова громадська організація покликана розв'язати надзвичайно широке, практично неосяжне коло наболілих питань.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ КНИГУ:

Виднянский С. В. ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОЕ СБЛИЖЕНИЕ РАБОЧЕГО КЛАССА СТРАН СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОДРУЖЕСТВА [70—80-е ГОДЫ].— 20 л.— 4 р. 40 к.— План 1989 г. № 122 (III кв.).

У монографії вивчаються питання розвитку та зближення робітничого класу країн — членів РЕВ за умовами соціалістичної економічної інтеграції, інтернаціональні процеси соціального розвитку національних загонів робітничого класу, проблеми підвищення його громадсько-політичної та трудової активності.

Для наукових працівників, викладачів і студентів, пропагандистів.

ISSN 0235—7941. Філосо. і соціол. думка. 1989. № 10

Це передусім — розвиток української культури і мови, розв'язання екологічних, економічних і соціальних проблем, поліпшення матеріального добробуту населення республіки, боротьба з бюрократією, злочинністю і корупцією, виховання зростаючого покоління та багато іншого. Очевидно, що значна частина прихильників ідеї створення НРУ зовсім не усвідомила позитивних можливостей даного суспільного інституту.

Треба чекати, що повніша інформація про створення НРУ та його наступну діяльність матиме двоїстий вплив на рівень його популярності серед населення. З одного боку, частина сьогоднішніх прихильників ідеї створення НРУ неминуче вийде розчарованою розбіжностями між ідеалом та його практичним втіленням, у зв'язку з чим загальна кількість прибічників НРУ зменшиться. З другого боку, навколо ініціаторів НРУ згуртуються ті, хто свідомо підтримає цей почин.

Чи зможе Народний рух України за перебудову підпорядкувати свою діяльність реалізації корінних інтересів усього народу України — покаже майбутнє. Тепер же це питання лишається відкритим, оскільки, за даними нашого опитування, до НРУ в його нинішньому вітіленні кияни ставляться набагато стриманіше, ніж до абстрактної ідеї його створення (НРУ підтримують 51,3% респондентів, причому менше половини з них є його твердими прихильниками).

Отже, проведене опитування засвідчує, що на сьогодні громадська думка про новий соціальний інститут, який формується, — НРУ — досить нечітка внаслідок організаційної невизначеності самого руху і низького рівня знань про нього в більшості населення. Тому ми схильні розглядати результати проведеного експрес-дослідження як первісний зріз моніторингового дослідження популярності НРУ.

В. І. Паніотто

МАЛЕНЬКІ ХИТРОЩІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПРОЦЕДУРИ

(Про процедуру виборів до Верховної Ради СРСР)

Мало кому до вподоби займатися процедурними питаннями, якось це нудно. Дріб'язкова регламентація, незначні деталі, наприклад викреслювати або підкреслювати прізвища у бюлетнях для голосування, спроба передбачити маловірогідні ситуації («що ж робити, якщо десять чоловік одержать однакову кількість голосів, тим часом як ввести до складу ми маємо лише двох?»)—все це нагадує якусь мишачу метушню. І чим важливіші питання розв'язуються—тим, здається, безглуздіше витрачати час на цю «канцелярську мішуру». Недаремно на З'їзді народних депутатів СРСР пролунав заклик скоріше закінчувати з процедурними питаннями та братися за діло. І нема тут нічого дивного, бо багато кому увага до процедури здається «бюрократичними іграми». За свідченнями сучасників, мало хто з оточення В. І. Леніна любив займатися технічною секретарською роботою (за винятком І. Сталіна).

А тим часом саме процедура є надзвичайно могутнім засобом організаційної та управлінської діяльності. Не випадково вона завжди була головною зброєю бюрократичного апарату. За допомогою процедурних тонкощів та хитромудрощів будь-яку найсвітлішу й найрозумнішу ідею можна при бажанні перетворити на її повну протилежність. А таке бажання, як знаємо з історії і, зокрема, з вражаючої історії нашої «рідної» бюрократії, бюрократ чомусь має завжди.

Торік у журналі «Філософська думка» обговорювалося питання про підсумки виборів до складу Правління Радянської соціологічної асоціації¹. Ці підсумки збентежили соціоло-

гічну громадськість і змусили замислитися про причини такого випадку та саму процедуру виборів. Нагадаю коротко, про що йшлося.

У березні 1987 р. у Москві відбулася VI Всесоюзна звітно-виборча конференція РСА, яка стала важливим кроком у перебудові діяльності цієї організації. Було схвалено новий Статут і нову процедуру виборів до правління РСА. Таємним голосуванням з 137 кандидатів (більша частина списку була складена заздалегідь, частину прізвищ додали під час конференції) потрібно було відібрати 90, які увійшли б до Правління РСА згідно зі схваленим напередодні рішенням конференції. Ця процедура з наявністю альтернативних кандидатур вперше застосовувалась під час виборів до Правління. Соціологи сподівалися, що завдяки цьому зменшаться простір для апаратних рішень, вплив «рекомендацій» та бажань зверху і до Правління ввійдуть нарешті найвідоміші й найбільш авторитетні соціологи країни.

Насправді ж виявилось, що понад половина обраних—маловідомі серед соціологів люди, а багато соціологів «з ім'ям», піонерів відродження соціології в нашій країні або не потрапили до Правління, або опинилися в кінці списку (Ф. С. Бородин, О. Г. Здравомислов, Ю. О. Левада, Г. В. Осипов, З. І. Файнбург та ін.). Т. І. Заславська, яка одержала майже 90% голосів, опинилась в середині списку (а «прохідний бал» до Правління становив близько 80% можливої кількості голосів).

З чим же це пов'язано? На жаль, соціологи показали себе неспроможними організувати процедуру опиту виборців, чим підтвердили прислів'я про кравців, які подертий жупан носять. Якби ми підійшли до процедури голосування як фахівці, тобто поставили б перед собою завдання з'ясувати, хто саме, з погляду делегатів конференції, має увійти до Правління РСА (процедура голосування

Соціол. дослідження. — 1987. — № 4. — С. 122—123; Петухов П. П. Нужна «инфраструктура» демократии // Там же. — С. 123—125.

від звичайного опитування відрізняється лише тим, що думка делегатів не тільки фіксується, а й набуває рангу ухвали), то одразу виявили б, що в процедуру голосування вкралися помилки, неприпустимі навіть для соціологів-початківців.

По-перше, пункти соціологічних анкет, що мають з'ясувати позицію респондента з того чи іншого питання (наприклад, «Кого з пропонованого списку треба включити до Правління РСА?»), містять, звичайно, три варіанти відповіді (у даному випадку «так», «ні», «не знаю» проти кожного прізвища). Тут же не було можливості утриматися, як це буває за будь-якої коректно організованої процедури голосування.

Далі. Елементарною вимогою є положення, згідно з яким запитання анкети не повинні «підштовхувати» респондентів до тієї чи іншої відповіді. А тут голос «за» не вимагав ніяких дій, а голос «проти» визначався викреслюванням. То немовби дрібниця, але якщо делегат добре знає лише 30 кандидатів, а про інших нічого сказати не може і не має можливості утриматися, то що він робитиме? Чи голосуватиме проти тих, кого не знає, викреслюючи 109 прізвищ, чи голосуватиме за них, особливо себе не утруднюючи? Результати виборів показують, що делегати мінімізують свої зусилля. Не виключено, що тут виявляється щось на зразок «презупції невинності»: вважати, що невідомий тобі, але рекомендований іншими делегаціями кандидат обов'язково є гідним увійти до керівного органу. Отже, процедура з викреслюванням означає, що делегати голосують лише «проти» тієї або іншої кандидатури. Внаслідок цього число одержаних голосів реально утворюється як сума голосів «не проти», тобто загальна кількість голосів «за» і «утримуюсь» (звідки і виник високий «прохідний бал» на конференції).

Як бачимо, цей «прохідний бал», всупереч першому враженню, зовсім не відповідає принципам демократії—адже досить проголосувати «проти» невеличкій групі людей, яка не становить більшості (в даному випадку—близько 20%), щоб провалити ту або іншу кандидатуру. Так чи ж можна цю або іншу кандидатуру, тобто процедуру вважати демократичною, тобто такою, яка відображає думку більшості і виражає реальний спектр позицій учасників голосування? Це, скоріше, ідеальні умови для заклісної боротьби і торжества групового егоїзму.

Як відзначалося у згаданій вище статті, за те ж саме було притаманне процедурам, запропонованим для виборів до Рад народних депутатів. На жаль, реальний хід подій під

час виборів до Верховної Ради СРСР підтвердив цю закономірність з тією лише різницею, що всі породжені недосконалістю (краще сказати—хибністю) процедури побільшилися: адже списки містили не 139, а близько 600 прізвищ, причому депутати знають один одного ще менше, ніж соціологи. «Голосування дією» відбувалося також «проти», тому, природно, мало хто викреслював 500 прізвищ, залишаючи лише найбільш гідних, на його погляд, увійти до Верховної Ради. Навпаки, як легко підрахувати за підсумками голосування, в середньому кожний викреслював близько 70 прізвищ. Це означає, що тут також голоси «за» і голоси «утримався» підсумовувалися.

За такої процедури більш відомі люди завжди одержать більше голосів «проти», ніж не відомі нікому: вони мають більше ворогів і більше друзів, але ж голос «за» не можна відрізнити від голосу «утримуюсь», він губиться в хорі голосів «байдуже» інших депутатів. Мабуть, звідси—парадокс: мінімальна кількість голосів «проти», одержаних московськими депутатами—близько 500, а, скажімо, українськими—16: адже московські депутати в усіх на виду. Чи не тому Ю. Д. Черниченко одержав 1086 «за» і 1063 «проти», Г. Х. Попов—1007 «за» і 1149 «проти», а українські делегати Д. Г. Смирнов—2133 «за» і 16 «проти» або І. О. Вакарчук—2129 «за» і 20 «проти». Я не хочу образити незнайомих мені Д. Г. Смирнова чи І. О. Вакарчука, тим більш що їхня позиція на I сесії Верховної Ради СРСР мені симпатична, але гадаю що 1007 голосів «за» Г. Х. Попова, майже повністю складаються з голосів «за», а 2133 голоси за Д. Г. Смирнова чи 2129 голосів за І. О. Вакарчука здебільшого складаються з голосів «утримався» (в перші дні роботи, коли проходили вибори, їх ще мало хто знав). Впевнений, що якби у бюлетень для голосування включили, як полюбляють соціологи, вигадане прізвище, та ще й таке, котре ні в кого ні з ким не асоціювалося, воно б пройшло одностайно, навіть без отих 16 чи 20 голосів «проти».

Я не стверджую, що хиби даної процедури голосування є основною причиною того, що багато лідерів громадської думки не потрапили до Верховної Ради (як сказав І. Драч, «відома група московських депутатів мені «ближча за духом, ніж незвідома—українських»). За тієї процедури виборів народних депутатів з відсівом на окружних зборах, яка була у нас навесні (знову процедурне питання), сформувалася такий корпус народних депутатів, який либонь все рівно не пропустив би до Верховної Ради Г. Х. Попова, але

ПАНІОТТО Володимир Ілліч—доктор філософських наук, завідувач сектором Інституту філософії АН УРСР. Спеціаліст у галузі методик та методології соціологічних досліджень, моделювання соціальних процесів. Постійний автор нашого журналу.

¹ Див.: Паніотто В. І. Чи потребує демократія регламентації? (Уроки виборів у Радянській соціологічній асоціації) // Філософська думка.—1988.—№ 2; Див. також: Ольшевський В. Б. Вычеркнуть или подчеркнуть? //

установка на могутність самосвідомості та цілепокладання все ж існувала. Вважали, що нам досить озброїтися правильною методологією надійними орієнтирами самосвідомості — і перебудова світу та формування людини здійсниться немовби автоматично. Період застою виявив, що це не більше як просвітницька ілюзія. З'ясувалося, що людині далеко не гарантовано автоматичне місце господаря у своєму домі, а тим більше — роль володаря своєї власної свідомості, бо розрив між словом і ділом залишав незгойні моральні рани. Саме тут і відкривається глибина думки: для протиставлення дійсності як предмету дії «не досить того, щоб я оголосив світ *моєю* протилежністю: треба ще, щоб, з другого боку, *світ* оголосив мене своєю істотною протилежністю, розглядає і визнає мене як таку»².

Отже, відношення свідомості до дійсності треба пов'язувати з відношенням свідомості в дійсності, де воно визначено об'єктивними, життєво-практичними зв'язками і відношеннями. Йдеться про необхідність на новому етапі повернутися до думок К. Маркса про те, що свідомість, мислення являють собою «природний процес», існують як «об'єктивні мислительні форми»³.

У руслі діяльнісного і системного підходів свідомість розглядається як функція, ланка структурно диференційованих, взаємоопосередкованих форм діяльності й спілкування. При цьому на перший план висувається соціально-опосередковуюча сторона свідомості. Але, як і під час вивчення всякого явища, тут конче потрібно враховувати діалектику опосередковуючого і безпосереднього моментів свідомості. Свідомість випала з методологічних, гносеологічних досліджень і розчинилася в ряді регулятивної, цілепокладаючої, когнітивної та інших рефлексних функцій діяльності. Саме внаслідок втрати елемента безпосередності і звідси — евристичності. Але безпосередність тут уже іншого роду, ніж у колишніх раціоналістично-трансцендентальних моделях, де Я самосвідомості виступало абсолютно не безпосередньою вірогідністю в явищах і продуктах опосередковуючої діяльності. Сьогодні за діалектикою безпосереднього і опосередковуючого в роботі свідомості треба бачити особливий спосіб життєво-практичного конституювання суб'єктивності в культурі й бутті. Дане явище має практичний характер, що неминуче робить свідомість практичною. Тут зачіпається «нерв» свідомості, безпосередньо-практично реалізована її смислова основа.

Смислова даність світу у свідомості. Безпосередньо-практичний характер смислових феноменів красномовно ілюструють сучасні психологічні дослідження, наприклад розв'язання дитьми «задачі на смисл», яскраво описаних Є. В. Субботським.

У досвіді діти-дошкільники добре виконували певні задачі самі, а сам із експериментатором, разом з однолітками. Але коли їм доводилося розв'язувати подібні задачі одночасно з дорослим партнером, який заздалегідь виконував їх неправильно, то діти копіювали помилки останнього. Під час розбору експерименту більшість дітей легко визначили, де їхній дорослий партнер учинив правильно, а де — помилявся. Словесна, суто теоретична корекція, здійснювана на рівні усвідомлення, давалася легко. Але коли експеримент щодо спільного виконання задачі повторювався, діти знову копіювали помилки дорослого. Дітей не можна звинувачувати в лукавстві або неухильності. Дві ситуації мають різний смисл: в ситуації критично-вербального оцінювання сама структура і передумови теоретичної діяльності, неусвідомлено прийняті дитиною правила поведінки такі, що вона виявляється відносно суверенним суб'єктом висловлюваних міркувань. Інша справа, коли вона перебуває у ситуації спільної діяльності з дорослим: неявні посилки її

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 2. — С. 151.

³ Велика заслуга в постановці проблеми свідомості в зазначеному ракурсі належить М. К. Мамардашвілі (Мамардашвили М. К. Анализ сознания в работах Маркса // *Вопр. философии.* — 1968. — № 6; Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности. — Тбилиси, 1984).

попереднього досвіду спілкування у світі дорослих постійно орієнтували її на наслідування, де відсутній будь-який сумнів у правильності репрезентованої поведінки. Дитина з одного «смислового поля» переходить в інше. При цьому змінюється мотивація поведінки.

Важливо підкреслити, що смислові феномени є результатом життєво-практичних зв'язків і відношень. На відміну від знань і умінь вони не піддаються контролю, існують неусвідомлено⁴. Їх реальність виявляється в момент безпосередньої участі в спільній діяльності «тут», «ось», «тепер». Їх дієвість стає самоочевидною для свідомості в момент здійснення.

Те, що свою «дійсність» смисл виявляє «тут» і «тепер» як горизонт думки (і чуття), за допомогою безпосередньої причетності справі, пояснює доцільність вживання в феноменологічній літературі категорії «Da-sein» («ось-буття»). Смисл різноманітно «перебуває у стані буття» у нашій життєдіяльності. Він безпосередньо локалізований тут, у даній структурі діяльності, виявляється *тепер* для свідомості, яка бере участь, будучи характеристикою її живої роботи всередині активно диференційованих світів історичного життя. Адже кожен із них по-різному неявно транслює досвід життя, по-різному спонукає визначатися і поводитися. І перебувати в цих світах, несвідомо перетинати їх межі людині доводиться повсюдно, на кожному кроці. В кожному з них дія смислових феноменів свідомості, що виявляє себе, «безпосередньо пов'язує людину з дійсністю і є дериватом об'єктивних функцій цієї дійсності в житті й діяльності суб'єкта»⁵.

Ефект неконтрольованої, ненавмисної дії спостерігається в момент безпосередньої участі суб'єкта в певній структурі життєдіяльності. Отже, смисли дійсні в реальних відношеннях досвіду тієї чи іншої діяльності, нехай це будуть наука, моральні, економічні відносини та ін. Свідомість, як відомо, не може бути не чим іншим, як усвідомленим буттям. Важливо при цьому враховувати таку обставину: усвідомлення будь-чого завжди вже зорієнтовано смисловою роботою свідомості всередині конкретно усталених відношень дійсності й спілкування. Від цього, очевидно, залежить, наскільки дійсний предмет усвідомлення, тобто наскільки суб'єкт дійсно володіє предметом, а отже, наскільки його відношення дійсно предметне. Наприклад, діти добре засвоюють норми моралі, усвідомлюють їх на когнітивному рівні у формі знання, але так само легко порушують, «забувають» їх. Те, що, з погляду дорослого, має життєво важливий смисл у спілкуванні, для дитини певрослого, має життєво важливий смисл у спілкуванні не є таким. Це того віку у світі його спілкування і життєдіяльності не є таким. Це триває доти, доки у мінливому спілкуванні зі світом дорослих і однолітків у дитини виникає потреба і можливість самій давати моральні оцінки тому, що відбувається. Захоплення моралізуванням, просвітницькою напутливістю, притаманне нашій педагогіці, не враховує того, що свідомість дитини дистанційна від нашої «дорослої» свідомості, а її сприйнятливості відбувається за іншими законами, ніж робота дорослої психіки.

Зі сприйнятливостю або несприйнятливостю усвідомлюваного (відомого) з принциповою можливістю суб'єкта щось приймати або не приймати всередину смислового поля, яке існує в тій чи іншій структурі діяльності й комунікації, пов'язана проблема розуміння. Буття усвідомлюваним — не обов'язково бути зрозумілим, бути предметним для усвідомлення локалізації свідомості індивіда у предметній дійсності. Бути зрозумілим, володіти смислом — питання принципове для життя і існування індивіда в тій чи іншій соціальній якості⁶.

Здатність до смислової рецесії знань, умінь, інновацій та ін. стає новітньою життєво важливою практичною проблемою в умовах перебудови.

⁴ Див.: Субботский Е. В. Изучение у ребенка смысловых образований // *Вестник МГУ, сер. психологическая.* — 1977. — № 1. — С. 62.

⁵ Там же. — С. 63.

⁶ За розумінням смислу свідомості завжди перебуває щось таке, чим людина володіє, на чому стоїть, знаходиться і що вона обстоє як діючий суб'єкт. Сама етимологія слова «розуміти» відображає якоюсь мірою ту спрямованість. Наприклад,

Для кращого з'ясування даної обставини розглянемо ще один істотний епізод у наведеному Є. В. Субботським експерименті.

Важливо таке: знання дитиною помилковості дії її дорослого партнера ще не гарантує того, що в ході реальної спільної дії дитина не буде копіювати помилок дорослого. Також немає упевненості в тому, що в реальних умовах практичної діяльності, й особливо в процесі вироблення і прийняття рішень в умовах командно-адміністративної системи, дорослі не дублювали б помилки, яка виходить від начальника. Вся різниця полягає в тому, що коли дитина робить це щиро, то її дорослий дублер або лукавить, або безініціативно підтакує думці, яка іде «згори».

Дорошим, як і дітям, легше дається вербально-когнітивна корекція своєї поведінки, де вони бачать вади певних сторін суспільного життя, необхідність їх безперечного перетворення. Але дуже важким докорінне перетворення смислових основ практичної свідомості людей, пов'язаної з радикальною модифікацією міжсуб'єктивних зв'язків, реальних відношень тої чи тої справи. Тут сприйнятливість або несприйнятливість до нового вказує на реальні зміни, на їх фундаментальність або на відсутність такої, коли знання і розуміння (осмислення) не збігаються між собою, дисонують. І якщо усвідомлюване не дістає практичної сприйнятливості, то це підкреслює, що фундаментальні зміни ще не відбулися, або вони виявилися реально зведеними до незначних модифікацій попередньої системи відношень. Наприклад, керівник підприємства цілком широко може заявити про прихильність до нових методів господарювання, але реально повертатиметься до старих стереотипів, які гарантують спокійне виконання плану в умовах фондового забезпечення.

Необоротність смислових зрушень в структурі життєдіяльності, єдино здатна забезпечити реальну повноту нового мислення, в кінцевому підсумку, залежить від фундаментальності змін в економічних відносинах, що пов'язано з перспективою здійснення економічної реформи. Здатність до сприйняття управлінських інновацій, науково-технічних досягнень належить до смислової сфери суспільно-практичних відносин, а не до однієї пропаганди або голого адміністрування. Сфера реценції досягнень науки — поза наукою, вона в реальних відносинах і вчинках людей, дії господарського механізму і управління економікою. Тут і визначається, бути чи не бути реальністю життя досягненням науково-технічного прогресу, новим раціональним формам господарювання.

Там, де необоротність смислових зрушень практичної свідомості реально не забезпечена в якихось істотних вузлах соціальних відносин (чи то у виробництві, освіті, науці та ін.), ми неминуче приречуємо себе на політичний ідеалізм. В такому разі починає спрацьовувати механізм продукування видимості справи. Органічний недолік старої управлінської системи, що призвів країну до передкризового стану, полягає не в тому, що вона була осторонь справи, а в тому, що вона за своєю природою, структурою неспроможна враховувати інтереси справи, реагувати на мінливу нині локалізацію її смислу для людей. У визначенні таких недоліків іноді міркують по-суб'єктивістському: і кадрів, мовляв, не вистачає, і бажання, вимогливості немає, та й, бачи, і наука суспільна кулягає та ін. Однак важливо з'ясувати, що ж зумовлює можливість неефективного використання кадрів, їх побоювання виявити ініціативу та ін.? Саме тут і розкривається об'єктивність смислових феноменів: у соціальних макроструктурах смисли періодами зле жартують з дорослими так, як спостерігалось в мікроумовах експерименту з дітьми.

німецьке «verstehen» означало «стояти навколо цього», «стояти перед цим» (darum—herum—stehen, davor stehen), староанглійське «vorstandan» також пов'язане зі значеннями «захистити», «обороняти», старогрецьке «epistamai» («я розумію») означає буквально «я стою на цьому» та ін. (Див.: Sprache, Denken, Kultur—Frankfurt a. M. 1971.—S. 64.).

Смислові феномени свідомості об'єктивні і буттєві. Їх буттєвість не входить прямо в об'єктивний зміст знань. У свою чергу, їх трансформації також непомітні і важкоосяжні. Досить тільки в тому ж експерименті з дітьми внести деякі зміни в умовах виконуваного разом із дорослим завдання, нібито «між іншим» попросивши їх бути помічниками експериментатора, доручивши стежити за правильністю виконання завдання іншими, в тому числі, й дорослого, як вони переставали сліпо копіювати дії дорослого, чинили самостійно. Експериментатор практично ввів їх у нову смислову структуру діяльності, де не має сили мотивація однозначної орієнтації на авторитет. Сталася принципова для життя дитини подія: її думка і дія запрацювали в іншому смисловому полі свідомості, де вона зовсім по-іншому почала сприймати свою участь у світі дорослих і одноліток, хоча ніхто про це їй не повідомляв. Смислові межі, їх перехід не можна вербально позначити, у них немає зовнішньої атрибутики. Проте, переступивши їх, людина набуває нового почуття реальності, оскільки змінюється смисловий базис її сприйнятливості і розуміння, і вона не в змозі функціонувати як і до того у своїх усталених межах.

Щоб образно підкреслити відсутність зовнішньої виразності у змінованих смислах, деякі західні філософи і літератори (М. Хайдеггер, М. Пруст) вдавалися до афоризму Ніцше: «великі події приходять на голулубиних лапках». За цим стоїть визнання того, що дійсність смислового шару свідомості буттєва. Однак ця буттєвість зовні не виступає у формі чогось, що об'єктивно протистоїть суб'єктові; смисли практичної свідомості локалізовані в реальному світовідношенні. Тут «світ» означає не абстрактно мислиму світобудову, а ту сукупність суспільно-практичних зв'язків і відносин, до яких людина причетна самим фактом свого існування як особистість, як громадянин, як учасник наукового товариства та ін. Тут доречно згадати Марксове зауваження: «Людина — це світ людини, держава, суспільство»¹. Світ означає для практичної свідомості індивідів «життєвий світ», де вона «пов'язана» об'єктивними життєво-практичними зв'язками і відносинами. І відношення до неї особливого роду — належності, причетності.

Роль відношень належності, причетності в об'єктивних, реальних здійсненнях свідомості відзначалася К. Марксом під час аналізу пер-
вісних форм власності. Він звертає увагу, що власність спочатку озна-
чає і «відношення людини до її природних умов виробництва як до
належних їй, як до своїх власних...»⁸, і в тому числі — що дуже важли-
во — пов'язану з цим «приналежність індивіда до якого-небудь племені
(колективу)...», що «означає мати в ньому основу для свого суб'єктив-
но-об'єктивного існування...»⁹. Отже, без належності до будь-якого
природно сформованого колективу неможливе продуктивне — і тому
предметне — існування людей, як неможливий розвиток їхньої мови та
ін.¹⁰ Але відношення належності до роду (а на ньому саме і зосеред-
жене світовідношення членів колективу) не виступає чимось предмет-
ним, таким, що потребує усвідомленої дії. Воно проходить повз усві-
домлення членів колективу, його доцільність самоочевидна для них.
Буттєвість свідомості якраз і зосереджена у відношеннях належності
індивідів до передумов свого власного існування в процесі виробницт-
ва життя. Тому К. Маркс і говорить про власність як про «свідоме
ставлення»: «Оскільки власність є тільки свідомим ставленням до умов
виробництва як до своїх власних (для окремої людини це ставлення
створено общиною, оголошено в ній законом і гарантовано общиною),
тобто оскільки існування виробника виступає як існування в об'єктив-
них умовах, йому належних, остільки вона здійснюється тільки через
саме виробництво. Дійсне привласнення вперше здійснюється не в
мисленому, а в активному, реальному відношенні до цих умов; це є

⁷ Маркс К., Энгельс Ф., Твори.—Т. 1.—С. 384.
Твори.—Т. 46.—Ч. 1.—

⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Твори.—Т. 1.—С. 384.
⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Твори.—Т. 46.—Ч. 1.—С. 442.

⁹ Там же.— С. 443.

¹⁰ Див. там же.—С. 441.

б такою, що не заслуговує високого покликання розуму. Всякий раз, усередині кожного конкретного досвіду відбувається рекогносцирування, селекція сущого, яке входить до складу периферично спів-мисленого цілого, щодо якого є сенс щось предметно чинити, діяти та ін. І там, де існує присвоєння індивідом уже готового, «обкатаного» суспільного досвіду, здавалося б, що це вже в принципі зроблено. Але, займаючись засвоєнням суспільного досвіду своїм власним досвідом, який ще перебуває в процесі становлення, індивід не знаходить для себе готову «смыслову поживу», де він одразу б відчув себе як удома. Йому доводиться вводити на базі власного досвіду додаткові ідеалізації і умови, щоб «підігнати під себе» смислову основу, обжитися в них. Смысл, який не надавав би такої можливості, втрачав би свою реальність у досвіді.

Смысл дійсний, реальний досвідною можливістю індивідуального становлення як такого. Кожна ситуація, що змінюється в праці, спілкуванні, грі та ін., де з необхідністю змінюється і передпосилкове покладання усвідомлюваного, — це неординарна творча подія досвіду, нехай непомічена, нашою свідомістю. Тому кожна ситуація відтворення смислу стає принциповою подією. Смысл не можна взяти готовим, він динамічний. Його можна порівняти з частинкою, в якій немає маси спокою. В смыслі не можна пасивно перебувати. Він потребує максимальних зусиль щодо його безперервного відтворення, в ньому завжди щось нове «прибуває». Смысл є дискретно відтворюване в кожній окремій ситуації життя явище.

Якщо в якійсь життєво важливій сфері діяльності особи смысл не відтворюється як справжнє, то ця сфера втрачає статус формуючої особи сфери її реалізації. Місце справжніх смислів буття займають усілякі домисли, чутки, поговори, тобто все те, що захоплює уяву, вабить непророкованим поворотом розуміння (псевдонаука, парapsихологія та ін.).

У моральних відносинах повсякденного життя людина також випробовує себе в житті напруженнями смислової роботи свідомості, її досвіду. Намагаючись досягти більшого зіткнення з життям, вона змінює своє інтелектуальне і моральне буття. Це примушує особу перебувати в стані зростання, постійно «забігати наперед», тобто визначати самій умови виконаності та здійснюваності фундаментального вихідного смислу, який мають у собі моральні почуття і ідеї. Не випадково Л. М. Толстой зазначив, що люди живуть або понад совість, або нижче совість. Ліпше те, щоб жити по зростаючій совісті завжди набагато вище за неї, так, щоб вона dorostала те, що взято вище від неї¹⁵. Ті ж, які ухиляються від таких напружень зростання, замість непомітних подій морального заглиблення в себе та людей удовольняються ефектними інтригами, спонтанна подієвість яких дає поживу для злорадства і лихослів'я.

Досвід — це ще і вміння вкладати себе у справу, бути спроможним виявляти в кожній новій сформованій ситуації її смысл. Досвід завжди являє собою єдність знання і вміння; вони суть сторони єдиного процесу. На когнітивному, рефлексивному рівні досвід для окремого індивіда деперсоніфіковано поданий в сукупності регулятивів діяльності і в практичній свідомості окремих індивідів. Але досвід починає жити дійсним і повнокровним життям, коли він сфокусований на особистості. Базисні норми, регулятиви діяльності можуть увійти у свідомість індивіда як смисли і події його досвіду. Це означає, що норма, щоб набути досвіду, повинна перетворитися в такого роду регулятив, який дозволяв би суб'єктові коригувати напрям своєї діяльності й таким шляхом ставитися до норм як чогось «свого». Тут норма перетворюється у правило — форму здійснення досвіду.

Застосування правил внутрішньо зорієнтовано в структурі досвіду на здатність суб'єкта самовизначатися в процесі їх використання.

¹⁵ Див.: Толстой Л. Н. Собр. соч.: В 22-х т. — М., 1985. — Т. 21. — С. 358.

тобто самому визначити межі істинності того чи того правила. В протилежному разі на кожне правило треба виробити низку правил його застосування і так до нескінченності. Правило саме і цінне тим «зазором», який дозволяє аналізувати індивідуальний досвід. Тому надіндивідуальна, інтерсуб'єктивна норма, стаючи правилом, «обростає шкірою» своїх суб'єктивних правил (максим), без яких немислима робота свідомості в будь-якій сфері життєдіяльності. У зв'язку з цим у досвіді достають місце «прецеденти», які повчальні тим, що становлять випадок — часто-густо неординарний — застосування правил. Мудрість прецедента полягає в реальному застосуванні правила, а не в рефлексії і коментарі «пост фактум» особи, якій прийшла в голову думка про таке рішення.

Осмислення досвіду наповнене внутрішньо значущими для індивіда прецедентами самовизначення, оскільки смысл увібрав значущі, не-оборотні для особи події (прецеденти) її світовідношення і розуміння життя. За допомогою смислу досвід набуває тимчасових характеристик, оскільки теперішнє в досвіді свідомості невіддільне від минулого, яке завжди актуальне, суть якое «теперішнє минулого» (Августин), входить у горизонт можливого розуміння.

Своею свідомістю людина немовби розсуває горизонт колективного досвіду, самовизначаючись в ньому. Інша річ, який історичний шар життя, культури стоїть за цим самовизначенням. За бажанням «не висовуватися» також приховується позиція, свій досвід самовизначення індивіда, виявлення і обживання своєї смислової лакуни, позначеної задовго до нього, але такої, що стала для нього саморозмовляючим буттям разом з його життєвим шляхом. У реальному спілкуванні завжди подана багатоваріантність світовідношення, динамічно здійснюваного в досвіді членів колективу. Ця багатоваріантність не залежить від акцентування або замовчування факту онтологічної різноманітності досвіду, декларації показної єдиності та однаковості думки. Там, де можливі взаємопереливи смислів, їх зіткнення, зміна в живій сукупності досвіду — тільки там суб'єкт спроможний відчути регулятивний вплив «почуття здорового глузду», керуватися інтересами реальності.

Інтерсуб'єктивне повідомлення колективного досвіду стає у свою чергу наявною умовою можливості вияву індивідуального досвіду, виявлення, смислу в конкретному випадку предметної діяльності. Поліваріантність досвіду — необхідний момент розвитку в усіх сферах суспільного життя. «Ми виходимо з міркуваннях, взаємовідносинах, діяльності різноманітності в міркуваннях, взаємовідносинах, діяльності людей. У кожній людини свій соціальний досвід, свій рівень знань, освіченості, свої особливості сприйняття того, що відбувається. Звідси величезний діапазон думок, переконань, оцінок, які, природно, вимагають уважного врахування, порівняння. Ми за різноманітність громадської думки, багатство духовного життя. Нам не треба боятися відкрито ставити і розв'язувати важкі проблеми суспільного розвитку, критикувати і спорити. В таких умовах якраз і породжується істина, формуються правильні рішення»¹⁶.

Свідомість особи включена в потік історії, культури. І якщо сьогодні висловлюється багато принципових ідей про перебудову і нашу історію, то не в останню чергу завдяки присутності в нашій здатності міркування певної критичної традиції, виробленої в науці, театрі, мистецтві. Інша справа, конкретні практичні дії. Наявність певної загальної організації виробництва, трудової діяльності непрямо свідчить про відсутність у нашій вітчизняній історії великого досвіду організації спонукання і заохочення індивідуальної або групової ініціативи. Сьогодні ми гостро відчуваємо відсутність основаної на досвіді ділової революції продовжується

¹⁶ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується 1917.— К. 1987

ініціативи трудової етики загалом. Немає нічого дивного, що, будучи критичною і розсудливою у теорії, людина часто-густо починає спотикатися в господарських, управлінських, правових та ін. питаннях, оскільки необхідних точок опори для індивідуальної ініціативи в її досвіді не було. Нині, кажучи словами В. І. Леніна, стоїть завдання «навчити масу управління, не книжного, не лекціями, не мітингами, навчити досвідом...»¹⁷.

Звернувши увагу на те, що онтологічний підхід до свідомості необхідний не тільки для гносеології, коли та доходить до механізмів роботи передпосилкового рівня пізнання, але й для наук, які вивчають суспільну свідомість. Тут філософи і ідеологи часто задовольняються некритичними запозиченнями з гносеології, дублюючи поділ суспільної свідомості на буденну, теоретичну, соціального пізнання — на емпіричний і теоретичний рівні. Отже, та схема, яка застосовується до знання, автоматично накладається на явища іншого роду — свідомість, у якій знання є тільки моментом. Головним у свідомості за такого підходу оголошується зміст її рівнів і форм. Звичайно, при цьому ми підкреслюємо історичну зумовленість суспільної свідомості мінливими соціальними відносинами, однак за такої спрямованості описів зміст свідомості та її окремих форм є нечітким. Далі, обмежуючись аналізом змісту свідомості історичної мінливості її форм, ми при цьому забуваємо, що змінюється не тільки історичний зміст, скажімо, права, політики, мистецтва, а й сам зміст того, що можна вважати правом, мистецтвом та ін., що вони означали для людей минулих епох. Наприклад, класова сутність і зміст права історично змінювалися в античності або середньовіччі. Уявлення про право було невід'ємним елементом середньовічного світогляду, оскільки вважалося, що на «праві земля стоїть», на «праві світ будується» та ін.

Але далі змінився не просто зміст права, а й сутність того, що можна вважати правом. Не випадково, що право немовби відкривають наново, звертаючись до римського права. У цьому зв'язку К. Маркс, полемізуючи з гегельянцями, мав усі підстави твердити, що там, де існує становий привілей, немає права. Його треба було ще відкрити, а філософам рефлексивно обґрунтувати як певний модус буття в історичній дійсності. Не випадково, за влучним зауваженням Е. Ю. Соловйова, Канту довелося «стати одним із найпроникливіших» політико-феноменологів французької революції, строго зафіксувати безпосередньо виявлений смисл (не змішувати з сутністю!) політичних явищ¹⁸. Та й аристотелівського визначення людини як тварини політичної, були не такі наївні, бо політика означала для них, крім держави, політичних інститутів, також моральні устої, побут, традиції, естетичні, мовні норми, словом, все те робить людину громадянином, суб'єктом культури.

Отже, зайва схильність до абстракції змісту призводить до суперечності з історією, нав'язуючи минулому свої уявлення про розмежування ліній між правом, політикою, наукою, мистецтвом та ін. Саме тут і виявляються межі «гносеологічної моделі» суспільної свідомості. Поняття смислу якраз і визначає характер даності об'єктивних змістів свідомості як життєво-практичних явищ, де сутність відображуваного дана в єдності з розумінням її ролі в життєвому процесі. Отже, змінюється не тільки зміст форм суспільної свідомості, а і їх смисл як життєвих реальностей. Роль смислової складової у всьому комплексі соціально-гуманітарного знання зростає і потребує поглибленого дослідження для збагачення наших уявлень про свідомість і діяльність.

¹⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 37. — С. 431.

¹⁸ Соловьев Э. Ю. Теория «общественного договора» и кантовское моральное обоснование права // Философия Канта и современность. — М., 1974. — С. 203.

Наприкінці лютого 1989 р. у ВНДІ мистецтвознавства Міністерства культури СРСР відбулось засідання Наукової ради з естетики (секція «Естетичне виховання») при Президії Академії наук СРСР, присвячене доопрацюванню проекту Всесоюзної комплексної програми естетичного виховання населення СРСР.

З доповіддю «Про підготовку експерименту по впровадженню Програми естетичного виховання в Білоруській РСР» виступив завідувачий сектором естетичного виховання ВНДІ мистецтвознавства К. Б. Соколов (Москва). Доповідач відзначив, що проект Програми, підготовлений і затверджений на Бюро по соціальному розвитку Ради Міністрів СРСР, буде опубліковано в пресі для широкого обговорення. Впровадженню Програми мають передувати її науково-методичне обґрунтування та практична перевірка. З ініціативи Міністерства культури БРСР і за участю працівників ВНДІ мистецтвознавства в республіці проводиться такий експеримент (спочатку в межах Вітебської області).

Про розгляд Програми естетичного виховання на з'їзді працівників народної освіти розповів заступник директора ВНДІ мистецтвознавства д-р філос. наук Ю. У. Фохт-Бабушкін (Москва). Він спинився на перспективних завданнях і практичних питаннях доопрацювання Програми. Доповідач повідомив про роботу тимчасового науково-дослідного колективу «Школа», який спільно з Інститутом художнього виховання АПН СРСР працює над темою «Концепція художнього виховання як фундаменту системи естетичного виховання школярів». Було також порушено питання про видання наукового збірника «Естетичне виховання в соціалістичних країнах».

Члени Наукової ради з естетики інформували присутніх про проведену ними роботу. Зокрема, секретар правління

Союзу художників СРСР Б. М. Неменський (Москва) поділився досвідом естетичного виховання школярів за новою, розробленою ним програмою. Професор О. М. Семашко (Київ) спинився на проблемах розробки регіональних програм естетичного виховання. Професор Б. А. Еренгрос (Москва) запропонувала програму вивчення нових форм естетичного виховання студентства.

О. М. Семашко

20 червня 1989 р. у Москві відбулось чергове планове засідання Центральної комісії з соціальної статистики Радянської соціологічної асоціації АН СРСР. Було обговорено Типову програму з дисципліни «Соціальна статистика» та макет статистичного збірника для населення.

Типову програму розроблено авторським колективом, до якого ввійшли працівники вищої школи та Держкомстату СРСР. Керівник авторського колективу та науковий редактор — проф. М. Г. Назаров, зав. відділом Бюро Ради Міністрів СРСР у справах соціального розвитку. Програму обговорено 8 червня 1989 р. Секцією навчально-методичного і програм учбово-методичного об'єднання із спеціальностей статистики і системи економічної інформації Державного комітету СРСР народної освіти.

Учасники дискусії відзначили змістовність та методичну злагоду обговорюваної програми, водночас вказали на певні недоліки, ліквідація яких сприяла б удосконаленню навчального процесу та розширенню кругозору студентів. Так, Р. І. Хабібі звернув увагу на поверховий виклад проблем статистичного виладу праці й розподілу доходів. І. Б. Михайличенко виявила неточності у розділі моральної статистики. О. Ю. Шевяков запропонував включити до програми курсу питання економіки

інформаційного виробництва; Н. М. Римащевська, проаналізувавши розділ статистики рівня життя та сфери обслуговування населення, навила переконливі докази необхідності його радикальної переробки. На думку М. Г. Назарова, Типова програма може розглядатися як основа для розробки нового підручника з соціальної статистики. В цьому підручнику, сказав доповідач, доцільно відобразити досвід організації та досягнення зарубіжної соціальної статистики.

Комісія схвалила рішення про використання Типової програми при складанні макету нового підручника з соціальної статистики та створення робочої групи з представників різних вузів, науково-дослідних закладів та Держкомстату СРСР.

Обговорено макет статистичного збірника для населення з умовною назвою «Соціальні показники». Мета створення такого збірника — задовольнити потреби населення в інформації про рівень та умови життя, його проблеми. У збірнику буде розміщено демографічні показники, відомості про прожитковий мінімум, рівень пенсійного забезпечення, оплату праці чоловіків та жінок, ринкові ціни, дані моральної статистики та статистики громадської думки, екологічні характеристики.

І. М. Прибиткова

27 червня 1989 р. у Москві відбулось засідання Президії АН СРСР, де на подання Президії АН УРСР було ухвалено постанову № 600 «Про організацію Інституту соціології АН УРСР».

У постанові говориться:

1. Погодитися з пропозицією Академії наук Української РСР про організацію у Києві Інституту соціології АН УРСР на базі Відділення соціології Інституту філософії АН УРСР.

2. Схвалити такі основні напрями наукових досліджень Інституту соціології АН УРСР:

теоретико-методологічні проблеми соціологічної науки; прогнозування соціальних процесів; соціальне моделювання та проектування; регіональні проблеми соціального розвитку;

соціальні аспекти розвитку соціалістичної економіки, проблеми соціології праці та управління;

вивчення соціальних структур, процесів соціальної диференціації та інтеграції суспільства, проблем удосконалення політичної системи, всебічної демократизації суспільного життя, динаміки розвитку громадської думки, національних проблем;

вивчення соціальних і соціально-психологічних аспектів формування та розвитку потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів діяльності груп та індивідів; розробка проблем виховання молоді.

3. Доручити Відділенню філософії та права АН СРСР науково-методичне керівництво Інститутом соціології АН УРСР.

Згідно з установленим порядком остаточне розв'язання питання щодо створення Інституту соціології АН УРСР буде затверджено після схвалення відповідних постанов ДКНТ СРСР і Радою Міністрів СРСР.

Ю. І. Яковенко

7—8 червня 1989 р. у Києві відбулося засідання «круглого столу», присвячене проблемам активізації соціально-політичної діяльності та громадянської самосвідомості особистості в умовах перебудови. Його організували Філософське товариство СРСР, Товариство «Знання» УРСР, Інститут філософії АН УРСР, ІПК при КДУ. «Круглий стіл» включено до програми підготовки підсумкової науково-практичної дискусії «Проблеми активізації інтелектуального духовного потенціалу суспільства у процесі перебудови», яка відбудеться наприкінці поточного року в Москві в рамках

діяльності секції «Освітня система та задоволення духовних потреб населення» Наукової ради при Бюро по соціальному розвитку Ради Міністрів СРСР.

Було розглянуто досить широкі питання, пов'язані з визначенням параметрів і факторів соціально-політичної активності, співвідношенням державних та громадських заasad у політичному житті й діяльності.

Засідання було відкрито д-ром істор. наук Б. І. Корольовим. З теоретичними доповідями виступили: д-р філос. наук М. М. Мокляк (ІФ АН УРСР) — на тему «Проблеми розробки концепції сучасного соціалізму»; д-р філос. наук М. І. Михальченко (ІФ АН УРСР) — «Концепція ідеологічного оновлення як засіб розвитку самосвідомості людей»; д-р філос. наук І. В. Бичко (ІПК при КДУ) — «Нове мислення: проблеми перебудови в сфері ідеологічної боротьби».

Присутні заслухали повідомлення канд. філос. наук Я. О. Кучми (Київ), канд. філос. наук В. Д. Шевцова (Київ), канд. філос. наук В. М. Чорного (Київ), канд. філос. наук Ю. М. Козирева (Москва) з проблем активізації соціально-політичної діяльності в умовах перебудови.

Значну увагу було приділено обговоренню проблеми «Особистість: пріоритети політичного мислення та свідомості». З цього питання обмінялися думками вчені О. Є. Маноха (Київ), Є. І. Степанов (Москва), Д. З. Заросов (Москва), Н. В. Мелютін (Москва), О. І. Липкін (Москва) та ін. Активну участь у дискусіях «круглого столу» взяли слухачі ІПК при КДУ.

В. М. Чорний

В Одесі 5—7 вересня 1989 р. відбулася наукова конференція з теми «Нестандартне мислення та неklasичні логіки».

Вона проводилася у рамках всесоюзного фестивалю «Фанкон». У роботі конференції взяли участь не лише спеціалісти з неklasичних логік, але й запрошені до фестивалю фантасти, психологи, філософи (серед них, зокрема, канд. філос. наук Г. П. Щедровицький, канд. філос. наук Ковшун І. М.). Це суттєво пожвавило її роботу.

Конференція проходила в три етапи. На першому з них визначалося, чи можемо ми виявляти об'єкт дослідження і нестандартне мислення. Проблему було розв'язано позитивно. На цьому етапі учасникам слід було представити ситуації у мисленні чи діяльності, які вони вважають нестандартними. І згідно з очікуваним результатом якості і різноманітності цих ситуацій відповідали найвищою рівнею: тут були приклади зі сфери наукових відкриттів, несподіваних політичних, юридичних рішень; зі сфери дитячого мислення; анекдотичні ситуації тощо. Як один з висновків цього етапу можна висунути таке положення: позитивні, відроджуючі явища у політиці та науці можливі лише за умови широкого вміння відрізняти нестандартний підхід (наукової штамп, політичні ярлики тощо) від творчого аналізу ситуацій.

На другому етапі конференції необхідно було визначити: чи можлива форма — ситуація нестандартного мислення? Як один з варіантів відповіді на це питання були представлені тези д-ра філос. наук І. З. Цехмістро і д-ра філос. наук І. В. Дмитревської, в яких категорично заперечується як сама можливість, так і доцільність формалізації нестандартного мислення. Однак учасники конференції не пішли традиційним шляхом негативної критики «заборонених» словосполучень. Для багатьох виявилася очевидною така теза: фактів, які свідчать про невдачі формалізації нестандартного мислення, явно недостатньо для кваліфікації цього заміру як безнадійного. Більше того, виявило-

ся загальноновизнаним також значно сильніше положення: формалізація нестандартного мислення вже має чималі досвід існування, а висновок про неможливість такої формалізації зумовлений, по суті, психологічними факторами. Те, що вже формалізовано, заднім числом включається у сферу стандартного мислення.

Безперервне уточнення поняття «нестандартне мислення», виключення з нього всього, що вже формалізовано, постійно ускладнює завдання формалізації, потребує пошуку досконаліших засобів методу формалізації.

На третьому етапі конференції слід було визначити, які ми маємо бути властивості формальної логіки для засобу формалізації нестандартного мислення, а також представити спроби практичної формалізації нестандартного мислення.

На жаль, на конференції був широко представлений лише один напрям — «мова тернарного опису» (МТО). Ця школа висунула свої претензії на вміння формалізувати деякі аспекти дитячого мислення, творчого інженерного підходу. Зокрема, видався цікавим варіант формалізації нестандартного мислення за допомогою МТО, запропонований канд. філос. наук Д. Д. Глазовим. Його основна ідея полягає в ітераційному використанні певних комбінаторних частин цієї логіки. При цьому на кожній ітерації з'являються нові МТО — конструкції, котрі інтерпретуються як невідомі раніш об'єкти.

Г. В. Штаксер

На засіданнях Вченої ради ІФ АН УРСР вирішено розглядати питання перспективного розвитку наукових підрозділів Інституту на 10—15 років. З доповідями про перспективи розвитку відділу діалектичного матеріалізму виступили директор Інституту акад. АН УРСР В. І. Шинкарук, зав. секторами д-ри філос. наук В. Г. Табачковський та М. О.

Булатов. Про плани відділу історичного матеріалізму повідомив зав. відділом, акад. АН УРСР В. І. Куценко. Робота в цьому напрямі триватиме на наступних засіданнях Вченої ради восени ц. р.

Вченою радою ІФ АН УРСР затверджено до друку рукописи монографій: Т. В. Гардашук — «Етологія у системі наук (Методологічний нарис)», М. І. Надольного — «Духовні потреби особистості (Філософсько-соціологічний аналіз)», В. Є. Пилипенка — «Колективна праця: ефективність, суперечності, шляхи вдосконалення», В. О. Рябенка — «Методологічна функція категорії «духовне виробництво», В. П. Степаненка — «Концепція способу життя у соціальній філософії США 70-х — 80-х років», О. К. Шевченка «Культура — мистецтво — вчинок», В. П. Загороднюка — «Ціліпокладання у практиці, культурі, пізнанні».

По-діловому пройшло обговорення доповідей про докторські дисертації О. О. Лузана «Політичне життя суспільства як об'єкт соціально-філософського дослідження», О. В. Безсонова «Методологічний аналіз концепцій «предметної області» в сучасній логіці».

На засіданнях Вченої ради вирішувалися також кадрові питання: обрання за конкурсом на наукові посади; приєднання ряду співробітникам звання «старший науковий співробітник»; зарахування канд. філос. наук А. І. Широкова та канд. філос. наук В. Ю. Баркова до докторантури, що почала функціонувати в інституті цього року.

Вийшли з друку підготовлені співробітниками інституту монографії та збірники: «Інтегративні процеси у біології та екології», «Соціальні перетворення у великому місті» (С. О. Макеєв), «Молодь і міщення професії» (В. С. Неробітничі професії) (В. С. Неробітничі професії), «Проблема розуміння в естетичності» (О. К. Шевченко) та ін.

В. Д. Жаркова

Все інтенсивнішими стають міжнародні зв'язки Інституту філософії АН УРСР. Протягом травня — червня ц. р. канд. філос. наук В. О. Заїглярнич перебував у США по лінії Українського товариства дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами. Д-р філос. наук Ю. Д. Прилюк і проф. М. В. Попович у липні ц. р. відвідали НРБ на запрошення редакції журналу «Наука і життя». Ст. інженер відділення соціології Ю. М. Морозов з 1 липня по 30 вересня стажувався у Великобританії.

Інститут філософії АН УРСР відвідав проф. М. Д. Бичваров (Болгарія). Підписано угоду і робочий план науково-співробітництва у галузі історії філософії між ІФ АН УРСР та Інститутом філософії БАН. Відділ історії філософії приймає директора Українського наукового інституту Гарвардського наукового університету Джорджа Грабовича (США), голову Археологічної комісії Українського наукового інституту Гарвардського університету професора Омеляна Прицака (США), спеціаліста з сучасних мов і літератур професора Оттавського університету Харвея Голдבלата (Канада).

У червні ц. р. Інститут філософії відвідали відомі американські соціологи — професор Каліфорнійського університету Молоч Харвей та професор Пенсільванського університету Алісон Пол. Вчені виступили з лекціями перед співробітниками ІФ АН УРСР, відповіли на численні питання аудиторії.

Усі згадані вчені відвідали редакцію журналу «Філософська і соціологічна думка». Під час зустрічей були обговорені питання встановлення наукових контактів і творчої співпраці з часописом.

В. Д. Жаркова

О. В. Гарань

ГАРАНЬ Олексій Васильович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР. Коло наукових інтересів: відносини Схід—Захід; міжнаціональні стосунки в СРСР та їх аналіз західною історіографією. Публікувався у науковій періодиці, наукових збірниках та республіканській пресі. У нашому часописі друкується вперше.

ПРО ЗАРУБІЖНЕ УКРАЇНОЗНАВСТВО БЕЗ УПЕРЕДЖЕНОСТІ

Ще донедавна практично будь-яка вітчизняна публікація, де аналізувалася радянська історіографія, що виходить в капіталістичних країнах, традиційно мала заголовки: «Критика фальсифікацій...», «Неспроможність...», «У кривому дзеркалі...» та ін., а слова «радянський», «радянська історіографія» і подібні до них іронічно облямовувалися лапками. Так, зовсім нещодавно це було нормою, а сьогодні така вояничність вже сприймається як анахронізм.

Знято лапки з радянської, яка, «як виявилось», має ті самі права на існування, що й, наприклад, полоністика, германістика, тюркологія, американістика. Поступово зживається пропагандистський штамп «ворожої підступності», що бовванів мало не за кожним посиленням на праці західних авторів. Уже друкується в нас багато хто з провідних радянських, причому — знову ж таки, «як виявилось», вони зробили багато точних спостережень, прогнозів, які підтвердилися, висловили чимало слушних думок стосовно і минулого, і сьогодення. Але, головне, тепер (і багато в чому за допомогою зарубіжних учених, які вивчають наше суспільство) ми дістаємо можливість побачити наше суспільство немовби об'ємно, з різних поглядів, у нескончаних зрізах, на різноманітних джерельних масивах — і

на цій основі глибше зрозуміти і об'єктивно оцінити його еволюцію.

Як підкреслив відомий історик Ю. М. Афанасьєв у ході обговорення проблеми «Сучасна немарксистська історіографія і радянська історична наука», нині, «коли ми робимо перші кроки згідно з принципами Делійської декларації, „відповідне цим принципам ставлення до іншого у сфері суспільствознавства — це зовсім не стирання граней, не якийсь еклектизм, не безпринципність, а єдино можлива в наш час культура наукового спілкування. Це один із способів збереження цілісності світу, його єдності, яка випливає з відмінностей». Його підтримав завідувач сектором зарубіжної історіографії історії СРСР Інституту історії СРСР АН СРСР А. М. Сахаров, який підкреслив необхідність «розглядати наше ставлення до немарксистської історіографії із загальнокультурної точки зору як проблемного ставлення до іншого, до інакомислячого»¹.

Як же відбувається подібне переорієнтування на Україні,

¹ Історія СРСР. — 1988. — № 1. — С. 184, 201. На нашу думку, чим не слід обмежуватися. Потрібно йти далі, визнавши право на ідеологічний плюралізм також у рамках радянської науки.

де, як звичайно, нові радикальні віяння набагато слабкіші, ніж у Москві? Як ставитися нам, конкретніше кажучи, до зарубіжного українознавства?

Нині історію та культуру України вивчають у багатьох зарубіжних країнах. У Міжнародному Шевченківському форумі «Від серця Європи — до серця України» (травень 1989 р.) брали участь вчені та діячі культури з європейських соціалістичних країн, Китаю, США, Канади, Франції, Японії, Бразилії та інших країн. На Установчих зборах Міжнародної асоціації українців, які відбулися у Неаполі 31 травня — 1 червня 1989 р., були присутні фахівці з СРСР, США, Канади, Італії, ПНР, ФРН, Голландії, Бельгії. Однак і нині у вітчизняних публікаціях, де аналізуються суспільно-політичні, історичні і соціально-економічні праці зарубіжних українознавців, слова «україністика» та «українознавство» нерідко все ще облямовуються рятівними лапками. На жаль, тягар півстолітньої традиції не так просто скинути: він не лише лежить на наших плечах і головах — він навіть в'ївся у думки та уявлення.

Треба відмовитися від огультів критики того, що зроблено зарубіжними українознавцями в Канаді, США та інших капіталістичних країнах, від навішування ярликів і тим більше від лайливих висловів на їхню адресу. Особливо пе-

репадало тим із них, хто вичав радянський період історії України.

Адже як раніше велася полеміка з нашого боку? Критикуючи західних дослідників, радянські автори часто-густо самі спрощували і огрублювали тези своїх опонентів, уникали неупередженого аналізу соціальної дійсності, суперечностей, підміняли їх гладкими, але умоглядними схемами, ігнорували навіть ті правдиві виступи, які траплялися в радянській пресі («Новый мир», «Литературная газета» та ін.).

В історії УРСР ще зі сталінських часів було окреслено коло заборонених тем. Замовчувалася така трагедія народу, як голод 1933 р., та й багато інших трагічних сторінок минулого. Така «вибірковість уваги» спрощувала буквально донедавна, причому навіть під час аналізу тих питань, з яких у вітчизняній літературі були відкриті публікації — наприклад, у 20-х чи наприкінці 50-х років. Так, про нестачу місцевих кадрів в управлінському апараті західних областей УРСР писали навіть у пресі кінця 40-х — початку 50-х років та й у часи хрущовської «відлиги» — але не у 70-і роки. Тоді ж зникли і згадки про необґрунтований розпуск Компартії Західної України у 1938 році, про репресії проти її членів. Не кажу вже про мовну ситуацію на Україні. У нашу літературу (у тому числі у працях, присвячених аналізу західної літератури з цих проблем) скорочення сфери застосування української мови або просто обминалося, або навіть виправдовувалося.

Таке лавірування, як і таке ставлення до опонентів у дискусії, не має нічого спільного з правилами наукового спогляду. В. І. Ленін наголошував: «Критика повинна полягати в тому, щоб порівняти й зіставити даний факт не з ідеєю, а з іншим фактом; для неї важливо тільки, щоб обидва факти були по змозі точно досліджені і щоб вони являлися собою, один у відношенні до другого, різні моменти розвитку, причому особливо необхідно, щоб з такою ж точністю був досліджений весь ряд певних станів, послідов-

ність їх і зв'язок між різними ступенями розвитку»².

Саме на такій методологічній і світоглядній основі треба проаналізувати і зарубіжні українознавчі розробки, і наше ставлення до них. Тут є просте, але універсальне правило: «Нам потрібна повна і правдива інформація. А правда не повинна залежати від того, кому вона має служити»³.

У науці співпраця може виявлятися в різних формах. Не торкаючись поки що складніших (наприклад, створення міжнародних творчих колективів для написання монографій), відзначимо, що для початку ми могли б скористатися навіть з непрямої допомоги зарубіжних колег, використавши вже проведені ними дослідження як вихідний засновок для розгортання аналогічних розробок. Це може бути досить ефективним кроком ще й тому, що значна частина архівних матеріалів з історії України потрапила з різних причин за кордон і тією чи іншою мірою вже проаналізована західними дослідниками.

Додайте до цього ще й те, що доступ до багатьох документів довгі роки був у нас ментів довший навіть для дуже утруднений навіть для фахівців. Так, наприклад, ще зі сталінських часів у вітчизняних спецфондах було захоплено багато радянських видань 20—30-х років — у тому числі, скажімо, і праці видатних партійних та державних діячів Радянської України (М. Скрипника, О. Шумського та ін.). У збірники партійних документів не включалися рішення КП(б)У про політику української націоналізації. У край незадовільного стані перебуває статистика⁴. Досить порівняти хоча б дані переписів населення 1959 і 1979 років з багаточисними матеріалами перепису 1926 року. Зникли відомості про

національний склад робітничого класу, а також, інтелігенції (цікаво, що в статистичному збірнику «Труд и профессии на Украине», виданому у Харкові 1928 року, наводилися навіть дані по окремих профспілках про чисельність осіб, які писали, розуміли і розмовляли українською та російською мовами).

Але справа полягає не тільки і навіть не стільки в тому, що не було необхідних джерел (на що ми зараз полюбляємо посилається). Без них працювати справді важко, а ряд проблем взагалі неможливо висвітлити. Однак існувала також інша причина. Згадувати багато сюжетів, добре відомих фахівцям, було справою вельми «незручною»: спрацьовувало «ідеологічне табу».

Не секрет, що «плями» часто лишаються «білими» тільки для нашого читача; зарубіжній же аудиторії відомо вже чимало. З цілої низки проблем розробки зарубіжних українознавців випередили вітчизняні дослідження. Наприклад, вони вже давно працюють над такими питаннями, як політика українізації у 20-х роках; сталінізм та його наслідки у радянському суспільстві; сучасна мовна ситуація на Україні; проблеми міжреспубліканського обміну, розподілу капіталовкладень, співвідношення темпів розвитку соціальних республік. Треба творити їхні праці, беручи до уваги відмінність між ними на Заході, хто займається науковою діяльністю (хоча і там, як і в нас, має місце соціальне замовлення), і тими, хто працює безпосередньо на пропаганду (а дошкульних пропагандистських скороспілок вигадати в нашому літературному багажі).

Зрозуміло, що ведення продуктивного діалогу із західними українознавцями потребує чималих змін і в нашій свідомості. Наприклад, відмовитися від звички ставити у страусячу позу і вилучати з відкритих фондів дані, «засвічені» у зарубіжних публікаціях (як це траплялося, скажімо, з даними, що свідчили про тенденцію зникнення частки

² Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 1. — С. 155—156.

³ Там же. — Т. 54. — С. 446.

⁴ Див. про це, напр.: Кульчицький С. В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні // Філософ. і соціол. думка. — 1989. — № 6. — С. 32—36.

України у промисловому виробництві СРСР). Треба було б пригасити в собі і стереотип підвищеної критичної настороженості, що виникає повсякчас, коли починаєш читати працю західного українознавця і чи не автоматично вишукувати в ній помилки, вразливі місця та інші недоліки, на що часом витрачається більша частина уваги. Кожен з нас має розв'язати для себе моральну дилему: яку роль — дослідника чи апологета — він приймає, беручись за перо? Коли я взявся вивчати зарубіжні праці з історії України, я також відчував на собі не легкий тягар такого рішення.

Ми виходимо, нарешті, на шлях нормального міжнародного співробітництва, залучаємося до нормального наукового діалогу, в якому критерієм є теоретична новизна і практична цінність дослідження, а не громадянство, партійна приналежність і політичні симпатії його автора.

Про достоїнства західних публікацій у галузі українознавства я вже стисло сказав. Тепер, так само стисло, про недоліки. Деякі з них викликані, на наш погляд, односторонньою концептуальною схемою, прийнятою тим або іншим зарубіжним дослідником. Візьмо, наприклад, цікаву книгу американського вченого Я. Білінського «Друга радянська республіка», видану 1964 року, але яка, на нашу думку, й донині лишається у західній історіографії найвагомішою працею з історії України у перші два повоєнні десятиріччя. У ній, зокрема, йдеться про допомогу, яку було подано Україні і Білорусії у перші роки після війни по лінії ЮНРРА (Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй). Однак на п'ятистах сторінках цієї монографії практично не згадується про допомогу, яку подали у відбудові економіки УРСР інші союзні республіки.

Водночас підкреслимо, що Я. Білінський, як і ряд інших українознавців, не обминає, скажімо, такий важливий момент, як позитивні зміни, що відбулися у соціальній структурі української нації. Так, він звертає увагу на те, що

1926 року українців серед городян УРСР було 47,4%, а 1959 року — вже 61,8%. В іншій своїй праці Я. Білінський підкреслює, що «з народу з переважанням селян, невеликою кількістю робітників і національно свідомої інтелігенції вони (українці. — О. Г.) перетворилися на народ з переважанням робітників і кількісно значною, високоосвіченою елітою... вони вже не є квазіетнографічною масою, якою були два чи три покоління тому»⁵.

Якщо вислів «усі ми — бранці свого часу» поширюється і на вітчизняних, і на зарубіжних дослідників, то й спроби подолати обмеженість, яку накладало недалеке минуле на уми і погляди, слід робити разом. Йдеться не лише про спільний перегляд застарілих стереотипів, але й про нову позитивну взаємодію. І перші кроки в цьому напрямі вже зроблені. Вище йшлося про створення Міжнародної асоціації українців, постійним місцем перебування якої буде Київ. Вирішено провести Перший Міжнародний конгрес українців у Києві не пізніше осені 1990 року. У липні 1989 р. було підписано декларацію про співробітництво археографічних комісій Академії наук УРСР, Українського наукового інституту Гарвардського університету, Міжнародної асоціації українців у спільному виданні пам'яток історії та культури українського народу. Наведемо лише деякі із запланованих видань: «Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка у Львові: Ретроспективний каталог документальної спадщини», «Турецькі хроніки про Україну кінця XV — початку XVIII ст.», «Десятиліття «Історія України — Русь» М. С. Грушевського, «Листування М. С. Грушевського, 1885—1934: Корпус епістолярної спадщини з архівів СРСР та зарубіжних країн», «Українська історична бібліографія: Серія покажчиків літератури, виданої на Україні і в діаспори».

⁵ Soviet Nationality Policies and Practices / Ed. by J. R. Azrael. — N. Y., 1978. — P. 130.

В. Бальцер, Дж. Д. Снід

НОВИЙ СТРУКТУРАЛІЗМ*

1.7. Фокус у а н н я. Питання про те, чи утворює коло той шлях, що відображає зв'язок передбачання з даної моделі-елемента в структурі-комплексі, — типовий приклад фокусування. Про фокусування йтиметься щоразу, коли науково-теоретичне поняття зі структури-комплексу застосовується до її моделей-елементів. Скажімо, щодо якоїсь довільної структури-комплексу можна поставити питання про її «перші» моделі-елементи, які не передбачають жодних інших елементів і утворюють базис структури-комплексу.

Фокусування певного поняття на задану модель-елемент викликає питання про передумови *K* стосовно всієї структури-комплексу. Другий приклад пов'язаний з поняттям *теоретичного змісту структури-комплексу*, який можна визначити як множину усіх ізоморфних щодо цього комплексу графів, що складаються з моделей. Фокусування цього поняття на дану модель-елемент *K* утворює поняття *відносного теоретичного змісту K* у структурі-комплексі. Останнє поняття можна визначити так. Насамперед ми виключаємо усі зв'язки у структурі-комплексі, які не є передбачуванням. Далі обираємо будь-яку модель з розглядуваної моделі-елемента *K* і простежуємо усі шляхи, що відображають передумови *K*, від *x* до потенціальних моделей «сусідньої» моделі-елемента, від них здійснюємо перехід до наступної моделі-елемента і т. д. Якщо модель з *K* має шлях до всіх досяжних моделей-елементів, і всі вершини цього шляху є правильними моделями, то *x* належатиме до відносного теоретичного змісту *K*. У протилежному разі це не має місця. Можна ще відзначити, що за наявності «кіл передумов» це визначення також матиме характер порочного кола.

1.8. Категорії та інваріанти. Будь-яка абстрактна структура (пор. 1.1) є інваріантом у певному строго визначеному розумінні. Якщо дано систему з визначеною структурою, то, за умови однозначної заміни усіх її елементів іншими елементами-об'єктами, нова система матиме ту ж саму структуру. Описаний тут змістовим чином перехід зветься канонічним перетворенням, і, отже, збереження структури під час такого перетворення означає інваріантність структури щодо канонічного перетворення. Поряд з канонічними у природничо-наукових теоріях є ще й математичні перетворення (наприклад, масштабні перетворення, обертання, перетворення Галілея і Лоренца). Між ними й канонічними перетвореннями існує цікаве співвідношення, яке ще, однак, не досить розроблене¹².

Інваріантність структур, а отже, і класів моделей відіграє важливу роль у формулюваннях емпіричних тверджень (див. розд. 2). При цьому доцільно відобразити ці інваріантності відразу у поняттях моделі-елемента і структури-комплексу. Це можна зробити за допомогою

* Початок статті див. у № 9 за 1989 р.
¹² Пор., напр.: Scheibe 1982.

гою поняття математичної категорії. Відомо, що категорія складається з множини «об'єктів», деякого відображення, яке будь-яким двома об'єктам зіставляє множину «морфізмів» (тобто функцій з одного об'єкта в інший), а також операції композиції морфізмів¹³. Таку категорію ми одержуємо, якщо взяти як «об'єкти» моделі, і відповідно — потенціальні моделі, а розглянуті перетворення взяти як морфізми. Операції композиції може бути задана теоретико-множинною мовою. Від внутрішнього зв'язку тут вимагається, щоб він обмежував дані морфізми (перетворення): якщо дві потенціальні моделі перебувають у взаємозв'язку, то він матиме місце також і для всіх інших пар, одержаних від похідної пари через певні перетворення. Так утворюються теоретико-категорні поняття інваріантних моделей-елементів та інваріантних структур-комплексів. Для спрощення викладу далі у статті проблеми інваріантності не розглядатимуться.

1.9. Структури-сіті. Якщо задаються структури-комплекс в околицях моделей-елементів і припускаються так звані відношення спеціалізації як внутрішні зв'язки, ми дістаємо дуже важливий спеціальний випадок — структуру-сіть. Дві моделі-елементи $\langle M_p, M \rangle$ і $\langle M_p', M' \rangle$ перебувають у відношенні спеціалізації одна щодо одної, тобто $\langle M_p, M \rangle$ є спеціалізацією $\langle M_p', M' \rangle$ тоді й тільки тоді, коли M_p дорівнює M_p' , і M є підмножиною M' . Це відношення завжди має місце між окремими й загальними законами теорії, якщо ми окремий і загальний закони виражаємо через класи моделей, у яких виконуються і окремий, і загальний закони.

Для розвинутих теорій завжди характерним є те, що тут загальні (основні) закони справедливі у всіх передбачуваних застосуваннях теорії (див. розд. 2), а окремі — лише у деяких невеликих «спеціальних» підкласах множини передбачуваних застосувань.

Як свідчать численні приклади, у структурі-сіті завжди є виділений базисний елемент K_0 , щодо якого всі інші моделі-елементи будуть спеціалізаціями. Структура-сіть містить також множину N моделей-елементів, і всі елементи K з N є спеціалізаціями виділеного базисного елемента K_0 (в N)¹⁴.

2. Теорія і досвід.

2.1. Теорії-елементи. Розроблений у розділі понятійний апарат не містить жодного поняття, яке б безпосередньо репрезентувало досліди, експерименти, дані, — все те, що має вирішальне значення для емпіричної теорії. Безперечно, моделі й взаємозв'язки абстраговані з реальності, а отже, не є довільними. Але наука прагне сказати про зв'язок між теоретичною «надбудовою» й досвідом не лише те, що теорія якось відповідає досвідові. У структуралізмі зв'язок між теорією й досвідом вивчається у формі питання (процесн відкриття й підтвердження виносяться за дужки): «Що саме теорія стверджує про реальність?» Щоб осмислити це питання у метатеорії і дати відповідь, теоретик науки повинен мати у застосовуваній ним мові поняття для обох розглядуваних сторін: і для теорії, і для реальності (досвіду), бо сам учений завжди може встановити цей безпосередній зв'язок між теорією і досвідом за допомогою вказівок, спостережень й експериментів і не потребує точного опису реальних систем у своїй мові. У структуралістській теорії «реальність» подається через множину передбачуваних застосувань (позначаються як I). Передбачувані застосування є якимись реальними системами, що до них слід застосовувати теорію. Ця множина завжди більша, ніж множина успішно досліджених систем. Вона не збігається і з множиною всіх реальних систем, до яких дана теорія застосовна (з погляду ідеальної всевідаючої істоти). Детальне визначення цієї множини без звернення до метафізичних припущень буде важкою справою.

¹³ Див.: Pareigis 1969.

¹⁴ Приклади структур-сітей з класичної механіки, термодинаміки, мікроекономічної теорії рівноваги наведено у: Balzer, Moulines, Sneed 1987.

Далі, як свідчить вивчення практики науки, емпіричне твердження, яке через модель-елемент задає множину передбачуваних застосувань, буде просто висловлюванням:

(1) Кожне передбачуване застосування є моделлю теорії, яка репрезентована моделлю-елементом.

Згідно з попередніми поясненнями, кожна модель є деякою структурою («е» тут має ясний смисл лише тоді, коли кожен передбачуване застосування також є деякою (індивідуальною) структурою). Перехід від «безпосередньої» системи до структури, що «мовно-понятійно оформлена», становить дуже складну проблему для філософії та психології пізнання, яку ми тут не обговорюватимемо. Цей перехід здійснюється постійно в кожному конкретному випадку, що дає всі підстави вважати (у структуралістській теорії), що кожен передбачуване застосування є структурою. Отже, структури у мовно-понятійному вираженні — це досить чітко задані ідеальні утворення. Водночас аналіз науки показує, що кожен твердження про світ лишається більш або менш нечітким і тільки приблизно правильним. Тому наведена форма емпіричного твердження, яку можна формально уточнити, буває не завжди цілком доречною. Тут йдеться, скоріш, про ідеалізовану форму. Відповідна («адекватна») форма емпіричного твердження дістається з допомогою спотворення (огрублення) ідеальної форми. У структуралістському підході це огрублення передбачає досить точне подання з допомогою топологічних понять. Вважатимемо, що можна визначити відповідне метатеоретичне поняття (позначимо його як «v») і через нього огрубити ідеальне «е» з (1), перетворивши його на «приблизно е» (стосовно v).

Якщо додати до частин моделі-елемента M_p і M обидва розглянуті компоненти: «апарат огрублення» v і множину передбачуваних застосувань I , дістаємо поняття теорії-елемента. Теорії-елементи становлять найменші «частини теорії», що дозволяють конструювати емпіричні твердження. Сформульоване з допомогою теорії-елемента T ($T = \langle M_p, M, v, I \rangle$) емпіричне твердження є реченням:

(2) Кожне передбачуване застосування в I є приблизно (стосовно v) модель у M .

2.2. Часткові моделі. Згадане припущення, що кожен передбачуване застосування є структурою, викликає питання: «Який вигляд мають такі структури?» Тут ми виходимо з того, що передбачуване застосування (наскільки це можливо) охоплює наявні дані, але не містить жодного суто гіпотетичного або ж теоретичного положення. Інакше кажучи, передбачуване застосування має бути побудоване у вигляді структури даних. Структури, розглянуті в 1.1, часто бувають безконечними (за кількістю об'єктів або як математичні конструкції), а структури даних — конечні. Через це ми змушені перейти до підструктур, які задовольняють двом вимогам: конечність і наявність властивості структурності. Кожна така підструктура утворюється із структур $\langle D_1, \dots, D_k; A_1, \dots, A_m; R_1, \dots, R_n \rangle$ шляхом вилучення деяких частин таким чином, що «підвідношення», що виникають тут, — $R_1', \dots, R_n'$ — також виявляються відношеннями на «підмножині множини об'єктів». При цьому дозволяється повне вилучення деяких множин або відношень. Клас усіх підструктур потенціальних моделей позначаємо через M_{pp} ; його елементи називаємо частковими моделями. Беручи до уваги припущення про те, що M_{pp} явно визначене через M_p , клас M_{pp} ми не розглядатимемо як окремий компонент теорії-елемента. Далі вважатимемо, що передбачувані застосування є не структурами взагалі, а частковими моделями. Це дає наступну структуралістську аксіому:

(h 4). Кожне передбачуване застосування є часткова модель (тобто $I \subseteq M_{pp}$).

Слід враховувати, що клас M_{pp} усіх часткових моделей є надто загальним. Наприклад, поряд з конечними структурами, він містить всі моделі або всі потенціальні моделі. Тому речення (h 4) не дуже змі-

стовне; воно, скоріш, накладає на передбачувані застосування якусь досить загальну структуру — «структурну рамку», всередині якої можна уточнити докладне визначення множини I .

2.3. Апроксимація. Згадуваний у 2.1 «апарат огрублення» теорії-елемента складається з трьох частин: рівномірний простір U ; множина Z припустимих нечітких множин; один або декілька виділених елементів з Z . Поняття рівномірного простору вивчається у топології¹⁵. Воно спирається на поняття «рівномірної околиці». А саме: для кожного елемента деякої множини незалежно від особливостей цього елемента визначається рівномірний простір (над цією множиною) околиць цього елемента (тобто визначення функціонує однаково для будь-якого обраного елемента). Формально рівномірний простір над якоюсь базисною множиною X складається з набору «мір нечіткості», кожна з яких будується як множина пар елементів з X . Твердження, що пара $\langle a, b \rangle$ є елементом міри нечіткості w , за змістом означає, що елементи a і b з X подібні один до одного з точністю до w . Цей апарат застосовується, коли клас M_{pp} розглядається як базисна множина (у нашому випадку $X = M_{pp}$). Рівномірний простір для теорії-елемента є, отже, набором мір нечіткості w над класом M_{pp} , тобто у строго формальному розумінні — класом множин упорядкованих пар часткових моделей. Для двох часткових моделей x, y з M_{pp} і деякої міри нечіткості w ($w \in U$) вираз $\langle x, y \rangle \in w$ означає, що x і y у строго визначеному через U смислі є подібними з точністю до w системами. Для конкретних теорій точна форма цієї схожості відтворюється цілком природно з допомогою спеціального визначення рівномірного простору. В загальній метатеорії простір U має бути достатньо абстрактним.

Щоб пояснити це, наведемо досить простий математичний приклад. Уявімо собі базисну множину M_{pp} як множину точок на площині і вважатимемо, що для будь-яких двох точок x, y визначено відстань $d(x, y)$. Звідси ми дістаємо міру нечіткості w , розглядаючи для будь-якого додаткового дійсного числа ε множину пар $\langle x, y \rangle$, щодо яких має місце $d(x, y) < \varepsilon$. Такі міри нечіткості разом з відповідними надмножинами задовольняють аксіомам рівномірного простору.

Застосовувані в емпіричних теоріях міри нечіткості повинні задовольняти деяким обмеженням щодо математично припустимих мір: вони мають бути не «надто великими» і не «надто малими», тобто не повинні вимагати ані схожості несхожих потенціальних моделей, ані надто точних відповідностей. Тому й обирається підмножина Z припустимих мір нечіткості «середньої величини», точна характеристика якої — прагматична. Множина Z є також підмножиною U . І нарешті, емпіричне твердження має бути огрублене стосовно однієї або декількох точно визначених мір нечіткості (наприклад, « $\varepsilon = 0,05$ »). Ми приймаємо також і більш сильне припущення, що для всіх передбачуваних застосувань достатньо однієї такої міри нечіткості w . Отже, апарат огрублення v складається з трьох частин: $v = \langle U, Z, w \rangle$, де U — рівномірний простір над M_{pp} ; Z — підмножина U ; w — елемент Z . Крім того, ми вимагаємо виконання такої метатеоретичної аксіоми:

(h 5). Апарат огрублення задовольняє вказаним умовам.

Тоді теорія-елемент T визначається як деяка конструкція $\langle M, v, I \rangle$, для якої виконуються аксіоми h 1 — h 5, а сформульоване з допомогою T емпіричне твердження, що має вигляд (2), уточнюється через v .

Ми виходимо з того, що збирання даних про певну реальну систему (передбачуване застосування) звичайно не дає однозначно відтворених результатів. Навпаки, ми маємо чимало помилок у спостереженнях та вимірюваннях. Отже, збирання даних в однакових умовах, тобто — про «одну й ту саму» систему, але за різних процесів збирання даних, дає нам різні структури даних (часткові моделі, передбачувані застосування). Усі одержувані у такий спосіб структури подібні між

¹⁵ Пор.: Schubert 1975.

собою з точністю до w . Проаналізуємо наявне передбачуване застосування x , до якого належать задані (якимось чином) дані. Крім того, ми припускаємо, що будь-яке наступне збирання даних приводитиме з точністю до w до того ж самого результату. Втім ми не стверджуємо, що дані (можливо, частково й помилкові), що входять до x , утворюють модель, але послабимо це твердження і вважатимемо, що якась схожа на x з точністю до w система є моделлю. Поширюючи це припущення на ще не досліджені системи, ми дістаємо таку уточнену форму емпіричного твердження:

(3) Кожному передбачуваному застосуванню $x \in I$ відповідає схожа на нього з точністю до w часткова модель $y \in M$, яка є дійсною моделлю.

Огрублення емпіричного твердження, поряд з цією формою, має й інші, що тут не розглядатимуться¹⁶.

Крім того, результат (3) — недостатньо задовільний. Навіть, будучи певною мірою підструктурою потенціальної моделі, саме x часто не є моделлю, тому що, наприклад, x — кінцеве, а моделі конкретної теорії можуть бути й безкінечними. Цю суперечність можна задовільно виразити через міру схожості, що потребує подальших пояснень. З цієї метою ми доповнимо (3) припущенням, що схожа на x часткова модель може й не бути (дійсною. — Прим. ред.) моделлю, а скоріш, становить підструктуру якоїсь моделі. Як кінцеву форму емпіричного твердження певної теорії-елемента $\langle M, M, U, Z, w, I \rangle$ дістаємо речення:

(4). Кожному передбачуваному застосуванню x відповідає схожа на нього з точністю до w часткова модель y , яка становить підструктуру якоїсь дійсної моделі.

Поняття передбачуваного застосування і тепер ще лишається досить неясним. Структури даних не можна ввести з допомогою визначень; вони мають бути одержані з реальності. Це й породжує проблему вимірювання.

2.4. Вимірювання. Дані можна одержати через «безпосереднє» спостереження або через вимірювання. Поняття вимірювання аналізуватимемо з допомогою структур. Якщо розглянути будь-який конкретний процес вимірювання, то він (починаючи з відповідних приготувань і закінчуючи зчитуванням значень вимірів) утворює певну систему. Оскільки вимірювання здійснюється за тим чи тим правилом, то маємо загальні ознаки, що характеризують цілий клас схожих систем. Тому ми можемо увести процес вимірювання як якусь структуру. Тому ми назвемо моделлю вимірювання. Як єдина метатеоретична умова від цієї моделі вимагається, щоб вимірюване відношення R , яке входить до неї (як правило, це функція), було задане однозначно. Уявляючи модель вимірювання як структуру $\langle D_1, \dots, D_k; A_1, \dots, A_m; R_1, \dots, R_n \rangle$ і позначаючи взаємозв'язок усіх ознак цієї структури як $B(D_1, \dots, R_n)$, вимогу однозначності можна виразити так: Для всіх однотипних з R_i відношень R_j справедливо, що з $B(D_1, \dots, R_i, \dots, R_n)$ і $B(D_1, \dots, R_{i-1}, R_j, R_{i+1}, \dots, R_n)$ випливає $R_i = R_j$. Якщо R_i є числовою функцією, то така модель вимірювання часто дозволяє визначити R_i з точністю до певних перетворень (пор. 1.8). В такому разі рівність « $R_i = R_j$ » означає, що вираз R_i через перетворення певного типу переходить у вираз R_j .

Ми розрізняємо фундаментальні й залежні від теорії вимірювання. Фундаментальне вимірювання має місце, коли вирази $B(D_1, \dots, R_n)$ у згаданій схемі не становлять частини якоїсь визнаної емпіричної теорії. До того ж, є речення, які з допомогою певних правил виражають практику проведення вимірювань, спостережувані закономірності і, відповідно, норми проведення вимірювань. Ці закономірності й норми відображено у понятті так званої екстенсивної системи¹⁷. Вимірювання, що залежать від теорії, мають місце, коли речення $B(D_1, \dots, R_n)$

¹⁶ Див.: Balzer, Moulines, Sneed 1987, Chap. 7.

¹⁷ Стандартна праця з фундаментальних вимірювань: Krantz et al. 1971.

включають усі ознаки моделей певної теорії. В такому разі модель вимірювання, що характеризується з допомогою $B (D_1, \dots, R_n)$, є моделлю відповідної теорії. Цей спосіб вимірювання здійснюється завжди, коли значення вимірів одержуються із застосуванням теоретичних рівнянь чи формул, які відіграють важливу роль у даній теорії. Звернення до формул для знаходження вимірюваних значень передбачає обґрунтованість (законність) відповідної теорії. В такому розумінні вимірювання залежить від теорії.

Дані, що містяться у передбачуваних застосуваннях, одержуємо також через безпосереднє спостереження (як це часто трапляється щодо базисних об'єктів) або через вимірювання. Якщо вимірювання — фундаментальне, то дані можна вважати незалежними від відповідної теорії. І навпаки, якщо вимірювання залежить від теорії, то модель вимірювання, що виражає цей процес вимірювання, є моделлю теорії, а дані будуть «теоретично навантажені» даною теорією. Можливий випадок, коли така модель вимірювання x , яка описує одержання даних у якомусь застосуванні теорії-елемента T , буде моделлю тієї ж самої теорії ($x \in M(T)$). В цьому разі емпіричне твердження (4) може містити порочне коло.

2.5. Теоретичність. Поява порочного кола у конкретній теорії породжує дуже складну проблему теорії науки. Дж. Снід показав, що в механіці під час вимірювання маси й сили дійсно виникає таке коло. Щоправда, Дж. Снід виходить зі спеціальної, а не загальнови́званої («когерентної») теорії значення. Загальним, неформальним критерієм для виділення подібних (« T -теоретичних») функцій, що породжують коло, буде такий: функція $F (=R_i)$ є теоретичною стосовно теорії-елемента T тоді й тільки тоді, коли кожна модель для вимірювання F є моделлю T . Інакше кажучи, кожне вимірювання значень F залежатиме від теорії T , або передбачатиме теорію T як обґрунтовану (законну). У зв'язку з такими T -теоретичними функціями виникає проблема перевірки теорії: для перевірки теорії T потрібно виміряти F , але для того, щоб виміряти F , слід припустити, що T — обґрунтована.

Проте можна знайти новий точний критерій для T -теоретичних функцій, нейтральний щодо припущень, які впливають з теорії значень. Згідно з цим критерієм, функція F (відношення R_i), що належить до потенціальних моделей теорії-елемента T , буде T -теоретичною тоді й тільки тоді, коли в T для F існує припустима модель вимірювання функції F . В цьому разі модель вимірювання припустима в T , якщо дано ознаки, під час опису яких не трапляється F і які, якщо їх додати до ознак моделі T , характеризують модель вимірювань для функції F ¹⁸. Цей новий критерій досі дозволяв нам у конкретних прикладах проводити очікуваний поділ термінів на T -теоретичні й T -нетеоретичні. Крім того, зникало й згадане порочне коло. Замість нього з'являється конструктивна вказівка для перевірки теорії T . У заперечному формулюванні вона обумовлює те, що для T -нетеоретичних термінів у T немає жодних припустимих моделей вимірювань, тобто подібні терміни необхідно одержувати з допомогою T . Дані для таких функцій від T ; цю теорію назвемо ¹⁹ передтеорією теорії T . Новий критерій теоретичності припускає просте визначення умов, коли теорія (=теорія-елемент) T є передтеорією для T' , або, інакше кажучи, коли T і T' перебувають у відношенні передбачення: T' передбачає T (або T є передтеорією теорії T') тоді й тільки тоді, коли маємо терміни, що водночас є T -теоретичними і T -нетеоретичними. Ці терміни не можна вимірювати в T' , але можна — в передтеорії T . Якщо у застосуванні теорії T' вживаються значення таких термінів, необхідно постійно апелювати до (тієї чи тієї) передтеорії T . Отже, ми дістали точні основи для опису структур-комплексів, що були введені у загальних рисах у 1.6.

¹⁸ Див.: Gähde 1983; Balzer 1985; Stegmüller 1986.
¹⁹ Виходячи з: Ludwig 1978.

2.6. Теорія-колонна. За аналогією зі структурами-комплексами вводимо поняття теорій-колон (від грецького *κόλος* — цілий, повний, весь), що відображає і метатеоретично структурує великі галузі науки. Теорія-колонна складається з множини H теорій-елементів і часткового відображення L , що, як і для структур-комплексів, упорядковує ті пари $\langle T, T' \rangle$ елементів з H , між якими існує взаємозв'язок $L(T, T')$. При цьому застосовуємо визначення взаємозв'язку з 1.5.

Так само вводимо структури-сіті з передбачуваними застосуваннями і дістаємо поняття теорії-сіті, тобто множини теорій-елементів з одним базисним елементом, таким, що моделі-елементи всіх теорій-елементів є спеціалізаціями моделей-елементів базисного елемента (пор. 1.9). Крім того, всі множини передбачуваних застосувань становлять підмножини застосувань базисного елемента. Це поняття дуже важливе для нас, оскільки воно цілком відповідає статичному аналізу ві наукової реальності і є похідним для динамічного поняття теорії.

2.7. Передбачувані застосування. Поняття теорії-колон дозволяє повернутися до питання про те, яким чином з окремих передбачуваних застосувань складається сукупність «наявних» даних про реальну систему (2.3). Виходячи з реальної системи, ми аналізуємо пов'язані з системою дані. Тільки у випадках безпосереднього спостереження, фундаментального вимірювання чи тоді, коли сама система становить модель вимірювань, ми можемо дістати дані безпосередньо, без звернення до інших систем. У протилежних випадках моделі вимірювань слід виділяти з самої розглядуваної або з інших теорій. Можна вважати, що між моделлю вимірювань і системою даної структури завжди існує взаємозв'язок. Якщо застосовувана модель вимірювання береться з досліджуваної теорії, то маємо внутрішні взаємозв'язки, якщо ні — зовнішні. Далі вважатимемо, що у випадку зовнішніх взаємозв'язків має місце відношення передбачення. Отже, друга теорія, з якої позичається модель вимірювання, буде передтеорією даної теорії і (поряд з іншими функціями) слугує саме для того, щоб продукувати вимірювані значення для досліджуваної теорії. При цьому, згідно з визначеннями з 2.5, беремо до уваги, що можливий випадок, коли значення для якоїсь T -теоретичної функції вимірюються через модель вимірювання, що є моделлю іншої теорії T' . У загальному випадку наявність зовнішнього вимірюваного взаємозв'язку ще не означає, що це є відношенням передбачення. Вжитий раніше вираз «можна вважати» має також значення «без обмеження всезагальноності», тобто коли у реальній ситуації зовнішнього вимірювання відсутнє відношення передбачення, то цей випадок виключається з аналізу з допомогою припущення деякого «внутрішнього» вимірювання.

Отже, від похідної системи ми дійшли до моделі вимірювання «1. Порядок». У кожній такій моделі вимірювання вимірюються функціональні значення для однієї певної функції, а саме — функція однозначно визначається у розумінні 2.4 через інші «частини» моделі вимірювання. При цьому вони, звісно, мають бути відомими; вони функціонують тут як «передбачувані» дані або ж як параметр, що контролюється. Якщо їхні значення не відомі, то не працює навіть абстрактна умова однозначності з 2.4 для конкретного випадку.

Поставивши питання про те, як задаються «передбачувані дані» або як їх одержують, ми, очевидно, опиняємось у тій самій ситуації, що й на початку нашого аналізу. Оцінюючи як неproblemатичні випадки прямого спостереження, фундаментального вимірювання, а також ті випадки, коли наявна система вже сама становить модель вимірювання для розглядуваних значень (а в даному разі також і для передбачуваних даних), ми, водночас, в інших випадках з допомогою взаємозв'язків приходимо до передтеорій вихідних передтеорій, виокремлюючи ще на першому етапі аналізу.

Отже, дістаємо модель вимірювання «2. Порядок» (щодо розглядутої на початку системи). При цьому зрозуміло, що описаний вище процес можна відтворювати неодноразово.

Множина ланцюжків вимірювань у теорії-колоні, якої стосується дане дослідження, утворюється в результаті такої процедури. Виходячи з якогось передбачуваного застосування теорії-колоні T , ми враховуємо різні шляхи, що узгоджуються з передбаченнями, збираємо і включаємо ці шляхи у послідовність («ланцюжок»), яка і дає нам модель вимірювання²⁰.

З цього видно, що передбачуване застосування може спиратися на розгалужений «базис спостережень». Проте очевидно й те, що назва «базис спостереження» досить невизначена, оскільки він може бути теоретично залежним у багатьох відношеннях.

У всіх випадках, коли має місце описаний процес прямого спостереження чи фундаментального вимірювання, відповідний ланцюжок обривається. Для вимірювань, які залежать від теорії, цей ланцюжок можна продовжити далі. До того ж, у цих випадках модель вимірювань, до якої ми вдаємося, має бути передбачуваним застосуванням (його поповненням) відповідної теорії-елемента T , оскільки у протилежному разі припущення, що передбачуване застосування є моделлю T , безпідставне. Для ланцюжка вимірювань усі «внутрішні» (розрізнявані за кінцевим елементом) елементи ланцюжка мають бути не тільки моделями вимірювань, але й також передбачуваними застосуваннями (їх поповненнями). Тут існує аналогія з поняттям відносного емпіричного змісту з 1.7, яка збагачує поняття передбачуваного застосування. Виходячи з передбачуваного застосування T , побудуємо модель-поповнення та ланцюжок моделей (вимірювань) в теорії-колоні таким чином, щоб усі ці моделі були також поповненнями передбачуваних застосувань. Якщо ж так можна врахувати усі передбачувані взаємозв'язки, вихідне передбачуване застосування належить до відносного емпіричного змісту T в колоні, в іншому разі — не належить. Тут знову виникає питання: «Чи можливі згідно з цим визначенням замкнені ланцюжки вимірювань?» Відповідь буде така: «З погляду логіки це можливо. Якщо коло існує і в науковій практиці, то це означає відкриття, але емпірично розв'язу проблему». Ми пропонуємо читачеві уявити собі дане глобальне поняття емпіричного змісту теорії-колоні, щоб дістати поняття відносного змісту як фокусування поняття теорії-колоні. Нарешті, підкреслимо, що, коли ми перейдемо від ізолюваної теорії-елемента T до теорії-колоні, в якій «живе» T , обговорювані досі складні моменти стосуватимуться емпіричного змісту типу (4). На основі розвинутих понять одержуємо визначення (глобального) емпіричного твердження теорії-колоні і з допомогою фокусування — визначення емпіричного твердження теорії-елемента T щодо застосування апарат апроксимації з 2.3, який продукує виключно складну, поки що докладно не розроблену форму емпіричних тверджень, які відповідають науковій практиці.

3. Динаміка теорій

3.1. Теорії-еволюції. Враховуючи часові зміни попередніх статичних понять, просто додавши декілька нових аспектів, ми дістаємо важливе поняття, яке охоплює різні способи зміни реальних теорій, а саме поняття теорії-еволюції. Ми свідомо не зачіпаємо загального випадку, який впливає з динамічного аналогу теорії-колоні. Це спричинено тим, що досі не вивчено жодного відповідного прикладу. Всі раніш досліджені періоди історії науки можна описати з допомогою менш загального поняття, оснований на введених у 1.9 теоріях-сїтей.

Власне кажучи, теорія-еволюція становить послідовність теорій-сїтей, порядок якої має відповідати історичній послідовності моментів часу (невеликих розрізняваних інтервалів часу). Виділення цих «ін-

тервалів часу» здійснюється історією науки. Як наступний компонент вводимо послідовність поколінь вчених. Її упорядкування також має узгоджуватись з послідовністю теорій-сїтей. У соціології науки такі покоління визначаються незалежними соціометричними методами. В певному розумінні вони відповідають «науковим співтовариствам» Т. Куна. Нарешті, вводимо ще один компонент, який у першому наближенні знімає питання про обґрунтування теорії: у кожній повній теорії-елементі потрібно виділити множину визнаних застосувань як підмножину передбачуваних застосувань. Ця множина має змінюватись з часом навіть для тієї ж самої теорії-елемента, тому позначимо її двома індексами: перший вказує на теорію-елемент, другий — на розглядуваний інтервал часу. Запис $A_{T,t}$ слід читати як «множина визнаних застосувань, що належать до теорії-елемента T в період часу t ». До цього компонента як метатеоретична аксіома додається також вимога, щоб між теоріями-сїтями у різні періоди часу зберігалось відношення, яке вказує, що йдеться про різні часові «відрізки» тієї самої теорії. При цьому можна ввести слабку умову, яка полягає в тому, що кожна теорія-елемент певної сїті є спеціалізацією (у розумінні 1.9) певної теорії-елемента більш «ранньої» сїті з розглядуваної послідовності. Тепер уже досліджено два історичних приклади теорій-еволюцій: розвиток класичної механіки і феноменологічної термодинаміки²².

І нарешті, ми підходимо до обговорення поняття теорії, хоча слово «теорія» вживалося цілком істотно з самого початку. Теорія — це теорія-еволюція, в основі якої лежить парадигма²³. Для теорії-еволюції парадигма — це множина часткових моделей, що, по-перше, охоплюють реальні системи і, по-друге, містять елементи, спільні зі всіма множинами передбачуваних застосувань теорії-еволюції. Останню ви-могу можна сформулювати так: парадигма містить приклади усіх типів передбачуваних застосувань, що трапляються в процесі історичного розвитку. Наше попереднє, досистемне вживання слова «теорія» мож-на тепер витлумачити так: сутності, про які йшлося у зв'язку з теорією (скажімо, структура, словник термінів, застосування), тепер розгляда-ються як власні частини теорії, що розуміється вже у строго визначе-ному смислі.

3.2. Нормальні наукові переходи. Згідно з Томасом Куном, ми розрізняємо нормальні й революційні періоди в науці. Нормальні можна подати як теорії-еволюції або їхні частини, тоді як у революційні періоди дана теорія-еволюція (теорія) замінюється новою. Обмежимося описом тільки переходів від одного моменту часу (проміжку) до іншого. При цьому легко визначити великі послідовності розвитку через комбінації основних типів розвитку.

Найчастіше обговорюваним типом переходу є (а) *прогрес*. Ми про-водимо розрізнення між суто теоретичним і суто емпіричним прогресом. Звичайно, існує й проміжний випадок. Проаналізуємо в теорії-ево-люції перехід від однієї теорії-сїті N до наступної N' , тобто від мо-менту часу t до $t+1$. Цей перехід буде суто теоретичним тоді й тільки тоді, коли N' одержано з N через додавання нової теорії-елемента або спеціалізації (тобто застосування окремого закону) певної теорії-еле-мента з N . Про суто емпіричний прогрес йдеться, коли N' виникає з N так: якась множина передбачуваних застосувань в N замінюється на «більшу» (тобто таку, що містить в собі першу) або множина $A_{T,t}$ з N замінюється більшою множиною (пор. 2.1). Другий випадок означає, що в момент часу t до визнаних застосувань додаються нові.

Протилежністю прогресу є (б) *регрес* (виродження). Перехід від N до N' є регресом, якщо для нього виконуються умови, протилежні тим, що мають місце для прогресу, тобто коли виключено чи послабле-но якусь спеціалізацію (теоретичний регрес) або коли зменшується кількість передбачуваних або визнаних застосувань (емпіричний рег-

²² Див.: Balzer, Moulines, Sneed 1987, Chap. 5, а також: Moulines 1975.
²³ Цим поняттям часто керується Т. Кун (Kuhn 1976).

²⁰ У Balzer 1985 (Кар. 4) загалом визначено поняття вимірювального ланцюж-ка і доведено прикладами.
²¹ Докладніше див.: Balzer, Moulines, Sneed 1987, Chap. 8, а також: Balzer, Mou-
lines, Sneed 1986.

рес). Останній випадок можна назвати *фальсифікацією*. У межах теорій-еволюцій можна уточнити цікаву ідею І. Лакатоса про те, що дослідницька програма є прогресивною, якщо теоретичний прогрес випереджає емпіричний.

Наступний важливий з погляду філософії тип переходу утворює (с) *прогресивне розгалуження*. Тут відбувається «одночасна» зміна теорії-сіті в момент часу t у двох різних, несумісних напрямках, які в момент часу $t+1$ приводять до двох несумісних сітей N_1 і N_2 . Обидві зміни можуть бути прогресивними, і з погляду метафізичних реалістів «найгірший випадок» буде тоді, коли як N_1 , так і N_2 утворюватимуть вихідні пункти для подальших прогресивних, але взаемовиключних типів розвитку. У тому разі, коли обидва дослідницьких напрями досягають завершеного, не поліпшуваного далі стану (як, скажімо, повні теорії у математиці), необхідно (згідно з реалістами) сумніватися у реальності й припускати можливість певного багатоманіття у реальному світі.

3.3. Револьюційні переходи. Усі теорії-елементи однієї теорії-еволюції звичайно мають однакові класи потенціальних моделей, тому між всіма такими теоріями-елементами встановлюється сильний зв'язок через тотожність їх понятійних засобів. Розглянемо досить частий реальний випадок, що стосується цього питання, а саме — коли усі базисні елементи у різних теоріях-сітях і тій самій теорії-еволюції дорівнюють один одному. Це дозволяє повернутися до питання про перехід від однієї теорії-еволюції до іншої як питання про перехід між теоріями-сітями з різними понятійними засобами, а останній розглядати як перехід між базисними елементами з різними потенціальними моделями. «Повернення» не має тут строгого логічного смислу, а виходить, скоріш, з більш прагматичного: якщо є ясна картина переходів між окремими теоріями-елементами, то її можна легко поширити й на теорії-сіті, й на теорії-еволюції відповідно до обраної нами стратегії.

Виходячи з ідеальної картини науки, можна запитати, чи є, крім понятійних «поширень» або «доповнень», будь-які інші різновиди реальних переходів, за яких «старі» теорії не просто поліпшуються, а цілком замінюються «новими». За цих умов частина знань, одержаних з допомогою старих теорій, втрачається. Як на приклади вкажемо на переходи від системи Птолемея до системи Коперника в астрономії, від теорії флогістону до теорії Лавуазьє у хімії, від теорії імпетуса до механіки Ньютона і від класичної до релятивістської механіки у фізиці. Характерна риса таких прикладів полягає в тому, що вони належать до переходів між теоріями, які описують одні й ті самі явища. Водночас потенціальні й дійсні моделі даних теорій такі різні, що порівнювати самі теорії дуже важко. Отже, вважаємо, що вони — несумірні.

Порівняння у подібних випадках дуже бажане, оскільки теорії конкурують одна з одною і представники кожної з них стверджують, що явища краще пояснюються з допомогою саме їхньої теорії. Ретроспективний погляд виявляє, що звичайно з часом одна з конкуруючих теорій «відмирає», і це, мовляв, свідчить про її неспроможність. Однак сам факт «відмирання» ще не може правити за критерій порівняння; «переможні» теорії можуть просто бути зручними з погляду політики, саме цим і буває викликано викоренення всіх інших ідей. З наявністю несумірних теорій пов'язана найважливіша проблема застосування теорії науки. Її розв'язання полягає у практичному застосуванні понятійного апарата, який за умови несумірності теорій дає змогу вирішити, яка ж з них краща. Коли ж це не вдається (чи принципово неможливо), доводиться визнати, що поняття наукового прогресу не має практичного змісту або й просто безглузде.

Вважаємо, що структуралістський підхід зробив значний внесок у розв'язання згаданої проблеми. По-перше, тут уточнюється поняття (а) *несумірності*.

Дві теорії-елемента несумірні тоді й тільки тоді, коли неможливо будь-які дві моделі з цих теорій об'єднати в одну загальну модель. Інакше кажучи, якщо теорії суперечать одна одній у загальному розумінні.

Тут ми не аналізуватимемо це поняття докладно. Зазначимо лише, що воно точно відображає відомі приклади несумірних теорій.

По-друге, структуралізм пропонує для аналізу такого поняття, як (b) *редукція*, певний апарат, який, разом з цим, дозволяє порівнювати несумірні теорії. На рівні понять двох моделей-елементів відношення редукції (що й передбачалося) подається як окремий випадок взаємозв'язку, а саме — як відношення між потенціальними моделями обох моделей-елементів. Для двох таких потенціальних моделей x і y співвідношення « x і y перебувають у відношенні редукції r » можна записати у вигляді « $x r y$ ». Найкраще на змістовому рівні розуміти це відношення як те, що x і y подають або описують ту саму систему. Інші запропоновані інтерпретації (наприклад, така, що r подає відношення між окремими поняттями обох моделей) виявляються надто спеціальними.

Якщо T і T' — дві теорії-елемента з класами моделей M і M' множинами I і I' передбачуваних застосувань, то r є відношенням редукції²⁴ тоді й тільки тоді, коли має місце:

(5) для всіх x, x' — якщо $x' \in M'$ і $x r x'$, то $x \in M$;

(6) кожному $Z \in I$ відповідає $Z' \in I'$ таким чином, що $Z \hat{r} Z'$.

За цих обставин $\hat{r}$ буде поширенням відношення r з дійсних на часткові моделі. Умова (5) означає, що r переводить моделі T' (поліпшеної теорії) у моделі T . Інакше кажучи, закони теорії T можна «після переведення» виводити із законів теорії T' . Умова (6) означає, «після переведення» виводити із законів теорії T («гірша» теорія, яка підлягає редукції) також будуть застосуваннями теорії T' , тобто T' охоплює всі застосування T , а може, ще й інші. Поряд з цими двома умовами існує низка спеціальних вимог, але вони мають місце лише в окремих випадках. Слід відзначити й альтернативу умови (5), що йде від Н. Бурбакі:

(7) для кожного $x \in M$ маємо $x' \in M'$ таким чином, що $x r x'$.

Отже, кожній моделі старої теорії з допомогою r зіставлено модель нової теорії, або (щоправда, не зовсім точно) кожна модель старої теорії вкладається у якусь модель нової теорії. Якщо підійти з цим апаратом до згадуваних прикладів несумірних теорій, можна виявити, що звичайно не існує «ідеального» відношення, а є якесь «граничне» відношення, через яке стара теорія лише приблизно редуктується до нової. У багатьох працях К. У. Мулінеса розробляються поняття, з допомогою яких уточнюється поняття (с) *приблизної редукції*.

Основна ідея тут полягає в тому, щоб «послабити» строге визначення поняття апроксимації з допомогою рівномірних структур і ступенів схожості. При цьому строгий вираз « $x r y$ » (« x і y подають ту саму систему») замінюється приблизним виразом « $x r^w y$ » (« x і y (2.3) подають одну й ту саму систему з точністю w » або « x і y подають дають одну й ту саму систему з точністю до w »). Тут, як і в 2.3 w є ступенем схожості, схожі з точністю до w). Тут, як і в 2.3 w є ступенем схожості. Аналогічно можна «огрублювати» і решту виразів у визначенні редукції, наприклад, « $x \in M$ » (« x є модель») перетворюється на « $x \in^w M$ » (« x є якась модель з точністю w »). Замінивши у визначенні (строгій) редукції відповідні вирази на їхні «огрублені» варіанти, дістаємо визначення приблизної редукції.

Нарешті, згадаємо альтернативний підхід Дітер Майєра, який визначає приблизну редукцію T до T' таким чином, що кожна модель T є граничним значенням якоїсь послідовності моделей теорії T' . У цьому разі для утворення поняття граничного значення застосовуємо поняття топологічного замикання²⁵.

²⁴ Про інші деталі див.: Balzer, Moulines, Sneed 1987, Chap. 7.
²⁵ Пор. Мауг 1981.

Висновки

Ми спробували дати стислий огляд структуралістської програми у філософії науки, схарактеризувавши її загальні цілі й окресливши в першому наближенні основні поняття і теоретичні ідеї. Через наявність у цій програмі великої кількості понять ми змушені були обмежитися коротким і неформальним викладом. Щодо деталей (зокрема точних і формальних визначень) ми відсилаємо до вказаної у статті літератури. Як зазначалося, наш виклад — абстрактний, оскільки ми не змогли навести (враховуючи малий обсяг статті) цікаві ілюстрації загальних понять. Такі ілюстрації відіграють роль «даних», з допомогою яких перевіряється наша метатеорія. Вони складаються з реконструкцій реальних наукових теорій та їх історичного розвитку. Ми вже підкресливали, що процес реконструкції — законний (обґрунтований), оскільки жодна теорія не має справи з феноменами як такими, а робить ідеалізуючі припущення. В нашому випадку такі припущення застосовуються у процесі реконструкції конкретних прикладів. Ми наголошуємо, що докладно вивчено вже багато прикладів, які можна знайти в літературі. Фактично наші загальні поняття утворені («абстраговані») на основі цих прикладів.

Дальші перевірки нашої метатеорії полягатимуть у дослідженні окремих ситуацій та реконструкції відомих теорій. Існує чимало ситуацій, які варто вивчати. Прикладами можуть бути теорії фізики XIX ст. (зокрема, рання електродинаміка), загальна теорія відносності, фізична хімія, молекулярна генетика, нерівноважна товарна економіка, планова економіка, сітєвий аналіз у соціології. В кожному з цих випадків теорія має бути реконструйована, потрібно вивчити проблеми її застосування до реальності, а також її розвиток у часі.

Ми переконані, що наша концептуальна схема, принаймні, — добрий орієнтир у таких дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА

- Adams E. W. The Foundations of Rigid Body Mechanics and the Derivations of its Laws from those of Classical Mechanics // *The Axiomatic Method*.— Amsterdam: North-Holland, 1959.— P. 250—265.
- Balzer W. A Logical Reconstruction of Pure Exchange Economics // *Erkenntnis*.— 1982.— 17.— P. 23—46.
- Balzer W. Theorie und Messung.— Berlin etc.: Springer, 1985.
- Balzer W. Was ist Inkommensurabilität? // *Kant-Studien*.— 1985.— 76.— S. 196—213.
- Balzer W. Incommensurability, Reduction and Translation // *Erkenntnis*.— 1985.— 23.— P. 255—267.
- Balzer W. On Incommensurability // *Criticism and Growth of Knowledge: 20 Years After* (Boston Studies in Philosophy of Science) (publ.).
- Balzer W. Theoretical Terms: A New Perspective // *The Journal of Philosophy*.— 1986.— 83.— P. 71—90.
- Balzer W., Moulines C. U. Die Grundstruktur der klassischen Partikelmechanik und ihre Spezialisierungen // *Zeitschrift für Naturforschung*.— 1981.— 36a.— P. 600—608.
- Balzer W., Moulines C. U., Sneed J. D. The Structure of Empirical Science, Local and Global // *Logic, Methodology and Philosophy of Science*, VII.— Amsterdam etc.: North-Holland, 1986.— P. 291—306.
- Balzer W., Moulines C. U., Sneed J. D. An Architectonic for Science.— Dordrecht: Reidel, 1987.
- Bourbaki N. Theory of Sets.— Paris: Hermann, 1968.
- Feyerabend P. Explanation, Reduction and Empiricism // *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*.— 1962.— 3.— P. 28—97.
- Gahde U. T. Theoretizität und Holismus.— Frankfurt / Main; Berlin: Peter Lang, 1983.
- Krantz D. H. et al. Foundations of Measurement.— New York; London: Academic Press.— 1971.
- Kuhn T. Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen.— Frankfurt / Main: Suhrkamp, 1976.
- Lakatos I. The Methodology of Scientific Research Programmes.— Cambridge: UP.— 1978.
- Ludwig G. Die Grundstrukturen einer physikalischen Theorie.— Berlin etc.: Springer.— 1978.
- Mayr D. Investigations of the Concept of Reduction, 2 // *Erkenntnis*.— 1981.— 16.— P. 109—129.

- McKinsey J. C. C. et al. Axiomatic Foundations of Classical Particle Mechanics // *Journal of Rational Mechanics and Analysis*.— 1953.— 2.— P. 253—272.
- Moulines C. U. A Logical Reconstruction of Simple Equilibrium Thermodynamics // *Erkenntnis*.— 1975.— 9.— P. 101—130.
- Moulines C. U. Approximate Application of Empirical Theories: A General Explication // *Erkenntnis*.— 1976.— 10.— P. 201—227.
- Pareigis B. Kategorien und Funktoren.— Stuttgart: Teubner, 1969.
- Rubin H., Suppes P. Transformations of Systems of Relativistic Particle Mechanics // *Pacific Journal of Mathematics*.— 1954.— 4.— P. 563—601.
- Scheibe E. Invariance and Covariance // *Essays in Honour of Mario Bunge*.— Dordrecht: Reidel, 1982.— P. 311—331.
- Scheibe E. Eine Fallstudie zur Grenzfallbeziehung in der Quantenmechanik // *Grundlagenprobleme der modernen Physik*.— Mannheim: B. I., 1981.— P. 257—269.
- Schubert H. Topologie.— Stuttgart: Teubner, 1975.
- Sneed J. D. The Logical Structure of Mathematical Physics.— Dordrecht: Reidel, 1979.
- Stachowiak H. Gedanken zu einer allgemeinen Theorie der Modelle // *Studium Generale*.— 1965.— 18.— S. 432—463.
- Stachowiak H. Allgemeine Modelltheorie.— Wien; New York: Springer, 1973.
- Stegmüller W. Theorie und Erfahrung (2. Halbband).— Berlin etc.: Springer, 1979.
- Stegmüller W. Theorie und Erfahrung (3. Teilband).— Berlin etc.: Springer, 1986.

Праці, які містять приклади емпіричних теорій

- Aspekte der physikalischen Begriffsbildung / Ed. by W. Balzer, A. Kamlah.— Braunschweig: Vieweg, 1978.
- Balzer W. Empirische Geometrie und Raum-Zeit-Theorie in mengentheoretischer Darstellung.— Kronberg: Scriptor, 1978.
- Balzer W. Empirische Theorien: Modelle, Strukturen, Beispiele.— Braunschweig: Vieweg, 1982.
- Balzer W., Heidelberger M. Zur Logik empirischer Theorien.— Berlin: de Gruyter, 1982.
- Balzer W., Kamlah A. Geometry by Ropes and Rods // *Erkenntnis*.— 1980.— 15.
- Balzer W., Muhlholzer F. Klassische Stoßmechanik // *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie*.— 1982.— 13.— S. 22—39.
- Diederich W. Strukturalistische Rekonstruktionen.— Braunschweig: Vieweg, 1981.
- Händler E. W. The Logical Structure of Modern Neoclassical Static Microeconomic Equilibrium Theory // *Erkenntnis*.— 1980.— 15.— P. 33—53.
- Moulines C. U. Theory-Nets and the Evolution of Theories: The Example of Newtonian Mechanics // *Synthese*.— 1979.— 41.— P. 417—439.
- Philosophy of Economics / Ed. by W. Stegmüller et al.— Berlin etc.: Springer.— 1982.
- Reduction in Science / Ed. by W. Balzer et al.— Dordrecht: Reidel, 1984.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Виникнення структуралізму як особливого напрямку філософії та методології науки датується 1971 роком — часом виходу книги Дж. Сніда «Логічна структура математичної фізики» (J. D. Sneed. *The Logical Structure of Mathematical Physics*). Зазначимо, що за своїми об'єктом, методами та завданнями цей напрям не має нічого спільного з тією школою у сучасній французькій філософії, яку пов'язують з іменами К. Леві-Стросса, М. Фуко та ін., тобто за якою вже історично усталилася назва «структуралізм». Цей термін тут буде означати лише напрям у філософії та методології науки, репрезентований іменами Дж. Сніда, В. Штегмюллера, В. Бальцера, К. Мулінеса та інших, чиї праці подано у списку літератури цієї статті.

Як і ведеться, структуралізм виник не на порожньому місці — чимало його основоположних ідей висловлювали ще в 50-х роках Дж. Маккінсі, А. Сугар та П. Суппеса. Вони були зі спробами запропонувати методи та засоби аналізу, альтернативні неопозитивістському підходові. Ці ідеї, застосовані і розвинені у книзі Дж. Сніда, згодом були обґрунтовані. Про резонанс на Заході щодо цього підходу свідчать присвячені йому численні монографічні дослідження та статті у провідних журналах з логіки, методології та філософії науки («*Synthese*», «*Epistemologia*», «*British Journal for the Philosophy of Science*» etc.). У цих працях інтенсивного розвитку дістає поставлена структуралістами проблематика, здійснюється очевидний перегляд розв'язань тих проблем, що їх поставив так званий стандартний підхід, за яким знання розглядається на змістовому рівні, як система логічно упорядкованих тверджень, а на формальному — як інтерпретоване логічне числення. Досліджувана

структуралістами тематика дедалі частіше опиняється у центрі уваги міжнародних конгресів та симпозіумів з філософії і методології науки.

Певне значення має і те, що крізь призму структуралістського підходу досліджуються не лише фізичні теорії, але й теорії низки суспільних наук (лінгвістики, психології, економіки, літературознавства, соціології та ін.). Це і є тим, що відрізняє структуралістську програму від неопозитивістської, бо остання практично виключала соціальне пізнання зі сфери точного аналізу на тій підставі, що воно, мовляв, не може правити за предмет точного вивчення з причини його нечіткості, неточності, особливої природи його об'єктів.

У межах структуралістського підходу розробляються і застосовуються доволі плідні загальнометодологічні уявлення та строгі математичні засоби й методи, що дозволяють аналізувати не лише побудову, але також розвиток і взаємозв'язки реальних систем наукового знання, і передусім таких його вищих формотворень, як наукові теорії.

В аналізі як основний елемент береться не окреме твердження мови наукової теорії, а багатша концептуальна структура — модель об'єкта з предметної області теорії. Властивості цих структур і відношення між ними описуються мовою змістової теорії множин. Отже, будь-яку наукову теорію вивчають як впорядкований ряд множин моделей та їх відображень.

Сама ж назва цього напрямку пов'язана з тим, що його засадою є виявлення та вивчення теоретико-множинними методами різних концептуальних структур, заданих на цих моделях. Справді, будь-яка наукова теорія відображає властивості й закономірності об'єктів із її предметної області, але самі об'єкти до теорії, як концептуальної системи, не входять; їх подано в теорії за допомогою власних концептуальних моделей.

Як свідчить практика науки, з кожною науковою теорією асоціюється досить велика сукупність специфічних саме для неї моделей об'єктів із її предметної області. До того ж ця сукупність не безладна, а впорядкована певними відношеннями між моделями. Тому дослідження структури і різновидів моделей, а також відношень між ними розкриває низку важливих і неочевидних властивостей та особливостей побудови самої теорії. Тобто структуралістський напрям вивчає способи організації не системи тверджень теорії, а системи розглядуваних у ній моделей. У цьому полягає перша важлива відмінність структуралізму від інших напрямів сучасної методології та філософії науки, що послуговуються точними методами.

Вибір моделей предметної області як будівельних блоків моделей наукових теорій почав потребувати й нових точних методів їх аналізу, а саме теоретико-множинних. У своїй модернізованій формі структуралізм за точного опису теорій застосовує не просто теорію множин, а деяку надбудову над нею, що зветься шкалою множин. Шкалу множин запропонував Н. Бурбакі («Теорія множин», — М., 1965) для ефективнішого викладу сучасної математики з урахуванням процесу її реального розвитку. Справа в тім, що виклад сучасних галузей математики (алгебри, топології, функціонального аналізу та ін.) і робота у зазначених галузях, якщо спиратися безпосередньо на теорію множин, надто трудомісткими та малоефективними. Фактично у цих галузях математики працюють з тими чи іншими структурами (групами, кільцями, ідеалами, полями, топологічними та метричними просторами та ін.). Вони, хоча й побудовані на основі теорії множин, але надалі використовуються як вже готові. Тому специфічна проблематика теорії множин як така в інших галузях математики виникає досить рідко, хоча ці галузі й послуговуються теоретико-множинною мовою. Шкала ж множин надає строгі методи переходу від теорії множин до тих конструкцій і методів, що їх застосовує у своїй праці математик-практик.

Звернення у структуралізмі до шкали множин дозволяє удосконалити і зробити точнішим структуралістське розуміння моделі. Необхідність послуговуватися цією шкалою зумовлена тим, що зовнішні об'єкти подані у своїх моделях не лише, як це часто вважається, своїми іменами, властивостями та відношеннями, але й властивостями властивостей, властивостями відношень, відношеннями між властивостями та ін. Систематичне застосування шкали множин і становить другу істотну відмінність структуралізму щодо інших напрямів точного аналізу знання.

Третя принципова особливість структуралізму пов'язана з застосуванням точних методів до вивчення динаміки наукових теорій. Як відомо, постпозитивісти, переконавшись щодо неадекватності дійсній історії заснованих на стандартній точці зору точних моделей аналізу знання, взагалі уникають точних методів аналізу знання. Це

у деяких випадках призводить до своєрідної анархії у методології науки, до заперечення об'єктивних і загальних закономірностей розвитку науки, а отже, до відмови від розробки строгих способів її вивчення. Структуралізм же, навпаки, властиве систематичне використання з цією метою багатющих виражальних можливостей теоретико-множинної мови. Це дозволяє експлікувати (а подекуди й пропонувати певне розв'язання) тих проблем, що або виявилися нездоланими для неопозитивізму та постпозитивізму, або були розв'язані неправильно. Серед них відзначимо проблему критерію теоретичності, проблему елімінації теоретичних термінів, проблему віднаходження форм тверджень про світ якоїсь теорії як цілого і способів експериментальної оцінки цих тверджень та ін.

Ще однією, вартою уваги, рисою структуралізму є його відношення до практики та історії науки. На відміну від того, що можна назвати «епізодично-випадковим» застосуванням окремих відомостей і фактів з наукових теорій та історії їхнього розвитку (прикладом можуть бути часті згадування теорем Геделя, принципів невизначеності, корпускулярно-хвильового дуалізму та ін. як ілюстрацій загальних методологічних міркувань), для структуралізму є типовим здійснення послідовних і достатньо довершених реконструкцій конкретних наукових теорій. За приклад можуть правити реконструкції класичної механіки, класичної термодинаміки, класичної електродинаміки, низки психологічних і соціологічних теорій, генетики, теорії віршування та ін. Одержувані результати дозволяють дослідити деякі важливі аспекти побудови та динаміки наукових теорій, наслідком чого є уточнення багатьох змістових ідей, що становлять ядро культурно-історичної школи (Т. Кун, І. Лакатос та ін.).

Не буде перебільшенням твердити, що виникнення структуралізму дозволило сформулювати нові досить високі критерії змістовності, строгості та доказовості у методологічних і історико-наукових дослідженнях. Висновки, які дає структуралістський підхід щодо закономірностей розвитку наукових теорій, можуть бути перевірені «емпірично» — зіставленням із реальним розвитком тієї чи іншої аналізованої теорії. Хоча структуралістська реконструкція і не охоплює усіх сторін наукової теорії, вона може плідно застосовуватись і насправді застосовується у дослідженні проблем, пограничних між логікою та історією науки, методологією науки та філософськими питаннями природознавства. Ця реконструкція створює повнокровніший і реалістичніший образ наукової теорії порівняно з тим, що його може дати стандартний підхід.

Важливо також зазначити, що структуралістський підхід об'єктивно спростовує низку центральних тез неопозитивістських та постпозитивістських концепцій науки і висуває на перший план варті уваги проблеми, які донедавна перебували поза увагою дослідників. Засвоєння позитивних результатів структуралістського аналізу науки вимагає (поряд із опануванням розроблюваних у його рамках методів і засобів) науково аргументованої критики цього напрямку, яка б не обмежувалася загальнофілософськими аргументами, а виходила з повнішого й точнішого образу наукової теорії як одного із вищих формотворень сучасного наукового знання.

М. С. БУРГІН, В. І. КУЗНЕЦОВ

І. В. Степаненко

ЧИ МОЖЛИВЕ СИНТЕТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ»?

У процесі філософського обґрунтування перебудови зростає потреба в поглибленому осмисленні категорії «суспільні відносини», яка дозволяє ліпше розкрити системний характер суспільного розвитку, показати механізм взаємодії та взаємовпливу різних сфер його життя, виявити вузлові пункти необхідних суспільних перетворень і вплив цих перетворень на всі процеси соціальної дійсності. Однак ефективне застосування пізнавального потенціалу категорії «суспільні відносини» неможливе без її адекватного визначення. Проблема визначення даної категорії має тим більше значення, що єдиної точки зору з цього питання в теорії історичного матеріалізму поки не вироблено.

Існуюча множина визначень суспільних відносин з різних боків розкриває зміст цієї категорії. Їх різноманітність цілком правомірна і евристична. Ще В. І. Ленін відзначав, що дефініцій може бути багато, бо багато сторін у предметах¹. Очевидно, що поряд з множиною «різнобічних» визначень категорії має бути й синтетичне, в якому містилися б найчуттєвіші ознаки досліджуваного предмета. Бо лише фіксація у визначенні таких ознак категорії може вказати на всі сфери її застосування і бути основою для подальшого послідовного розкриття багатства її змісту.

Якщо проаналізувати з цього погляду існуючі визначення суспільних відносин, то, на нашу думку, найдалішим і досі є визначення, дане ще у «Філософській енциклопедії». Тут суспільні відносини розглядаються як «різноманітні зв'язки, що встановлюються між людьми в процесі їхньої діяльності в будь-яких сферах життя і визначаються способом виробництва ними матеріального життя...» «Суспільні відносини виникають з появою матеріального виробництва. Суспільні відносини — це відносини — між різними колективами, соціальними групами, класами і всередині них»². У цьому визначенні по-різному відображені практично всі основні моменти суспільних відносин. Вказується на взаємозв'язок суспільних відносин і діяльності — (хоча цей взаємозв'язок розкритий неповно); на суб'єктивний характер суспільних відносин (хоча перелік соціальних суб'єктів цих відносин також неповний і до того ж ускладнює дефініцію). Тут підкреслюється матеріальна зумовленість суспільних відносин і їх історичний характер. Не зовсім вдале визначення суспільних відносин як зв'язків, бо визначати одне через інше без спеціальних застережень не можна. Загалом же це визначення, мабуть, є найбільш вдалим, хоча, на жаль, не виправдано мало застосовується. Наприклад, у «Філософському енциклопедичному словнику» (причому — тими самими авторами) суспільні відносини визначаються вже як «різноманітні зв'язки, що виникають між національними групами, класами, а також всередині них у процесі їхнього економічного, соціального, політичного, культурного життя та діяльності»³.

СТЕПАНЕНКО Ірина Володимирівна — аспірантка відділу історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР.

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 29. — С. 200.

² Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Общественные отношения // Филос. энцикл. — М., 1967. — Т. 4. — С. 117.

³ Философский энциклопедический словарь. — М., 1983. — С. 450.

у «Філософському словнику» ж, який вийшов друком 1986 р. під редакцією І. Т. Фролова, — як «відношення між людьми, що встановлюються в процесі їх спільної практичної і духовної діяльності»⁴.

У даних визначеннях не тільки не усунені хиби першого з цитованих нами, а й втрачені деякі з його позитивних особливостей. Безумовно, ці визначення не такі вже й вдалі, хоча багато з тих, що існують в науковому обігу, справді відображають різні сторони досліджуваного предмета⁵. Водночас вони по-своєму показові щодо наявної тенденції розвитку загальносоціологічного напрямку дослідження суспільних відносин.

Які ж основні принципи мають бути в основі аутентичного визначення суспільних відносин? Це, по-перше, адекватне співвідношення загальнофілософських понять «відношення» і «зв'язок». Відношення, на відміну від зв'язків, указують на опосередковані залежності і взаємозалежності об'єктів, які виникають на основі не самих даних процесів, а більш загальних процесів, зв'язків і відношень; що відношення, на противагу зв'язкам, мають більш стійкий, статичний, абстрактний характер і позбавлені чуттєво-предметної наочності; що за наявності двох і більше процесів виникають відношення не лише самих процесів між собою, а й відношення їх відношень. Це свідчить про те, що «відношення» не треба визначати через поняття «зв'язок». Найдаліше загальнофілософське визначення поняття «відношення», на нашу думку, дав В. І. Свідерський. Він зазначав, що відношення з онтологічного погляду означають особливу, опосередковану залежність або взаємозалежність станів, властивостей і зв'язків на основі руху матерії і її атрибутів⁶. Це положення ми і будемо застосовувати у виробленні категорії «суспільні відносини». Вже йшлося про те, що базисне визначення категорії «суспільні відносини» має фіксувати всі її основні сутнісні ознаки. Дослідники вирізняють сутнісні ознаки суспільних відносин. Нам уявляється, що необхідно їх звести в єдину систему, включивши в неї і ті ознаки, які раніше спеціально не виділялися, хоча й розумілися багатьма авторами. Дана система може бути такою:

- предметність або предметна зумовленість суспільних відносин;
- суспільні відносини існують як форма, умова і результат діяльності людей;
- матеріальна зумовленість суспільних відносин, їх звідність, в кінцевому підсумку до первинних виробничих відносин, як до економічного базису;
- суб'єктна природа суспільних відносин, їх взаємозв'язок з інтересами і потребами людей;
- класовий характер суспільних відносин у класовому суспільстві;
- конкретно-історична зумовленість суспільних відносин.

Підкреслимо, що наведені ознаки треба розглядати в системі, тобто комплексно характеризувати суспільні відносини. Узяті в єдності ці критеріальні ознаки дозволяють проаналізувати суспільні відносини як цілісне утворення, розкрити їх сутність.

Враховуючи набутий досвід визначення суспільних відносин, його позитивні й негативні моменти, а також запропоновану нами вище систему сутнісних ознак суспільних відносин, можна запропонувати таке їх синтетичне визначення.

Суспільні відносини — це предметно опосередковані взаємозалежності між соціальними суб'єктами, виникають у процесі їхньої діяльності в різних сферах суспільного життя, існують як її форма, умова та результат, детерміновані способом виробництва матеріального життя і які мають конкретно-історичний характер.

Рукопис одержано 30.05.89.

⁴ Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. — М., 1986. — С. 333.

⁵ Див.: наприклад: Андреев Ю. П. Содержание и структура общественных отношений. — Саратов, 1985. — С. 107; Общественные отношения. Вопросы общей теории / Под ред. В. А. Рачкова. — М., 1981. — С. 33.

⁶ Див.: Свидерский В. И. О диалектике отношений. — Л., 1983. — С. 22.

В. М. Ростальний, Д. В. Табачник

ЧЕРВОНІЙ ЛЕВ РЕВОЛЮЦІЇ

[Штрихи до політичного портрета Л. Д. Троцького]*

Після закінчення громадянської війни Лев Давидович лишився на посаді наркома військово-морських справ і голови Реввійськради республіки та займав її до січня 1925 року. За цей період він чимало зробив для становлення нової армії Радянської держави.

З розгромом основних сил інтервентів і внутрішньої контрреволюції Радянська країна дістала можливість перейти до мирного будівництва соціалізму. І природно, на порядок дня стало питання про різке скорочення п'ятимільйонної армії. Таке рішення було ухвалено Радою Народних Комісарів (РНК) 30 грудня 1920 року. На плечі Троцького і керованого ним наркомату лягло тяжке завдання — провести демобілізацію армії таким чином, щоб це ніякою мірою не призвело до зниження її боєздатності, не розмило її кадрового, стабільного ядра. Саме в цьому Троцький і вбачав основне завдання скорочення та реорганізації Червоної Армії і Флоту. Виконуючи рішення уряду, він насамперед керувався думкою В. І. Леніна, висловленою ним на VIII Всеросійському з'їзді Рад у грудні 1920 року: «...ми доб'ємося того, що при скороченні армії ми збережемо таке основне ядро її, яке не покладатиме непомірної ваги на республіку в розумінні утримання, і в той же час при зменшенні кількості армії ми краще, ніж раніш, забезпечимо можливість в разі потреби знов поставити на ноги і мобілізувати ще більшу військову силу»¹.

Ми не описуватимемо всі складності такого процесу, як демобілізація; відзначимо тільки, що за два роки (з січня 1921 по січень 1923 р.) армія і флот були скорочені з 5,3 мільйона осіб до 610 тисяч! Це дало значний ефект для народного господарства, поповнивши його кваліфікованими кадрами, вивільнило величезні засоби для індустріалізації. Займаючись скороченням армії, Л. Д. Троцький одночасно приділяв велику увагу тактичному і політичному досвідові бійців як невід'ємній умові підвищення бойової готовності Робітниче-селянської Червоної Армії (РСЧА). Наведемо тут лише кілька прикладів, які, нам здається, найрельєзніше характеризують погляди наркома на армію і її завдання у мирній та бойовій обстановці.

З 6 по 9 вересня 1921 року в Київській губернії проходили маневри частин Червоної Армії, на яких був присутній Л. Д. Троцький. Свої враження він виклав у промові під час розбору маневрів. Давши їм професійний тактичний аналіз, Троцький відзначив, що корінною хвилюю навчання є невідповідність задуму і виконання. «Різно окреслений задум і сильна воля командуючого безумовно необхідний елемент успіху, але, на жаль, недостатній. Воля командуючого, який натискає зверху вниз, не може ні в якому разі замінити роботи зв'язку, розвідки, охорони, повідомлення, постачання та ін.»², — підкреслив нарком. А саме цього і бракувало на навчаннях. «Розвідка відбувається в та-

ких формах, які становлять лише фіктивне дотримання статуту, але не дають ніяких серйозних військових результатів; точно так само охорона, немає також достатнього розуміння зв'язку і вміння його організувати»³, — продовжував Троцький. Головний висновок: надлишок керівної командної волі призвів у вирішальний момент до її повного паралічу, що, у свою чергу, «пов'язано з відсутністю своєчасного орієнтування в ході операції з кожної сторони для своєчасного внесення поправок, прийняття запобіжних заходів та ін. Саме склалася ситуація, якої не передбачала ні та, ні інша сторона і в якій обидві, по суті справи, розгубилися»⁴. Троцький помітив і хибу тактичного виховання як червоноармійців, так і командирів; попереджав він і від «шапкозакидальних» настроїв, які відчувалися на маневрах (і це вже 1921 року!). Троцький підкреслив і те, що «ні та, ні інша сторона не вміла використати окремі успіхи, доводячи їх до кінця і тим самим зробивши їх, можливо, початком стратегічної перемоги»⁵.

Нещадно картав він казенщину, шаблонність мислення і оказилювання у військовій справі. «В чому вона полягає? — писав Троцький. — В умовній патетичній брехні, кажучи грубо. Виходить так: як не дивізія, як не полк — то прямо ідеал; як народився, то одразу богатирем по лицю землі і пішов, а де була неустойка, то діло ясне, — пояснюється тим, що ворога сила-силенна, а в нас одна купочка»⁶. Таке лакування призводить до недооцінювання ворога, до зазнайства. «Зовсім інше буде, якщо ми дамо справжнє уявлення про минуле полків, про неустойки, про нестачі, про випадки паніки»⁷, — підкреслював Лев Давидович. Але, на жаль, це застереження Голови Реввійськради не було почуто. К. Є. Ворошилов, який став наркомом військових і військово-морських справ невдовзі після Троцького, почав настійно насаджувати в армії ту саму романтику, м'якосердність і верхоглядство, неповагу до професіоналізму і до військової науки. До чого це призвело — ми знаємо...

Чудово розумів Троцький і роль командирів в армії. Так, виступаючи на XI з'їзді РКП(б) у квітні 1922 року, він зазначив, що Червона Армія орієнтується тепер на підготовку тямущого, умілого командира відділення. «Таке перше завдання Червоної Армії і Комуністичної партії на майбутній час»⁸. Через кілька років ці слова були поставлені Троцькому в провину — що він, мовляв, сміявся над делегатами з'їзду, не розуміючи всієї глибини цілей і завдань, які стоять перед РСЧА. Проте така ж доля спіткала і ще одну «крамольну» ідею Троцького, висловлену 1 квітня 1922 року на нараді військових делегатів XI з'їзду партії: «Хіба статуті наші створювалися марксистськими методами? Уперше про це чую. Статуті резюмують військовий досвід»⁹. Як же так? Нехтувати марксизмом і його роллю у військовій справі? — обурилися (через два роки!) деякі поборники ідейної чистоти у військовій справі. Нам хотілося б розповісти і ще про одну сторінку поглядів Л. Д. Троцького на побудову армії. Це стосується національних формувань. Так, у своїй статті «Перспективи і завдання військового будівництва» він писав: «...треба негайно ж приступити до підготовки умов для створення національних частин і армій»¹⁰. Що правда, Троцький один із перших передбачив труднощі на цьому шляху: складне сплетіння національних угруповань всередині окремих республік, неоднаковий господарський, культурний і освітній рівень населення, відсутність у деяких народів військового досвіду. «Через ці утруднення перескочити не можна, але треба їх систематично дола-

³ Там же. — С. 23.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Правда. — 1923. — 23 окт.

⁷ Там же.

⁸ Военный вестник. — 1922. — № 2/3. — С. 23.

⁹ Большевик. — 1924. — № 15. — С. 35.

¹⁰ Военная мысль и революция. — 1923. — Кн. 2. — С. 13.

* Закінчення. Початок статті див. в № 8 і 9 за 1989 р.

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 42. — С. 124.

² Военный вестник. — 1922. — № 2/3. — С. 22.

ти»¹¹. Троцький вимагав також, «щоб частини Червоної Армії, і насамперед їхній політичний і командний склад, знали характер, особливості й історію тих національностей, у середовищі яких вони розміщені»¹². (А чи є у нас тепер, майже через 70 років, такі командири і нії?»¹³. (А чи є у нас тепер, майже через 70 років, такі командири і нії?»¹⁴. Немилосердно політпрацівники? Гадаємо, що коли і є, то небагато.) Немилосердно ставитися, вимагав Лев Давидович, до командирів і комісарів, «які виявили злу волю в національному питанні»¹⁵. Такі військові «мають, після відповідного розгляду і *гласного суду* (курс. наш.— В. Р., Д. Т.), виганятися з Червоної Армії з вочим паспортом»¹⁶. Висловлювався він і за обов'язкове проведення політбесід в армії національною мовою. «Треба це вітати, треба подесятеряти зусилля в цій галузі. Не треба, щоб питання політики були утруднені, по-перше, тому, що вони самі по собі важкі, і, по-друге, що їх подають незнайомою мовою»¹⁷. Крім того, Троцький був також прихильником обов'язкового вивчення командирами іноземних мов. Виступаючи 7 грудня 1922 року на урочистому засіданні, присвяченому четвертій річниці Військової Академії РСЧА, він висунув лозунг: «Навчайтесь іноземним мовам... Вивчення вами іноземних мов має стати виявом інтернаціоналізації ваших інтересів, вашої психології і вашої військової справи... Обов'язок кваліфікованого військового працівника в нашу епоху — знати, принаймні, одну іноземну мову, як свою рідну»¹⁸. — сказав Троцький. І відзначимо, що він сам показав тут гарний приклад. Так, на конгресі Комінтерну в листопаді 1922 року Лев Давидович виступив зі своєю доповіддю про перспективи світової революції німецькою, а потім французькою мовами. Крім того, він бездоганно володів англійською і іспанською. А у квітні 1924 року, повертаючись з Сухумі, де він був на лікуванні, до Москви, Л. Д. Троцький зупинився в Тифлісі й, приймаючи парад місцевого гарнізону, виголосив перед червоноармійцями велику промову грузинською мовою.

У згаданій статті «Перспективи і завдання військового будівництва» він коротко виклав свої погляди на стратегію Червоної Армії у майбутній війні: «Якість кадрів має, зрозуміло, найбільше значення для боєздатності майбутньої армії військового часу. Але кадри — тільки одна з умов. Потрібна, крім того, правильна система мобілізації і комплектування, строго продумана, розрахована і організаційно підготовлена — залежно від усіх особливостей Радянського Союзу і від можливого напрямку ворожих ударів. Потрібна, далі, правильна система бойового і всякого іншого постачання армії протягом усього строку операцій, яка знадобиться для перемоги. Такі три основних елементи, — не вважаючи політичної роботи, — які зумовляють роботу Червоної Армії в майбутній війні»¹⁹.

Але не лише армія була тоді об'єктом уваги Троцького. Адже він лишався членом Політбюро ЦК партії, а це, природно, потребувало активної участі в розв'язанні політичних питань, які стояли перед партією, перед усією країною.

В журнальній статті неможливо охопити все розмаїття діяльності Льва Давидовича як одного з керівників партії і держави, тому спинимося на ключових моментах.

Нині в нашій літературі побутує нестійка думка про жорстокість Троцького, його кровожерність. Наводяться різні факти, що нібито цілком підтверджують цю точку зору. Причому робиться все вкрай однобічно і тенденційно, без урахування реальної історичної обстановки і визнання того, що Троцький був діалектик і, природно, його думки розвивалися, зважаючи на політичну ситуацію в країні, та й у сві-

¹¹ Там же.— С. 13.

¹² Там же.

¹³ Там же.— С. 14.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Правда.— 1923.— 23 окт.

¹⁶ Военная мысль и революция.— 1923.— Кн. 1.— С. 197.

¹⁷ Там же.— Кн. 2.— С. 7.

ті загалом. Те, що він говорив, скажімо, в період воєнного комунізму, могло приходити і приходило в суперечність з тим, що він говорив в 1923—1924 рр. і пізніший час. У цьому немає нічого трагічного або кон'юктурного; можна згадати такі приклади і з життя К. Маркса і В. І. Леніна. Так, Л. Д. Троцький був нещадний до ворогів революції, до різних шкурників і мародерів. Він немилосердно карав дух партизанщини в армії, нетерпимо ставився до дезертирства і зрадництва. Ось виписка з телеграми голови Реввійськради командуванню 12 армії, яка вела тяжкі бої з денікінцями на Україні: «Особливу увагу звернути на створення загороджувальних загонів: перш ніж дістати можливість створити кулак проти ворога, треба мати хоча кулачок проти розбещеності й шкурництва власних частин»¹⁸. Хіба ця вимога кровожерлива? Чи вона не відповідає фронтовій обстановці? І як тоді ставитися до того, що писав В. І. Ленін у привітанні угорським робітникам у травні 1919 року: «Будьте тверді. Якщо проявляється вагання серед соціалістів, які вчора приєдналися до вас, до диктатури пролетаріату, або серед дрібної буржуазії, придушуйте вагання нещадно. Розстріл — ось законна доля боягуза на війні» (курс. наш.— В. Р., Д. Т.)¹⁹. Або, наприклад, до слів В. І. Леніна, сказаних на IV конференції губернських надзвичайних комісій у лютому 1920 року? «І в... створенні нової, дисциплінованої Червоної Армії доводилося вдаватися до революційного насильства. І це революційне насильство цілком правильно» (курс. наш.— В. Р., Д. Т.) застосовувалось до елементів шкурницьких»²⁰.

Своє ставлення до партизанщини Троцький виклав у статті «Українські уроки», написаній 16 травня 1919 року на станції Сватове (Україна). «Партизанство є знаряддя найслабкішого з організаційного і суто військового погляду класу (або пригнобленої нації) в боротьбі з тим класом, якому належить централізований державний апарат. У цей період партизанство є не тільки прогресивним фактором, воно є взагалі єдиною можливою формою відкритої боротьби пригнобленого класу за визволення», — писав Лев Давидович. — Історично прогресивне значення партизанської боротьби припиняється там, де пригноблений клас бере в свої руки державну владу. Цього зовсім не могли зрозуміти ліво-есерівські публіцисти (на жаль, не тільки вони одні). Пани Камкові звинувачували Радянську владу (не підпільну партію, а владу!) в тому, що вона буде регулярну армію замість того, щоб створити партизанські загони»²¹. І далі: «Треба нещадно розігнати темних пройдисвітів, які нікому і нічому не підкоряються»²². А у виступі на засіданні ЦВК України 19 травня 1919 року голова Реввійськради висловився ще чіткіше: «Потрібно сказати: партизани не мають права жити ні одного дня, ні однієї години»²³. Після цих слів у газетному звіті відзначено: «бурхливі оплески...»

Не зовсім зрозумілі нам і, на нашу думку, цілком безпідставні звинувачення на адресу Троцького за створення «робітничих армій», за ідею «мілітаризації праці». Розберімося в цьому питанні, послугуючись матеріалами IX з'їзду РКП(б), де саме і обговорювалося створення трудових армій і де Троцький виступав із доповіддю про господарське будівництво — по центральному пункту порядку денного з'їзду. На самому початку свого виступу Лев Давидович підкреслив, що «при- мушення відіграє і буде відігравати ще протягом значного історичного періоду велику роль»²⁴. І хіба це не так? Адже примус не зник із порядку дня у наш час. Хіба держава не примушує своїх членів працювати? Хіба сам закон «Хто не працює, той не їсть» не є символом при-

¹⁸ ЦГАСА СССР.— Ф. 197.— Оп. 1.— Д. 11.— Л. 166.

¹⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 376.

²⁰ Там же.— Т. 40.— С. 113.

²¹ Коммунист.— 1919.— 20 мая.

²² Там же.

²³ Там же.

²⁴ IX съезд РКП(б) : Протоколы.— М., 1960.— С. 91.

мушення? Грубо кажучи, якщо не будеш працювати — помреш з голоду. Отже, треба працювати і працювати там, де ти, можливо, і не хочеш, бо, скажімо, переконаний, що твої здібності, скоріше за все, личаться нереалізованими. Згадаємо і сталінський лозунг «Від кожної людини — за здібностями, кожному — за працею» — пряме спотворення лозунга «Кожна людина — за здібностями, кожному — за потребами». Проста підстановка прийменника «від» уже зумовлює якийсь примус. А чи можна примушувати кожну (!) людину працювати за здібностями? Не можна примушувати кожну (!) людину працювати за здібностями й кажучи вже про те, що для цього треба створити всі матеріальні й духовні умови. Але що, у свою чергу, можливо лише за умови реалізації комуністичного ідеалу. Крім того (і про це також не варто забувати), Троцький відразу чітко визначив, що примушення до праці за соціалізму не буде вічним, та й у той немалий, як він гадав, період, коли «примус відіграє і відіграватиме... велику роль», він, на думку Льва Давидовича, аж ніяк не має бути єдиною формою господарського будівництва.

Однак повернімося до виступу Троцького на IX з'їзді партії. Аналізуючи розподіл робочої сили, він, зокрема, сказав: «Тепер робітник пересувається з фабрики на фабрику, з заводу на завод не з власної волі, як це називалося за капіталізму, тобто не під ударом господарського примусу, примусу голодом, як це було за царства капіталу, а він направляє і має направлятися згідно з єдиним господарським планом щодо розподілу відповідних центральних господарських органів. Отже, робітники тепер прикріплені до заводів і фабрик»²⁵. Далі Троцький відзначив, що одні робітники ставляться до цього прикріплення як до свого обов'язку, як до служби, інші не надають цьому значення, а треті, найвідсталіші, сприймають це як голий примус і не погоджуються з ним. Так, у найважливіших галузях промисловості налічується 1150 тис. робітників, а насправді — 850 тис., тобто 300 тис. робітників «пішли». «Що з цим робити?» — запитує Троцький. І сам дає відповідь: «У військовій сфері є певний апарат, який пускається в дію для примушування солдат до виконання своїх обов'язків. Це має бути в тій чи іншій формі і в сфері трудовій. Безперечно, якщо ми серйозно говоримо про планування господарства... робітничу масу не може бути бродячою Росією. Вона має бути перекидуваною, призначуваною, командированою точно так само, як солдати. Це є основа мілітаризації праці, і без цього ні про яку промисловість на нових засадах серйозно говорити, в умовах розрухи і голоду (курс. наш. — В. Р., Д. Т.), ми не можемо»²⁶.

Характерно, що проти цієї думки Троцького на з'їзді не висловився ніхто. Ми наведемо кілька цитат із виступів делегатів, які обговорювали доповідь Троцького. Н. Осинський (В. В. Оболенський), кандидат у члени ЦК РКП(б): «Я хочу встановити, насамперед, що ми підійшли до питання про мілітаризацію раніше, ніж люди інших культур, але підійшли з іншого боку. Я констатую це зовсім не для того, щоб когось звеличувати. Питання про застосування бойових, мілітарних форм організації і методів управління було поставлене вперше нами. Тому я радикально відкидаю пропозиції, що ми заперечуємо проти самої мілітаризації»²⁷. Член ЦК РКП(б) О. І. Риков: «Багато чого з досвіду армії, з досвіду військової організації ми повинні взяти і провести в житті будь-що-будь. Але було б найбільшою помилкою при цьому гарантувати безумовні успіхи в галузі організації промисловості, бо принципові завдання тут зовсім інші»²⁸. Член ЦК РКП(б) М. І. Бухарін: «Мілітаризація є не що інше, як самоорганізація робітничого класу і організація робітничим класом інших класів, які близько стоять до нього... Для нас мілітаризація не є самоудушення, а для нас вона є самоорганізація, і саме тому ми її і обстоюємо, а не через

²⁵ Там же. — С. 93.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же. — С. 115.

²⁸ Там же. — С. 128.

що-небудь інше!»²⁹. В. М. Смирнов: «Трудова повинність має бути проведена в усіх галузях, а оскільки вона проводиться, остільки повинні проводитися і методи примусу»³⁰. Г. І. Ломов: «Питання полягає в тому, що в центрі треба поставити організацію праці. Це правильно, і ми проти цього не заперечуємо, не заперечуємо тому, що метод т. Троцького правильний, що натиск необхідний, що в цю точку треба бити»³¹.

Як бачимо, є повна підтримка делегатами з'їзду ідеї «мілітаризації праці» і створення трудармій. Це ж подтвердило голосування резолюції з'їзду, запропонованої ЦК партії (в основу даної резолюції покладені тези Л. Д. Троцького «Чергові завдання господарського будівництва»). З'їзд ухвалив її практично одностайно (при трьох, які утрималися з декількох сот делегатів). У цій резолюції містилися параграфи «Трудові армії» і «Трудове дезертирство». У параграфі «Трудове дезертирство», зокрема, сказано: «З огляду на те, що значна частина робітників, у пошуках кращих умов продовольства, а нерідко і з метою спекуляції самовільно залишає підприємства, переїздить з місця на місце, чим завдає дальших ударів виробництву і погіршує загальне становище робітничого класу, з'їзд одне з нагальних завдань Радянської влади і професійних організацій бачить у планомірній, систематичній, наполегливій і суворій боротьбі з трудовим дезертирством, зокрема — через публікування штрафних робітничих списків, створення з дезертирів штрафних робітничих команд, і, нарешті, ув'язнення їх у концентраційний табір»³². Цей параграф цілком перекочував у резолюцію з'їзду з тез Л. Д. Троцького.

А тепер розглянемо, як же ставився до ідеї трудових армій В. І. Ленін. От що він мовив на першій сесії ВЦВК VII скликання у лютому 1920 року: «Усі сили повинні бути присвячені цьому завданню (завданню господарського будівництва. — В. Р., Д. Т.), всі військові сили, які себе проявили в будівництві військового, повинні бути кинуті на ці нові рейки. Ось та своєрідна обстановка, той своєрідний перехід, який породив ідею трудових армій, викликав закон про створення першої трудової армії на Уралі та Української трудової армії»³³.

Тут потрібно пояснити, що положення про Українську трудову армію було схвалено РНК 21 січня 1920 року, а через чотири дні було прийнято аналогічне рішення про створення першої «ревармії праці» й на Уралі. 29 січня 1920 року РНК ухвалила також постанову про порядок загальної трудової повинності і положення про комітети загальної трудової повинності. На відміну від попередніх років, коли загальна трудова повинність застосовувалася до буржуазії, інших так званих паразитичних елементів, тепер цей закон поширився на всі верстви населення. Кожен громадянин (крім непрацездатних) міг бути притягнений, незалежно від місця роботи, до виконання тих чи інших різновидів трудової повинності.

У своїх промовах Володимир Ілліч неодноразово висловлювався за підтримку ідеї мілітаризації праці і створення трудармій. «Червону Армію ми вели до перемоги не тільки агітацією, а й суворою залізною дисципліною. Те, що було зроблено в Червоній Армії, необхідно створити на всіх фронтах праці»³⁴, — зазначав він, виступаючи перед залізничниками Московського вузла. А от уривок із розмови голови Радянського уряду з кореспондентом американської газети Лінкольн-Ейром: «Завдяки подиву гідним подвигам Червоної Армії вже почалась відбудова народного господарства. Тепер частину цієї армії перетворено у трудові армії; це незвичайне явище (курс. наш. — В. Р., Д. Т.) стало можливим тільки в країні, яка бореться за високий ідеал.

²⁹ Там же. — С. 138.

³⁰ Там же. — С. 155.

³¹ Там же. — С. 169.

³² Там же. — С. 552.

³³ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 40. — С. 103.

³⁴ Там же. — С. 108.

Певна річ, це було б неможливо у капіталістичних країнах»³⁵. З останнього висловлювання Володимира Ілліча ми можемо зробити абсолютного однозначний висновок, що створення трудових армій він вважав прогресивним явищем, притаманним країні, яка буде комуністичне суспільство. На цьому тлі зовсім незрозумілими є нападки лише на Троцького з приводу мілітаризації праці і створення трудових армій³⁶.

Ми усвідомлюємо, що сучасному читачеві менше цікаво, ніж у нас, зрозумілі ідеї і аргументи, які ми проводимо, самоп्राгнення виконати статтю примусову працю, трудтабори, трудармії та інше для побудови нового суспільства. Але правильно оцінити все це можна, очевидно, лише враховуючи конкретно-історичну специфіку моменту.

Тоді, коли відбувався IX з'їзд РКП(б), такі погляди були якщо не панівними, то, принаймні, домінуючими у вищому ешелоні партійно-державного керівництва і відображали пошуки виходу з економічної кризи і розрухи, викликаних громадянською війною. До речі, ініціатива такого використання військових з'єднань належала не самому Троцькому, а була висунута вперше в січні 1920 року Реввійськрадою З армії (командуючий М. С. Матієвич, члени РВР армії П. І. Гаєвський і Ф. І. Локацков)³⁷. Невдовзі вона дістала підтримку і схвалення Леніна³⁸ і стала втілюватися в життя — саме на цьому етапі Лев Давидович був її активним провідником.

Крім того, хоча й відзначалося велике позитивне значення трудових армій, водночас визнавався їх тимчасовий і вимушений характер, що відповідало і поглядам Троцького. Розуміння безвиході даного шляху і відмова від нього прийшли пізніше (під час вироблення курсу на нову економічну політику в 1921 р.) і до В. І. Леніна, і до Л. Д. Троцького, який довів вірність цьому курсові активною участю у проведенні непу в життя.

Продовжуючи свою доповідь на IX з'їзді партії, Л. Д. Троцький спинився також на питаннях поліпшення роботи транспорту (з березня по грудень 1920 р. він водночас очолював наркомат шляхів сполучення, і Ленін високо оцінив його роботу на цій посаді), на завданнях машинобудування, на виробництві товарів масового споживання, на ролі господарського плану, на необхідності підвищення продуктивності праці. «Розуміння кожним робітником, селянином, що доля його існування пов'язана з господарською долею всієї країни за нової системи суспільних відносин і самої організації праці, самого апарата застосування праці, має колосальне, духовне, організуюче значення. Якщо наш апарат ані до біса не годиться, а він поки такий у всіх галузях, то, звичайно, мобілізований і темний селянин, переконавшись, що його кидають на залізницю, не приготувавши лопат, не може проїнятися ентузіазмом в ім'я цієї суспільно-примусової організації праці. Для того щоб він проїнявся і дедалі менше усвідомлював тяжкий характер цього примусу, насамперед потрібно, щоб апарат працював як належить, щоб кількість робочих рук відповідала завданням і була спрямована туди, де є це завдання, є продовольство, інструменти праці й інструктори з головою на плечах. Це найелементарніші умови, але без правильної організації праці ми її продуктивність не підвищимо.

Нарешті, потрібна дальша особиста заінтересованість в цю перехідну епоху кожного робітника і кожного селянина, зокрема, у безпосередніх наслідках застосування робочих сил. Я кажу про *преміальну систему* (курс. наш.—В. Р., Д. Т.—Підкреслимо це, оскільки Троцького звинувачують в тому, що він був прибічником зрівнялівки)³⁹. Ми гадаємо, що деякі з цих думок і нині не втратили своєї актуальності.

³⁵ Там же.— С. 150.

36 Правда.— 1988. 9 сент.

— С. 594, 599.

³⁹ IX съезд РКП(б) : Протоколы. — С. 26.

³⁹ IX съезд РКП(б) : Протоколы—С. 99.

Виступив Троцький на з'їзді й палким прихильником єдиноначальності. Він мовив, що в колегіях відповідальність не зрозуміла, почуття відповідальності згасає, що це може згубно позначитися на робітниках. Питання про єдиноначальність викликало на з'їзді суперечки. Зокрема, проти єдиноначальності виступали такі авторитетні більшовики, як О. І. Риков, Т. В. Сапронов, М. П. Томський, В. П. Мілютін та ін. Однак більшістю голосів (при 123 проти і 8 утримались) було проведено параграф резолюції «Організація керування промисловістю», який запропонований ЦК РКП(б), підтриманий В. І. Леніним і містив вимогу єдиноначальності.

Нам здається тенденційним трактування Д. А. Волгогоновим слів Троцького, сказаних ним на одному з засідань Політбюро: «Робітничий клас може наблизитися до соціалізму лише через великі жертви, напружуючи всі свої сили, віддаючи свою кров і нерви»⁴⁰. Чимало таких висловлювань ми можемо знайти у В. І. Леніна. Але чомусь нікому не прийшло в голову звинувачувати його в жадобі репресій і терору. От кілька таких цитат: «...нам потрібна свобода справжня, можлива тоді, коли членами суспільства будуть тільки працівники. Багато праці, багато жертв треба буде покласти за таку свободу»⁴¹. «Тільки переборюючи величезні кризи з революційним ентузіазмом, з революційною енергією, з революційною готовністю на найтяжчі жертви, пролетаріат може перемогти експлуататорів і остаточно визволити людство від воєн, від гніту капіталу, від найманого рабства»⁴². «Усе треба принести в жертву, щоб урятувати існування робітника»⁴³.

А от кілька висловлювань Володимира Ілліча безпосередньо про терор і репресії: «Терор був нам нав'язаний тероризмом Антанти... Ми не могли б продержатись і двох днів, якби на ці спроби офіцерів та білогвардійців не відповіли нещадно, і це означало терор...»⁴⁴ В цих словах, на нашу думку, — розгадка політики червоного терору. Все дуже просто: якщо не ми їх, то вони нас. Вагання призвели б до повалення Радянської влади і знищення комуністів — така проста логіка боротьби. «...Відрікатися від насильства, від терору — значить перетворюватися у плаксивого дрібного буржуа, значить сіяти реакційні міщанські ілюзії про соціальний мир, значить — кажучи конкретно — боятися рубаки-офіцера»⁴⁵. З листа Г. Ф. Федорову (голови Нижньогородського губвиконкому): «У Нижньому, явно, готується білогвардійське повстання. Треба напружити всі сили, створити трійку диктаторів (Вас, Маркіна та ін.), провести негайно масовий терор, розстріляти і вивезти сотні проститутток, які споюють солдатів, колишніх офіцерів і т. п.»⁴⁶ Із телеграми Є. Б. Бош (голови Пензенського губкомун партії): «Треба організувати посилену охорону з добірно надійних людей, провести нещадний масовий терор проти куркулів, попів та білогвардійців; сумнівних замкнути в концентраційний табір, поза містом»⁴⁷. Із телеграми В. В. Кураєву (голови Пензенського губвиконкому): «Треба з найбільшою енергією, швидкістю і нещадністю придушити повстання куркулів, взявши частину війська з Пензи, конфіскуючи все майно повсталих куркулів і весь їхній хліб»⁴⁸. «Ми говоримо, що застосування насильства викликається завданням придушити експлуататорів, придушити поміщиків і капіталістів; коли це буде розв'язано, ми від усяких надзвичайних заходів відмовляємось»⁴⁹. Із листа І. С. Уншлихту (заступникові голови ВЧК): «Гласність ревтрибуналів — не завжди; склад їх посилити «вашими» людьми, посилити

⁴⁰ Правда.— 1988.— 9 сент.

40 Правда.— 1988.— 9 сент.
41 Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 316.
42 Там же.— Т. 40.— С. 56—57.

42 Там же.— Т. 40.— С. 56—57.
Т. 38.— С. 348.

42 Там же.—Т. 40.—С. 33.
43 Там же.—Т. 38.—С. 348.

44 Там же.—Т. 40.—С. 97.

45 Там же.—С. 55.
Т. 50.—С. 142.

46 Там же.—Т. 50.—С. 142.

47 Там же.— С. 143—144.

47 Там же.— С. 143—144.
48 Там же.— С. 144.

48 Там же.—С. 144.
49 Там же. Т. 40.—С. 98.

ти їх зв'язок (всілякий) з ВЧК; посилити швидкість і силу їх репресій, посилити увагу ЦК до нього. Найменше посилення бандитизму і т. п. повинно повести за собою воєнний стан і розстріли на місці. РНК зуміє це швидко провести, якщо Ви не прогавите, і по телефону можна»⁵⁰. Із листа Д. І. Курському (наркомюстові РРФСР); «Посилення репресії проти політичних ворогів Радвлади і агентів буржуазії (особливо меншовників і есерів); проведення цієї репресії ревтрибуналами і нарсудами в найбільш швидкому і революційно-доцільному порядку; обов'язкове проведення ряду показових (щодо швидкості й сили репресій; щодо роз'яснення народним масам, через суд і через пресу, значення їх) процесів у Москві, Пітері, Харкові та кількох інших найважливіших центрах; вплив на нарсуддів та членів ревтрибуналів через партію в розумінні поліпшення діяльності судів і посилення репресій; — все це треба проводити систематично, уперто, наполегливо, з обов'язковою звітністю...»⁵¹ У підсумку наведемо резолюцію В. І. Леніна на телеграмі начальника військових сполучень Східного фронту Катіна, де він інформував про висадження у повітря ворогом мосту через Волгу в Симбірську: «Повідомити Троцькому. Я пропоную призначити слідство і розстріляти винних у неухважності. (28/9 ворог міг підірвати міст!!!)»⁵². На телеграмі є також зроблений секретарем РНК А. П. Кузасом запис відповіді Л. Д. Троцькому про те, що такий наказ виконано три дні тому⁵³.

І ще про одне. Непереконливі, на наш погляд, не підкріплені ніякими серйозними доводами твердження доктора історичних наук М. А. Васецького про те, що з наказу Троцького був знищений (застрелений у Бутирській тюрмі під час прогулянки) герой громадянської війни Ф. К. Миронов⁵⁴.

Зі всього викладеного можна висновувати, що звинувачення Троцького в наданні переваги методу насильства і репресій, у схильності до розстрілів — принаймні — однобічні. Політика терору була офіційною і вимушеною політикою Радянського уряду в умовах громадянської війни (інше питання: наскільки доцільною). Кожен обстоював її, природно, по-своєму — в міру особливостей характеру. Інша річ, чи завжди виправдані були жертви, принесені в ім'я світлого майбуття? Гадаємо, що ні. Але це вже проблема для окремого дослідження.

⁵⁰ Там же. — Т. 54. — С. 144.

⁵¹ Там же. — Т. 44. — С. 380—381.

⁵² Ленинский сборник XXXII. — С. 104.

⁵³ Там же. — С. 105.

⁵⁴ Комсомольская правда. — 1989. — 19 мая.

ПЕРШОДРУКИ

НАУКА — МИСТЕЦТВО — МОРАЛЬ

(Із листування О. О. Любичева і Б. С. Кузіна, 1944—1970) *

Б. С. Кузін — О. О. Любичеву, 24.11.49

Наша з Вами полеміка в листах має досить цікавий характер. Ми, власне, не обговорюємо послідовно якесь одне питання, щоб потім перейти до іншого. Проте кожен із нас вихоплює з листа іншого те, що він із найбільшим бажанням може заперечити. І отже, ми дедалі більше і більше ухилиємося від початкового предмета суперечки. Однак при цьому лейтмотив у кожного з нас лишається той самий. І виходить, що ми зовсім і не сперечаємося, а просто викладаємо один одному кожен свою ересь, чіпляючись тільки за ті положення, які дають привід до обгрунтування або розвитку того чи того пункту цих ересей. Втім я зовсім не хочу сказати, що це мені не подобається, а пишу про це тому, що, зібравшись Вам відповідати на пункт про терпимість і нетерпимість, замість головного, відразу ж ухопився за Ваше другорядне зауваження про Собакевича і Манілова, як про крайніх представників тієї чи іншої доброчесності, котрі, як Ви кажете, викликають у нас огиду. І я, хоча це і не стосується питання про нетерпимість, насамперед хочу сказати про ставлення до двох цих персонажів, бо у Вашому посиленні на них дається взнаки Ваше ставлення до мистецтва, зовсім відмінне від мого.

Собакевич і Манілов не викликають у мене ніякої відрази. А навпаки — повне замилювання. Для мене це тільки два чудових портрети. Інше питання — якщо я зустрів би таких людей у житті. Тут я б бунтував, обурився, завдавав би їм неприємностей. Але мені ніколи не спало на думку в чому-небудь гудити гоголівських героїв. До художнього твору не можна підходити з моральною оцінкою. Для нього є єдиний критерій — естетичний. Либонь, етичний елемент при цьому не зовсім відсутній. Але він належить не до твору, а до його автора. І це далеко не другорядне, якщо вважати, як думаю я, що все, створюване будь-яким митцем (і будь-якою людиною взагалі), — тільки елементи його автопортрета. Висміювання Собакевича і Манілова дає важливий штрих до моральної характеристики Гоголя. Але для оцінки цих двох фігур важливо лише одне — чи добре вони зроблені, чи влучно висміяні. Добре? — Більше я від них нічого не вимагаю. Можливо, Ви такого погляду на мистецтво не поділяєте і схильні ставити до нього більш «високі» вимоги, щоб воно повчало, облагороджувало, виховувало, нарешті, хоча б розважало. Я ж усі ці претензії вважаю незаконними і ніякої іншої мети мистецтва, крім нього самого, не визнаю. Чи не зрозумілий Вам із цього корінь усіх наших із Вами незгод в питанні про мистецтво?

По суті Ваших міркувань про терпимість і нетерпимість, що можна заперечити? — Звичайно, в усьому треба знати міру. Але ця міра, як такт, смак та інші майже синоніми, абсолютно ірраціональні. І я побоююсь, що Ваші спроби підвести раціональний базис під них будуть мало обгрунтованими...

Репутація вченого створюється, головним чином, кількістю здобутих ним знань і зроблених відкриттів, лише в рідкісних випадках — гостротою розуму. І я дедалі більше переконуюся, що визначення розумної людини майже так само неможливо дати, як визначення красивої, тактовної, що володіє хорошим смаком. Але все це чудово визначається інтуїтивно, тобто цілком ірраціонально.

О. О. Любичев — Б. С. Кузіну, 22.10.50

Шопенгауера я прочитав і, хоча від нього далеко не в захопленні, порівняно з Вами, але саме тому прошу дозволу затримати його на деякий час. Ґрунтовне вивчення цієї

* Початок публікації див. у № 9 за 1989 р.

книжки дасть можливість мені ближче зрозуміти і сформулювати сутність багатьох незгод між нами... Звичайно, Шопенгауер пригломдує своєю освіченістю, по-моєму він навіть нею хизується. Але порівняно зі справжніми філософами, якими є Арістотель, Платон, Гегель, він — фігура навіть не другого рангу.

Б. С. Кузін — О. О. Любичеву, 01.11.50

Я і не сподіваюся, що «Афоризми» Вам сподобаються так само, як вони сподобалися мені. Для мене в усякому творі величезну роль відіграє форма. І в цьому разі вона блискуча. Згодний з Вами, що більшість положень, висловлених у цій речі, не нова. Та й автор і сам совісно вказує джерела, з яких вони взяті. Але те саме можна було б викласти так, щоб читати це було мукою і нудьгою. І тоді, дійсно, було б слушно запитати, навіщо він говорить про добре відомі речі? Але «Афоризми» насамперед — художній твір. Автор їх не тільки освічена людина, як це зауважуєте і Ви, але, крім того, має першосортний художній смак. І як у всякого справжнього артиста чудова форма надає його висловлюванням деякого додаткового і, звичайно, нового смислу.

Я дуже мало знаю філософію, щоб визначити ранг Шопенгауера як філософа. Ви його порівнюєте з Платоном, Арістотелем і Гегелем. Перший із них, безперечно, понад усе, Арістотеля я, на сором мені, зовсім не знаю. Гегель — людина з могутнім розумом. Але до прекрасного він глухий на обидва вуха. І це завжди змушувало мене підходити до нього з великою настороженістю. Не вірю я в можливість створення великої філософської системи людиною, якій однаково — що Бах, що Штраус, що автор «Гаудеамуса», що Дюрер, що творець вродливих пичок на цукеркових робках. І тяжкий стиль Гегеля — прямий наслідок його художньої глухоти. А Шопенгауер, який знає ціну прекрасному, мені здається, ближчий до Платона, ніж Гегель. Великі мислителі народжуються рідко. Справжні митці також. Поєднання в одній персоні гігантських мислительних здібностей з такою ж артистичною обдарованістю або хоча б відчуттям, мабуть, феномен, який може з'явитися тільки один раз в історії Землі. Чекатимемо на нього. А поки я радю кожному випадку поєднання тих і інших здібностей хоча б і у відносно скромній мірі. Якщо Шопенгауер і не створив великої філософії, то я думаю, що така буде створена скоріше мислителем його типу, ніж типу Гегеля. До прекрасного не можна підходити з одним лише дуже хорошим мозком. А відмахнутися від нього також не можна.

О. О. Любичев — Б. С. Кузін, 5.01.51

Надсилаю з цим листом розбір книжки Шопенгауера. Читав її, бажаючи, так би мовити, у Вашу душу проникнути. Є ж прислів'я: «Скажи мені, з ким ти товаришуєш, — то я скажу, хто ти». Інакше кажучи, «скажи мені, хто твої улюблені автори, і я скажу тобі, хто ти». Але тут я не відгадав. Тих рис схожості, які зазначені на початку розбору, — індивідуалізм і песимізм, — недостатньо. Шопенгауер — злісний мізантроп, а Ви — дуже товариська і дуже популярна людина. У Вас набагато ширші смаки. І однак, моє читання було для мене немарним... Після читання цієї книги я дещо заспокоївся і не вважаю себе абсолютним варваром...

Б. С. Кузін — О. О. Любичеву, 01.02.51

Вашою прочуханкою Шопенгауера я дуже задовольнився. Ви так щиро розлютилися на великого капосника, яким, мабуть, і був Шопенгауер. Гадаю, що з морального погляду Ви праві майже в усіх своїх випадках проти нього. Але я ні на хвилину і не сумніваюся в тому, що він був шельма. А моя давня любов до Вас, можливо, найбільше за все заснована на найвищій оцінці Ваших душевних якостей.

Але приступаючи до читання «Афоризмів», я і не мав на думці повчитися у їх автора ані моральності, ані навіть життєвої мудрості. Щодо моєї моралі, то вона, почасти через слабкість мого духу, а почасти в міру суворих життєвих обставин, дуже невисока. Я тільки уникаю капосити. Дотримуюся лише самого мінімуму душевної гігієни.

Я читав «Афоризми» як суто художній твір, написаний злим і дотепним автором, який має першосортний смак. Цей твір майстерний. Інше питання, яка фізіономія в ньому проглядає — симпатична чи ні. Від цього запитання неможливо відмахнутися, бо особа автора не може не цікавити справжнього читача. І звичайно, було б приємніше, якби автор виявився мильним і душевним хлопцем. Але це вже питання не самого мистецтва. Ніякий художній твір не можна оцінювати з погляду моралі. У га-

лузі мистецтва діють інші критерії. Насамперед — смак. От що для мистецтва абсолютно протилежне, це фальш. Проте, мабуть, уміння уникати її є також один із виявів смаку.

Але я все ж вважаю, що всякий справжній твір мистецтва, бездоганний з точки зору застосовних до нього норм оцінки, тим самим має вже велику моральну цінність, оскільки він позбавлений фальші, тобто брехні, й бореться з нею. Адже відомо, що попелиця їсть траву, іржа залізо, брехня душу. Найвисокоморальніша ідея, викладена фальшивою мовою, що коробить смак, набуває від цього негативного змісту, бо, обурюючись формою, в якій вона подана, ви мимоволі переносите своє роздратування і на її смисл.

Тому, хоча Вольтер — цинік і капосник, а Свіфт — людиноненависник, їхні твори, чудові з художнього боку, тим самим мають і велику моральну цінність. А Надсон, який тільки й робив, що «горів» та шукав ідеал, та розпускав нюні, вульгаризуючи ідеї високої моралі, завдавав їм величезної шкоди, бо робив їх предметом легкого висміювання.

Отже, мені здається, що Ви підійшли до Шопенгауера, принаймні в даному його творі, не з того боку, з якого до нього належало б підійти. Якщо оцінювати найдосконаліший мотор літака як музичний інструмент, то в нього можна знайти величезні недоробки.

Оптимізм, мені здається, обов'язково пов'язаний з вірою у всемогутність розуму і, крім того, — з наївно ламаркіанським поглядом на природу людини. Ви більше, ніж я, вірите в розум і тому більший за мене оптиміст. Але я все ж не такий і песиміст, як це може видатися. Правильно, я зовсім не вірю у можливість побудови життя і суспільства на раціональній основі. Я не вірю в можливість поліпшення (морального) людської природи. І я дуже невисоко оцінюю розумові й моральні якості людей у їхній більшості. Але я вважаю, що при всьому цьому ще немає підстави упадати в розпуку більшої частини. Є в житті щось таке, задля чого варто прийняти всі її тяжкі сторони, хоча б вони за своєю масою і придушували світлі. Це — приємні розваги, які нам дає заняття наукою і величезна насолода від мистецтва. Крім того, а можливо і найбільше за все, — це спілкування з людьми. Я завжди найглибше вірив, що є люди доволі терпіння не міг цього дешевого песимізму, який виходив із мішанської формули, що всі люди сволота. І я завжди шукав таких людей. І мені здається, знаходив. І можливо, я застрахований від оргвисновків послідовного до кінця песимізму.

Але мені завжди здавалося, що справжній оптимізм завжди трохи безглуздий. І тому я тішуся, коли його злегенька б'ють по носу. Цю функцію особливо добре виконують лихослів'я і зломовство. І я думаю, що злі висловлювання про людей припускають більше розуму в їх автора, ніж м'якосердні. І тільки декотрі, по-справжньому розумні, талановиті й хороші люди вміють і мають право говорити про чудові сторони людської душі без ризику видатися недоумкуватими. Такий був Лесков. І найбільшою мірою — Достоевський.

У своїх песимістичних оцінках людей і життя Шопенгауер виявляється як дуже розумний чоловік. І саме він має право на такі оцінки, бо він зумів бути песимістом до кінця і єдиний (щоправда, не по-життєвому, а тільки по-філософському) визнавав за небуттям усі переваги над буттям.

Я все-таки цілком згоден із Шопенгауером, що дурних і темних чоловіків та жахливих жінок найбільше люблять і цінують в суспільстві. Заздрість — русій надзвичайної моці. Тому ніщо не викликає в людей такої ненависті, як чужі достоїнства або чужа удача. Я помічав, що відносно терпимо публіка ставиться в цьому розумінні до старих. З ними охочіше визнають розум, високу моральність, їм прощають матеріальний добробут, високе становище в суспільстві та ін. Можливо, це зумовлено тим, що тут заздрість зменшується втішливою свідомістю, що щасливець недовго послугує тут заздрість зменшується всіма своїми перевагами. Але бачити жирний шмат у руках молоді вуватиметься просто нестерпуче. Але тут, треба мати на увазі, що вони належать до середніх, тобто надто низького морального рівня, людей. Любити розумну і хорошу людину може також лише розумний і хороший. І це завжди так буває насправді.

Невже Ви серйозно вважаєте, що істинно людська доброчесність тільки одна — розум? А куди ж Ви подінете всі моральні достоїнства і почуття прекрасного? Мене прямо лякає Ваше схиляння перед розумом. Добре, що я Вас знаю давно особисто і тому мені відомо, що всякі інші чесноти, крім розуму, притаманні Вам найвищою мірою. Я думаю, що розум, звичайно, дуже важлива і надзвичайно висока якість.

Вам не сподобалися саме тому, що вони подобаються

О. О. Любичев — Б. С. Кузину, 19.09.51

Песимісти часто торжествують тому, що оптимісти часто помиляються. І я ма-
буть згоджуся, що вони помиляються справді частіше. Але тут корисно згадати слова
Пушкіна «Тьмы низких истин нам дороже нас возвышающий обман». Звичайно, можна
протестувати проти слів, бо істина в справжньому значенні цього слова, як розуміє
Гегель, низькою бути не може. Точніше буде сказати: ніж безліч низьких фактів, нам
дорожче велика ідея, що підносить нас, хоча б у першому наближенні така недоскона-
ла, що здебільшого призводить до помилок. Оптиміст ладен іти навмання, песиміст не
здатний на це. В цьому я вбачаю причину відмінності між долями, наприклад, фін-
ського і російського народів...

Про культуру розуму. Я думаю, що Ваше обурення впливає тільки з неправильного розуміння розуму і моралі. Чи можна побудувати мораль незалежно від розуму? Тут моє вчення зовсім не оригінальне. Це просто повторення старого платонівського вчення. В одному з діалогів Платон іменем Сократа захищає положення: «той, хто грішить добровільно, кращий за того, хто грішить проти волі». Коментатори-філістери не зрозуміли цього положення і гадають, що воно суперечить духу сократівського вчення, а насправді воно цілком із ним гармонує. Яке положення моралі Ви можете висунути, щоб воно приводило до хороших результатів незалежно від критики розуму? Будь-яка доброчесність, не конструйована розумом, призводить до смішних або злочинних учинків. Материнська любов — висока доброчесність, але Простакова — зовсім у нас ніякого зворушення не викликає, а тільки сміх.

Набагато більше жорстокості внесено у світ унаслідок необмеженого проведення моральних доктрин, ніж унаслідок необмеженого панування розуму. Торквемада, мабуть, був переконаним прихильником певних і притому непоганих моральних доктрин і, можливо, він навіть уважав, що, спалюючи еретиків, він тим самим їх рятує від вічних мук у пеклі. Що ж тут розум винний? Жорстокості багатьох переконаних державців часто виникають від того, що вони припускаються суперечностей, щиро вважаючи, що супротивники їх — представники диявола у тій чи іншій формі. Справжній розум завжди приводить до положень, подібних до ньютонівського, що те, що ми знаємо, є мізерна частка того, що взагалі можна знати, а звідси істинно розумна людина завжди схильна до терпимості. Крайній ступінь переконаності й заперечення «з порога» всякого інакодумання є ознака недосконалого розуму. Тут завжди до жор-

Про мистецтво і науку. Ви десь написали, що вважаєте мистецтво вище від науки. Це положення мене більш за все зацікавило і обдумування його було найбільшою перешкодою до відповіді на Ваш лист, і тепер я далеко не цілком усе продумав, але спробую відповісти те, що надумав.

Розберемо послідовно визначення науки і мистецтва, їх межі. Я ніяк не можу точно висловити свою думку, але я гадаю, що протиставлення науки і мистецтва має принаймні три смисли: здатність нашої психіки; сфера діяльності; результат цієї діяльності. Для науки і мистецтва характерне таке протиставлення:

Наука	Мистецтво
Пам'ять	Здогадка
Тверезий аналіз	Уява
Працелюбність	Натхнення
Істина	Краса
Розум	Почуття

Коли Ви говорите, що містечтво вище за науку, то Ви твердите, що ті здатності людської психіки, які написано в правому стовпчику, вищі від тих здатностей, які подано в лівому. І я з цим сперечатися не буду, за винятком останніх двох, але і тут можливе різне розуміння.

Протиставляючи мистецтво і науку як сфери діяльності, ми нібито можемо провести цілком чіткі межі: математика, природничі науки, історія та ін. — це, очевидно, науки, а музика, поезія, живопис — це, очевидно, мистецтва. Наукою, в розумінні сфери діяльності, в найширшому значенні слова можна назвати все те, чого можна навчитися. Але тоді вже наука втручається у сферу мистецтва, бо і в сфері мистецтва також треба вчитися. Раніше говорили, що, скажімо, мужик віддав сина шевцеві в науку, але в таку ж науку віддають і молодих живописців. Тому сфери діяльності за межами своїми не збігаються з межами мистецтва і науки, які розуміються як сукупність досягнутих результатів...

Ви вирізняєте вищі твори мистецтва і вважаєте їх вищими, ніж науку. Однак щодо науки Ви такого виділення не робите, хоча і тут з меншим правом, ніж у мистецтві, можна зробити таке ж протиставлення. З найширшої сфери науки, як сфери діяльності, можна виділити важчу сферу науки у справжньому розумінні слова, де людина досягає найбільшої височини. І от у такій науці, найліпшим представником якої є математика, зовсім зникають протиставлення, наведені в таблиці. Чим вище стоїть наука, тим більше в ній відіграють роль інтуїція, здогадка, уява і всі інші особливості, притаманні тільки мистецтву у звичайному розумінні. Академік Крилов мені якось цитував висловлювання одного французького математика: «Геніальні математики висловлюють теореми, а талановиті їх доводять». Хв'ялена уява поетів, художників та ін. не йде ні в яке порівняння з уявою сучасних математиків, які будують неевклідові геометрії, багатомірні простори та ін. Тому, коли говорять, що мистецтво вище за науку, то до цього можна приєднатися в такому розумінні: ті здібності, які особливо вважаються необхідними для мистецтва, характеризують у своєму кращому розвитку щонайгеніальніших людей. Але всі ці здібності призводять до досить плідних результатів особливо тоді, коли вони освітлюються світлом розуму. У розумі вальоти уяви фіксуються, і через фіксацію одержаних досвідом знань, звичайно, не

Тільки завдяки розуму вальоти уяви фіксується, якою є сучасна наука, звичайно, не сягнень стає можливою та грандіозна побудова, якщо можна так висловитися, одноповерхівнянно вища від мистецтва. Мистецтво, якщо можна так висловитися, багатоповерхове або має трохи поверхів, а наука багатоповерхова. Найбільш поверховим мистецтвом

9*

що він сам міг би написати афоризми протилежного характеру, але «якщо б він це зробив, то вийшла б цілком філістерська праця». Дивуюся, як така фраза могла бути написана людиною, яка (в повній згоді в даному випадку зі мною) вважає Платона неперевершеним філософом. Візьміть його чудовий діалог «Протагор», де протилежні точки зору розвиваються з однаковою переконливістю і результат навіть лишається незрозумілим. От це справжній шукач істини, а не жалюгідний догматик, як Ваш Шопенгауер. Інший справжній шедевр Платона «Бенкет» був навіть прототипом усякого викладу різних точок зору (симпозіон). Ніяких підстав твердити, що Шопенгауер не був серйозний у своїх висловлюваннях, немає, і, незважаючи на свою одиобічність, він виявляє всі якості філістера. Різноманітність точок зору, повнота висвітлення питання жодною мірою не суперечать художності...

Твердження, що математика — не наука, а метод, висловлював свого часу і найлюбший Л. С. Берг, також не дуже обтяжений (незважаючи на свою широку ерудицію) математичними пізнаннями. Але хіба Вам не відомо, що тепер межа між математикою і фізикою стирається і що є видатні фізики (Еддінгтон), які намагаються математизувати всю фізику; їх засуджують в нас за ідеалізм, але з матеріалістичної точки зору математика є відображення реальних відношень, а зовсім не вигадана з голови. Тому і для матеріалістів, і для ідеалістів межі між математикою і фізикою немає. Можливо, і фізика — не наука, тому що Ви її не знаєте? Прикро, коли дурниці про науку, про можливість застосування математики в біології говорять розумні люди. Викинувши математику з науки, не знаючи фізики і інших досконалих наук, звичайно, легко дійти висновку, що вихолощена Вами ненаука взагалі ніяких високих емоцій дати не може.

Філософія також не наука, як Ви вважаєте, бо вона є синтез усіх сторін людського духу. Згодний. То хіба загальне вчення про всі вияви людського духу не може бути науковим, хіба не може бути науки про прекрасне? Якщо не може, то мистецтво лежить поза раціональною сферою; якщо може, то можлива наукова естетика, наука про прекрасне — частина філософії...

Б. С. Кузін — О. О. Любичеву, 12.09.52

Про заявленого нами Шопенгауера. Адже я не говорив, що його погляд на життя — мій погляд. Що мені в нього дуже подобається, це манера викладу своїх поглядів, у якій мені надзвичайно імпонує його глибоке розуміння мистецтва і методів мистецтва. А імпонує з тієї причини, що я найглибше переконаний, що серйозний прогрес науки можливий буде тільки тоді, коли відновиться її колишня єдність із мистецтвом.

Із того, що я Вам неодноразово говорив, що у Вас немає справжнього розуміння мистецтва, Ви зробили висновок, ніби я переконаний у наявності в мене найбездоганнішого смаку. Це не так. Я справді гадаю, що мистецтво мені ближче і зрозуміліше, ніж Вам. Але я ніколи не вважав себе тут бездоганим арбітром. Та я і не можу говорити про мистецтво взагалі. Я добре знаю, що в різних його сферах моя компетенція надто відмінна. Що стосується музики, то тут мені здається, що мої міркування мають дуже мало огріхів. Про поезію я думаю набагато обережніше. В живопису розбираюся ще гірше...

Ви припускаєте в мене надзвичайну зарозумілість... мабуть тому, що я часто засуджую і висміюю інших людей. Але чи позбавляє мене цього права наявність власних вад? Гадаю, що ні. Воно, звичайно, справедливо, що «чем кумушек считают трудиться...» Але коли б люди строго йшли за цим правилом, то написання сатир і памфлетів було б привілеєм тільки дурнів.

Гадаю, що обидва ми досить терпимі люди. Але всяка терпимість відносна. Цілком терпимими можуть бути тільки зовсім непринципові люди. І в нас із Вами в кожного є своя межа терпимості. Але мені здається, що я знаю міру своєї нетерпимості, а Ви ні.

О. О. Любичев — Б. С. Кузін, 02.12.52

Ви доводите Вашу нетерпимість тим, що довго працюєте на одному місці і ніколи не оточують Вас на роботі вороги. Водночас Ви пишете, що Ви завжди самотні, що коло друзів звужується і що скільки-небудь близьких Вам людей абсолютно немає у тих місцях, де Ви живете з 1935 року. Щодо цього я з Вами різко розмежовуюсь. На кожному новому місці я швидко освоююся і зустрічаю гарних друзів, бо кількість друзів у мене не зменшується. Особливо багато ширих друзів у мене серед молоді... Чи не тому, що я різко заперечую Шопенгауера з його недоладними «Афоризмами», а Ви ними захоплюєтесь... проникаючись низьким духом цього твору?

Б. С. Кузін — О. О. Любичеву, 13.12.52

Хтось висловив думку, що в усякій суперечці перемігшим лишається той, для кого вона виявилася більш повчальною. Вам наші суперечки, очевидно, дали можливість розкрити невисоку моральну і розумову сутність одного з Ваших приятелів. Мене вони позбавили ще однієї з юнацьких ілюзій. Я тепер знаю, що єдине логічне завершення будь-якої суперечки без дипломатії — бійка. Мені здається, що я здобув із цих суперечок більш загальне повчання, а Ви — більш окреме. Проте я впевнений, що Ви з цим не згодні.

Б. С. Кузін — О. П. Орлицькій *, 11.05.55

Я вже досить давно дійшов висновку, що положення «із зіткнення думок народжується істина» справедливе тільки в надто обмеженому розумінні. Істина може виникнути тільки за найпершого зіткнення протилежних думок. І то лише в тому разі, якщо представники цих думок здатні слухати один одного і щиро хочуть взаємного розуміння. Але тільки-но починається так звана полеміка, то зародки істини, які містяться в кожній із початково висловлених думок, починають хиріти. І в ході суперечок це змарніння нижніх паростків дедалі продовжується. А до моменту тріумфу переможця в такій суперечці цей переможець, сам того не відаючи, стоїть на трупі істини, яку захищає. Проте в людей саме на ці суперечки припадає більша частина їхніх душевних сил і вони, захопившись чистою суперечкою, не роблять того, що дійсно корисно для суспільства і що сприяє вдосконаленню їхнього власного духу. Але про всі ці речі краще говорити, ніж писати. Тому я з нетерпінням чекаю зустрічі з Вами і О. О.

Б. С. Кузін — О. П. Орлицькій, 31.03.60

Я постарів раніше від О. О., хоча років мені й набагато менше, ніж йому. Одна з найважливіших ознак старості — зникнення бажання сперечатися. Суперечки — вправу суто молодечі. І очевидно, доля нагородила О. О. вічною юністю. Він чистої води полеміст. Кожен його лист, кожен твір — виклик на спір. От я і думаю, що я поступово втратив здатність приймати ці виклики. А через це сам собою обірвався зв'язок між нами.

Але це аж ніяк не змінило мого ставлення до О. О. Людей його душевного рангу і критичної сили розуму навряд чи в житті зустрінеш так багато, щоб вони з роками відходили для тебе в якийсь байдужий фон. Надто часто я згадую всякі думки і думки О. О., не кажучи вже про чудові спогади наших зустрічей, завжди для мене значущих і дорогих. Згадуючи всю історію нашої з ним дружби, я хочу сказати, що сперечалися і сварилися ми з ним багато, але ніякої тіні немає для мене на його портреті. Про кого зі всіх своїх друзів я можу сказати те саме?

Б. С. Кузін — О. О. Любичеву, 17.01.70

Моя хвороба, як і всяке інше зло, мала і гарні сторони. Головна з них та, що був вільний час для читання, писання і для того, щоб думати... І я помітив, що майже при кожному своєму розмірковуванні, причому на найрізноманітніші теми, я згадував Вас...

Наші з Вами стосунки, в тому числі й листування, занепали з моєї вини. Я зрозумів, що для того, щоб продовжувати їх на рівні, на який, власне, вони заслуговували, треба припинити всяку іншу діяльність... Крім того, в нас надто різні думки про багато речей... Ви незрівнянно вище, ніж я, оцінюєте силу інтелекту і його можливості. Інакше кажучи, тип ученого у Вас виражений сильніше, ніж у мене. І Ви — запальний і принциповий сперечальник...

Кілька років тому мені спала думка, що у визначенні успішності або неуспішності прожитого життя звичайно застосовується далеко не безспірний критерій. Саме — успіх. Звичайно, досягти успіху в будь-якій справі прагне кожен. Але, безперечно, під успіхом розуміємо не власне задоволення від добре виконаної роботи або досягнутої мети, а визнання цього іншими... Щоб досягти такого успіху, потрібні певні дані, які навряд чи варто мені Вам перелічувати. Але в наших умовах, особливо перед ученими і артистами, стоїть одна додаткова трудність — треба, щоб їхні твори відповідали певній ідеології, а частіше — завданням моменту. Але ніщо дійсно нове не вкладається ні в яку заздалегідь дану стару схему. В будь-якому разі не може в неї укластися цілком уся система поглядів, якщо вона існує в даного автора. Однак, оскільки процілює на публічну арену для більшості є безумовною необхідністю (інакше ти — не-

* Ольга Петрівна — дружина О. О. Любичева.

ISSN 0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 10

вдаха!), люди вдаються до різних хитрощів. Із них найбезневинніша — про дещо просто нічого не сказати. Але якщо це «дещо» становить головну сутність роботи, то про нього не змовчиш. Але людина правдива навіть і невелику частину правди не захоче приховувати. Інший спосіб обнародування сумнівного щодо ідеології твору — надати йому деякої заклинальної частини, наповненої sacramentalними формулами з найнепохитливіших джерел. Але невідповідальність заклинання змісту все ж може бути виявлена... Третій спосіб дії — вдаватися до езопової мови, напускати всякого туману. Але при цьому є побоювання, що читач не зрозуміє усієї величї думки автора або просто нічого не зрозуміє.

Але як просто розробається цей гордієв вузол, якщо прийняти, що успіх — це головна мета життя. Тоді людина може примусово працювати тільки для одержання засобів до існування, а решту часу віддавати тому, що їй здається важливим і цікавим. Так я і почав чинити. Я став писати, не розраховуючи ні на жодного читача. Пишу і складаю в ящик свого столу. Такий спосіб дії, звичайно, не дає мені популярності як авторові, тобто не збільшує мого життєвого успіху. Але він має і великі переваги. Я можу писати не тільки, що мені подобається, але і як мені подобається. Можу просто згадувати авторів, не шукаючи точних цитат. А найголовніше — у своїх писаннях я розкриваюся таким, як є. Перед ким? Це вже питання метафізичне, тобто, мабуть, найважливіше.

О. О. Любичев — Б. С. Кузіню, 13.02.70

Нарешті, одержав від Вас великий лист... Мені сподобалося, що деякі місця моєї англійської праці Вас навіть утішають. Догодити такому естетикові, як Ви, штука нелегка, і цей успіх мене дуже звеселяє, хоча Ви і не надаєте значення успіху...

Ви вважаєте, що суперечки ні до чого не приводять. Звичайно, якщо людина в будь-чому впевнена догматично, суперечки марні і для неї, і для супротивника... У мене є переконання, які я зберіг із юності (антимілітаризм, інтернаціоналізм, соціалізм у моєму розумінні і лібералізм). Інші радикально змінювалися, але ні одне з них не переростає в догмат, тобто в таке положення, яке я вважаю абсолютно вірогідним і таким, що не припускає заперечення. Кажуть, суперечки породжують ворогів. Не вірю. На своєму досвіді я переконався, що якщо сперечатися чесно, тобто не фальсифікувати аргументів і не вдаватися до насильства, то навіть досить різка полеміка ворогів не породжує.

У своєму особистому досвіді я можу констатувати, що багато що змінив саме тому, що уважно прислуховувався до голосів опонентів. І якщо в мене тепер чимало друзів і кількість їх усе прибуває, незважаючи на мій більше ніж поважний вік, то цим я зобов'язаний насамперед тому, що ретельно вдумувався в усі заперечення супротивника. Основна риса моєї ідейної еволюції — від дарвінізму до платонізму, і тут зміна стосується і багатьох соціально-політичних питань. Посідаючи ту чи іншу позицію, я намагався більш за все читати не своїх товаришів по думці, а, навпаки, супротивників.

Звичайно, я люблю сперечатися, але я ніколи не сперечаюся задля самої суперечки, для мене важливе знаходження істини, і дуже багато своїх поглядів я змінив як наслідок суперечки, хоча в момент суперечки, звичайно, зміни не відбувається, потрібен час.

Про успіх. Ви критикуєте прагнення більшості людей до успіху і вважаєте, що успіх — не головна мета життя. Ви, звичайно, епікуреєць. Прагнення до успіху само по собі не злочинне, важливо — якого успіху і якими засобами. Треба розрізняти марнолюбство і честолюбство. Класичний взірць марнолюбства — Герострат, справжнього честолюбства — Келлер.

Мій оптимізм на практиці виправдався. Мої старі праці, надруковані в скромному провінційному виданні, аж ніяк не залишилися непомітними, бо і з епікурейської лавий шлях до найяскравішої кар'єри: «Нам не понять високих мер, творцом висушаемых вельможам».

Б. С. Кузін — О. О. Любичеву, 21.03.70

Можна і не бути догматиком, а все ж не досягнути взаєморозуміння з людиною, до-
волі не дурною і також не догматиком.

Усе ж кожна людина — абсолютно особливий світ. Відзначаючи вашу схожість з Расселом, я добре знав, що він ані найменшою мірою не був платоніком, а, як і Ви,

був упевнений у торжестві і всемогутності розуму, в усіх сферах прагнув усе піддати його аналізу і з його допомогою усунути всяке зло. Проте є сфери духовної діяльності, в яких на долю розуму припало мало роботи. Це — мистецтво, мораль і віра. Деякі раціоналісти намагаються проникнути зі своїми методами і в них. Наприклад, Ви. Є і такі, які чудово розуміють ірраціональність цих сфер і навіть активно в них діють, але це ніяк не відображається на їх діяльності в науці. Немовби наука, мистецтво, мораль і віра перебували в різних апартаментах, які притому не сполучалися між собою, їх духовної сутності. Таким був В. Беклемишев. Але я не можу зрозуміти, як можна проводити таке подвійне і потрійне життя...

Я не ошукаюся ані щодо свого здоров'я, ані стосовно найближчих доль людства, які визначаються такими положеннями.

1. Розумово, морально і в художній творчості людина не стала вище за весь відомий нам час історії. Людський геній досягав абсолютних вершин уже дуже давно. Якщо ми в юності вважали, що часи страшених тортур і покарань залишилися на- завжди позаду, то тепер ми бачимо, що це не так. Навіть багато з моїх найближчих друзів не можуть зрозуміти, що смертна кара абсолютно неприпустима, бо вони без- надійно поплутують моральні категорії з соціальними.

2. Середній моральний і розумовий рівень людства украй низький. А проте саме на середню людину доводиться орієнтуватися у проведенні всякого громадського або державного заходу.

3. Влада, необхідна для цієї мети, завжди перебуває в руках людей, не ліпших, а гірших за своїми моральними якостями.

4. З розвитком техніки носії влади дістають дедалі більші можливості чинити насильство над власними й іншими народами.

За всіма цими причинами не можна сподіватися, що внявам жорстокості, користи й дурниці буде коли-небудь покладено край. Водночас технізація життя посилює навантаження на нервову систему людини. Вона була створена з великим запасом тривкості, але все ж не з нескінченним. Різке посилення злочинності, психічних захворювань, наркоманії і сексу в усьому світі — наслідки цього перевантаження. Не хочу вже говорити про невідчепливі в зубах перенаселення, забруднення повітря і вод, що

Чи можна сподіватися на щасливий кінець всього цього нагромадження? Ясперс, один із найвідоміших німецьких філософів, який перебрався з ФРН у Цюрих, також не може придумати ніякого щасливого кінця. Але він заявляє, що справжнім реалістом може вважатися тільки той, хто вірить у чудо. Можливо, він правий. Але я, не очікуючи чуда, не був і не став песимістом.

Свое життя, я гадаю, прожив добре. У пережитих мною неприменностях нікого не звинувачую і розглядаю їх і всі свої фізичні і моральні страждання, як законну плату за все, що мені давало радість. Чи відома Вам досить уже старовинна (1913) книга Дойсена «Елементи метафізики»? Цей автор вважає, що практично ідеалізм і матеріалізм однаково придатні як основа для розуміння світу, але що від матеріалізму відштовхує його невтішність. Я все ж думаю, що ідеалізм дозволяє розуміти світ краще, а що він приносить утіху — це для мене безперечно, і якщо б це було інакше, то самогубство треба було б вважати дозволеним.

Якщо разом з Ясперсом вірити в чудо (а чому б і ні?) і сподіватися, що людство не загине невдовзі від створеної його руками техніки, то треба було б чекати, що систематика, як і вся морфологія, коли-небудь вийде з теперішнього занепаду. Заяло-женій матеріалізм у науці повинен поглинути себе сам. До цього приводить не що інше, як історія кібернетики, обчислювальної техніки та ін.

Мені дуже сподобався наведений Вами у статті афоризм із Талмуда щодо осягнення небачених речей. Адже вся справжня наука спрямована на розуміння видимого. Але біологія просунулася по цьому шляху ще дуже мало... Послугуються ж механіки поняттям сили. А чим воно науковіше за поняття мети? Можливо, коли б це поняття та ін. не було заборонено вживати в науці, то, дивись, і біологи придумали б що-небудь краще від природного добору.

Побірка і передмова

Добірка і передмова
Р. Г. БАРАНЦЕВА.

УСТАНОВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АСОЦІАЦІЇ ЗАХИСТУ ІСТОРИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА

Українська громадськість, що звільняється з лабет згубної сплячки застою, зрештою починає усвідомлювати пріоритет культури, необхідність захисту історичних надбань народу та безкомпромісної боротьби з проявами національного і культурного нігілізму. Скрізь по Україні останнім часом виникають осередки, «братства» небайдужих людей, готових працювати для примноження традицій, захисту пам'яток мистецтва й архітектури, навколишнього середовища. Бурхливо розвивається несанкціонована ініціатива «знизу». Одним із виявів такої ініціативи став багатотисячний мітинг «Збережемо стародавній Київ», що відбувся 26 лютого 1989 року. Це перший такий мітинг в історії нашої столиці. У виступах, що пролунали на ньому, було доведено повну неспроможність як державних, так і наявних громадських органів охорони пам'яток протидіяти широкомасштабним процесам нищення культурних цінностей, недовість самої нашої системи охорони пам'яток. Висновок учасників мітингу був однозначним: необхідно створити Українську асоціацію захисту історичного середовища як справді незалежну, демократичну громадську організацію, засновану на засадах самоврядування і федеративності осередків, з метою запровадження в практику комплексної охорони всього історико-культурного середовища як цілісності, а не поодиноких, вирваних з контексту історії пам'яток, і все це — при якнайширшому залученні громадськості. Мітинг доручив оргкомітету підготувати і провести Установчу конференцію асоціації.

Конференція відбулася 13 травня 1989 року в залі Спілки художників України. Прибуло 210 делегатів — представників осередків та ініціативних груп асоціації зі Львова, Чернігова, Івано-Франківська, Черкаса, Кам'янця-Подільського, Дніпропетровська, Луцька, Вінниці, Тернополя та багатьох інших міст. Були представники Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Українського фонду культури, Спілки письменників, художників, архітекторів, «Товариства Лева» (Львів), неформальних товариств «Громада», «Спадщина» (Київ) та ін. На конференцію надійшли телеграми з Москви (від товариства москвичів-українців «Славутич»), від громад українців Литви, Латвії, Естонії, від Думи Народного фронту Латвії, Правління Народного фронту Естонії, від осередку НРУ м. Ровно, Кримського відділення інституту Укрпроект-реставрація та ін. У всіх телеграмах висловлено підтримку асоціації, побажання успішної роботи та пропозиції щодо співпраці.

Харківське товариство «Спадщина», Самбірське товариство ім. Володимира Кобильника та кооператив «Надія» проголосили себе колективними членами асоціації, а капітан міліції Д. В. Поезд, який балотувався по одному з київських округів у народні депутати СРСР, запропонував своє сприяння в справі створення у складі асоціації комісії по нагляду за дотриманням законності в справі охорони історичного середовища.

Установчу конференцію вів д-р філолог, наук В. С. Брюховецький. На ній виступили: д-р мистецтвознавства Г. Н. Логвин, письменник В. О. Шевчук, канд. архітектури Л. П. Скорик, голова громадської інспекції УТОПІК В. В. Вечерський, науковий співробітник КиївВНДІТАМ О. А. Пламеницька, влас. кор. «Літературної газети» С. В. Кисельов, канд. тех. наук Р. І. Крип'якевич, канд. філос. наук В. С. Мулява, канд. фізмат. наук Л. М. Іваненко, проф. КДХІ. В. І. Забашта, перший секретар Подільського райкому Компартії України І. М. Салій, канд. архітектури А. А. Карнабіда, завідувач відділу Головного управління культури Київського міськвиконкому В. О. Приходько та інші. Від імені литовського руху «Саюдіс» учасників конференції привітав архітектор-реставратор Ж. Симонавічюс. Під оплески присутніх було зачитано «Заяву» Республіканської громадської інспекції Українського товариства охорони пам'яток історії та культури про відмову від дальшої співпраці з корумпованим апаратом Товариства, що давно дискредитував не лише себе, а й справу охорони пам'яток. Інспекція як організаційне ціле виходить із складу Товариства і приєднується до асоціації.

Учасники Установчої конференції на диво одногласно ухвалили Статут асоціації, обрали Раду з 34 членів та Науково-методичну колегію асоціації (37 чоловік). До Ради увійшли такі відомі діячі, як В. Брюховецький, В. Шевчук, народний депутат СРСР В. Яворіський, Г. Логвин, В. Забашта, Л. Скорик, І. Салій, І. Гончар, Л. Танюк, А. Сериков, А. Карнабіда. Згідно із Статутом, асоціація не має постійного голови і в разі потреби головувати по черзі можуть члени Ради. До складу Науково-методичної колегії, яка вирішуватиме всі фахові питання, увійшли відомі в республіці вчені, архітектори, мистецтвознавці, реставратори, археологи, історики. Асоціація не має і не матиме постійного платного апарату, тож уся робота провадитиметься на громадських засадах. Кошти асоціації складатимуться з добровільних пожертв. Встановлено, що витрачатися вони можуть не на «охорону пам'я-

ток взагалі», як це скрізь робилося дотепер, а лише на реалізацію конкретних програм. Передбачається видання друкованого органу асоціації.

Учасники конференції ухвалили «Звернення до громадян Української РСР, до всіх українців, що живуть за межами України», де, зокрема, наголошується на необхідності встановлення дійового громадського контролю не лише за станом пам'яток культури та історичного середовища в цілому, але й, передусім, за діями державних органів у цій сфері. Підкреслено, що культурні надбання всіх українців, де б вони не проживали, мають бути органічною складовою всеукраїнської культури. Усвідомлюючи, що ефективний захист і цивілізований розвиток історичного середовища не можливий без справжньої демократизації суспільства, гласності, участі у перебудові всіх свідомих громадян, асоціація проголосила себе групою сприяння Народному Рухові України за перебудову і взяла на себе функції культурно-екологічної комісії НРУ.

В «Ухвалі» Установчої конференції сформульовано кілька важливих методологічних положень, нових для нашої пам'яткоохоронної практики, а саме:

- нормою збереження історико-культурної спадщини України має стати не поштучна охорона окремих пам'яток, а комплексний захист усього історичного середовища в сукупності антропогенних та природних компонентів;

- охорона архітектурних пам'яток повинна базуватися на захисті історичного середовища всіх населених пунктів України, а також українських поселень та культурних надбань українців поза межами України;

- ефективна охорона історичного середовища має бути складовою частиною політики

соціального та економічного розвитку республіки, базуватися на чітких і достатніх юридичних засадах і належному фінансовому забезпеченні передусім з боку держави.

Асоціація як організація, що об'єднує інтелектуалів, вбачає своє завдання передусім у розробці альтернативного законодавства по охороні історичного середовища, що забезпечувало б не декларативні, а реальні законодавчі гарантії захисту культурних надбань. Основа нового законодавства — численні міжнародні документи: конвенції, рекомендації ЮНЕСКО, Венеціанська та Вашингтонська хартії тощо. Відповідно до цього розроблятимуться національна програма охорони культурної спадщини на Україні та проект реорганізації всієї системи охорони пам'яток.

Учасники конференції звернулися до всіх громадян республіки з закликом практично брати в свої руки охорону нашої культурної спадщини, пильнувати, щоб усі проекти забудови, реконструкції історичних міст і сіл виконувалися на засадах альтернативності, з дотриманням елементарних культурних норм, широко обговорювалися громадськістю та погоджувалися з асоціацією.

Слід відзначити, що хоча асоціація й виникла як протипага вкрай бюрократизованим наявним структурам міністерського типу, вона, однак, не має на меті конфронтації з якимись громадськими чи державними інституціями. Вона відкрита для співпраці з усіма, кому не байдужа доля історико-культурних надбань українського народу, хто готовий обстоювати самобутність і єдність нації, її історичну пам'ять, екологічну стабільність, неповторність і рівноправність усіх національних культур.

В. В. ВЕЧЕРСЬКИЙ

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕБУДОВИ

В. І. Кушерець, А. В. Орлов

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК: ОСНОВНІ АСПЕКТИ І ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

(Закінчення. Початок — на стор. 24)

Про оцінку повсякденних міжнаціональних контактів говорить те, що лише 14,6% вважають, що в багатонаціональних або інонаціональних колективах працювати (вчитися) складніше, 9% не проти змінити місце проживання з умовою переїхати туди, де проживають люди переважно їхньої національності, тільки 8% відзначили необхідність враховувати національну належність безпосереднього керівництва під час його обрання, 4,8% не бажали б одруження си-

на (дочки) з людьми деяких національностей і 7% категорично проти будь-якого міжнаціонального шлюбу їхніх дітей. Інакше кажучи, для життєдіяльності основної частини респондентів характерні досить широкі спектр повсякденних етноконтактів, явне домінування сприятливих ситуацій міжнаціонального спілкування, в наявності очевидне переважання позитивних установок і орієнтацій на міжнаціональні контакти. Хоча, як бачимо, для деякої частини опитаних

характерні установки іншого роду, що потребує особливого осмислення.

У міру трансформації культури національних груп, зміни співвідношення в ній традиційного і сучасного компонентів, національного і інтернаціонального відбуваються істотні зміни в національно-культурному розвитку народів. Усе це, природно, дістає своє відображення не тільки в реаліях національно-політичної ситуації, клімату міжнародних відносин, а й акумулюється в етнокультурних орієнтаціях і перевагах людей.

Для ясності аналізованої ситуації мають значення деякі моменти. Скажімо, такі великі національності республіки, як українці і росіяни, в умовах сприятливого клімату міжнародних контактів набагато вільніші у своїх перевагах у обранні мови спілкування і побутових каналів для реалізації своїх надій, ніж малі за чисельністю народи (болгари, угорці, румуни, гагаузи, греки та ін.). Останні поставлені в більш жорсткі рамки за необхідності запозичення зразків інонаціональних культур і обрання мови для міжнародного спілкування. Водночас усвідомлене ставлення до цінностей національної культури, прагнення уникнути нівелювання і стандартизації особистості під впливом урбанізації і інших чинників приводить до дії механізми, які дозволяють не підпадати під розмивання етнічної спільності. Це добре видно на прикладі зіставлення реальної поведінки і переваг, коли вдаються до весільного обряду. Незважаючи на його певне спрощення і помітну демократизацію у всіх народів, ми стикаємося з тим, що нині опитані набагато сильніше орієнтовані на дотримання традиційно-національного обряду або свободи з використанням національних традицій (61% респондентів), ніж це було в недалекому минулому (47%).

В умовах природного вибору, що не зачіпає національної гідності і почуттів людей, їхніх національно-культурних запитів, розвиваються не на вузьконаціональній основі, а в контексті міжетнічної інтеграції. Цей висновок впливає, зокрема, з розгляду структури національно-культурних переваг у музиці. Лише 23,4% серед тих, які відповіли на питання про переваги в обранні музики, орієн-

товані винятково на музику свого роду. Така тенденція проглядається і на іншому прикладі. От серед чинників, що впливають на зміцнення міжнародних відносин, респонденти найвище оцінили ознайомлення з національною культурою і літературою різних народів СРСР. Тільки 7,6% схильні вважати, що це дає негативний ефект у розвитку зв'язків між народами.

У підсумку можна сказати. Дослідження проблем національно-культурного розвитку свідчить, що сьогодні характеристики побутової культури, яка не втратила своєї багатоваріантності й національного забарвлення, помітно глибше диференціюються за соціально-професійною, ніж за соціально-класовою належністю опитаних. Інша закономірність полягає в тому, що зменшилися внутрішньонаціональні відмінності у споживанні культури і соціальних типах цього споживання, стало менше і відмінностей міжнародних. Є також усі підстави для висновку про те, що існуюча культурна схожість народів не знижує внутрішньонаціональної солідарності й інтенсивності національних почуттів. При цьому загальні для всіх національних груп республіки процеси модернізації і соціально-етнічної інтеграції культури не виключають її національної множинності й етнічної самобутності. Крім того, все-таки немає підстав говорити про поширення національного нігілізму як масового явища у свідомості й культурі народів, що є досить важливим моментом у визначенні орієнтирів практичної національної політики.

Багатогранний національно-культурний розвиток народів нашої країни аж ніяк не суперечить завданням зміцнення їхньої інтернаціональної єдності й згуртованості в боротьбі за перебудову всіх сфер суспільного життя, оновлення соціалізму. Навпаки, духовний прогрес нашого суспільства, як відзначалося в резолюції XIX партконференції «Про розвиток міжнародних відносин», має спиратися на культурну самобутність націй і народностей, без чого навряд чи можливий економічний і соціальний прогрес у кожній республіці і тим самим в умовах нашої багатонаціональної країни.

(Продовження рубрики див. на с. 75).

ISSN 0235-7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 10

ПРО КНИГИ

В. С. Бакиров

ЦЕННОСТНОЕ СОЗНАНИЕ И АКТИВИЗАЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ФАКТОРА

Харьков: Вища шк., 1988. — 152 с.

Ціннісна свідомість як форма практично-духовного опанування людиною об'єктивної реальності впродовж тривалого часу привертає увагу філософів і соціологів. Останніми роками опубліковано чимало праць, в яких досліджується природа цінності, взаємозв'язок цінностей і оцінок, ціннісних відношень і ціннісних орієнтацій. Проте практика соціологічних досліджень потребує глибших і чіткіших уявлень про сутність ціннісної свідомості, про головні механізми її формування і функціонування, про її роль у регулюванні соціальної поведінки.

У концепції ціннісної свідомості автор виходить з того, що практична діяльність людини, з одного боку, наділяє предмети зовнішнього світу ціннісними властивостями, а з другого — зумовлює розвиток в її свідомості певних образів реальності — ціннісних уявлень, в яких моделюється належний стан світу, відповідний потребам суб'єкта. Визначаючи ціннісну свідомість як суб'єктивний образ значущих відношень, котрі виникають у процесі практичного опанування людьми у процесі практичного опанування людьми світу (с. 30—31), автор показує, що зміст ціннісних уявлень, способи їх конкретної системної організації доцільно аналізувати у зіставленні з об'єктивними потребами суспільного прогресу, з потребами та інтересами класів, соціальних груп і індивідів. Отже, соціологічний аналіз доконечне має виходити з того, що ціннісна свідомість проходить діалектико загальнолюдського і класного індивідуального, раціонального і емоційного, науково-теоретичного і буденного (с. 39—48, 65—68, 99—100).

Перевагою монографії є те, що автор розглядає й низку важливих питань, безпосередньо пов'язаних з практикою ідейно-виховної роботи, з реалізацією задумів ствердження у свідомості трудящих саме соціалістичних цінностей. Спеціальний розділ присвячено аналізу економічних, соціально-політичних, духовних цінностей соціалізму, механізмів їх формування, їх ролі у розвитку громадсько-політичної і моральної активності людей.

Висвітлюючи гуманістичну сутність соціалістичних цінностей, автор показує, що всі вкупі вони стимулюють творче ставлення людини до світу, залучають її до активної історичної творчості, наповнюють її життя високим смислом. Водночас, як зазначається в монографії, соціологічні дослідження засвідчують помітні зсуви в ціннісних пріори-

тетах масової свідомості, причини яких сягають збочень від ленінської концепції соціалізму, породжених застійним періодом деформацій багатьох економічних, соціально-політичних, духовно-моральних структур суспільного життя.

Великий інтерес для практики ідейно-виховної роботи становлять розділи, де розглядаються актуальні проблеми перебудови ціннісних аспектів свідомості трудящих. Їх написано на основі конкретно-соціологічних досліджень, проведених у 1985—1987 роках серед промислових робітників і науково-технічних спеціалістів Харкова, із залученням результатів республіканських соціологічних опитувань студентської молоді. У книжці переконливо обгрунтовано висновок про те, що інформаційно-пропагандистський вплив на свідомість людей само собою не приводить до істотних зрушень в їхніх ціннісних уявленнях. Його ефективність визнає зв'язок з дійовими організаційно-практичними заходами для залучення людей до реального управління справами суспільства і колективу, до політичної і моральної активності. Соціологічні дані, наведені в книжці, показують, що роботи в цьому напрямі бракує енергійності. Лише 9% з опитаних 1987 року робітників шести великих харківських промислових підприємств цілком задоволені можливістю впливати на рішення адміністрації; лише 12% опитаних добре обізнані з планами заходів для залучення робітників до управління виробництвом. Характеризуючи реальні зміни у своїх колективах після XXVII з'їзду партії, лише 7% опитаних 1987 року відзначали, що робітників почали частіше залучати до вироблення й ухвалення рішень щодо важливих для колективу питань (с. 131—136).

У монографії показано, що головною умовою формування у трудящих соціалістичних ціннісних уявлень є така організація їх виробничої і громадсько-політичної діяльності, за якої вони виступають реальними господарями своєї долі, реальними суб'єктами управління суспільством, державою, трудовим колективом. Зафіксувавши безпосередню залежність громадянської, моральної спрямованості ціннісних уявлень людей від таких чинників, як зміст праці, якість роботи, демократичний характер стилю і методів керівництва, культура міжособового спілкування робітників, рівень їхньої поінформованості, автор показує, що чималу частку згаданих чинників досі використовують не повною мі-

ISSN 0235-7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 10

рою. Так, наприклад, аж надто низькі індекси самооцінки поінформованості опитаних робітників практично з усіх важливих виробничих і соціальних питань свідчать про доконечну потребу кардинальної перебудови інформаційної, пропагандистської, агітаційно-масової роботи в трудових колективах. На думку самих робітників, їм бракує повної і своєчасної інформації про плани, завдання, перспективи розвитку колективів, про передовий досвід роботи споріднених підприємств. Книжку не поминули й вади. Годилося б виразніше сформулювати в ній визначення ціннісної свідомості, більш розгорнутої і докладної аргументації надати обґрунтуванню потреби виокремити його як самостійне теоретичне поняття. Автор, на наш погляд, мусив переконливіше обґрунтувати свою позицію стосовно природи цінності. Навряд чи можна беззастережно пристати до твердження, що річ, явище робляться цінністю лише вна-

слідок акту оцінки (с. 8—9). Не впорядковано і уповні чималий соціально-психологічний і психологічний матеріал, що ним послуговувався автор, аналізуючи специфіку і функції ціннісної свідомості особи. Цей розділ монографії викладом поступається решті. Варто відзначити й те, що теоретичні розділи монографії аж надто обтяжені посиланнями на праці інших авторів. Бракує конкретності окремим практичним рекомендаціям.

Загалом же монографія є оригінальним і змістовним дослідженням, яке робить певний внесок у розробку складної й актуальної філософсько-соціологічної проблематики. Вона становить інтерес як для спеціалістів, котрі досліджують закономірності духовного життя соціалістичного суспільства, так і для практичних працівників, активістів, які провадять ідейно-виховну роботу в трудових колективах.

О. Ю. БУХАЛОВА

А. С. Капто

ИДЕЙНАЯ ЗАКАЛКА ЛИЧНОСТИ

Київ: Молодь, 1988.— 304 с.

З перебудовою стрімко піднісся попит на працівників новаторського, революційного, творчого гарту. Тому виховання членів нашого суспільства, а надто — молодого покоління, здійснюване з позицій нового політичного мислення на міцних марксистсько-ленінських методологічних засадах, набуває нині особливої ваги. Пропонована читачам книжка присвячена висвітленню саме такої теми.

Сподіваємося, що інтерес науковців, ідеологічного активу, широкого загалу читачів приверне розгляд впливу нових явищ у політичному, економічному, соціальному житті на формування сучасної людини, аналіз новітньої соціологічної інформації, досвіду виховної роботи, набутого вже нинішньої, не простої для нашого суспільства перебудовної доби, а також обґрунтування шляхів удосконалення цієї роботи серед мас.

Обговорюючи питання про єдність загальнолюдського і класового у формуванні комуністичного світогляду, автор наголошує, що «пріоритет загальнолюдських цінностей та інтересів розглядається в новому мисленні не як можливість пригнічення тих чи тих інтересів меншої спільності, а як їх узгодження з інтересами суспільного розвитку. Наш шлях — то шлях до гармонізації інтересів суспільства, колективу й особистості, на якому гаранту-

ється задоволення суспільних потреб і водночас забезпечується зацікавленість самих трудящих в кінцевих результатах виробництва» (с. 16). Такі положення багато важать у визначенні стратегії і тактики виховного процесу, формуванні ідейної основи створюваних і оновлюваних форм виховної роботи серед мас.

У книжці О. С. Капта піддається критиці штучна підміна єдиного процесу виховання молоді низкою відносно самостійних і навіть відособлених видів виховної діяльності.

Як слушно наголошує автор, нині всі сфери життєдіяльності радянського суспільства потребують глибокого теоретичного осмислення. Історія не визнає однобічності, оцінних перекося, замовчування фактів, бо саме це й призводить до ескаляції нігілізму, скепсису, відчуженості, духовної апатії.

Становить інтерес аналіз використання нових соціалістичних святково-обрядових форм спілкування, значення яких у формуванні наукового світогляду радянських людей в наші часи зростає. Композиційно матеріал побудовано в такий спосіб, що це дає переконливу відповідь на багато які випадки наших ідеологічних супротивників на адресу соціалізму.

В. О. ЗОЦ

ПРО БУДІВНИЦТВО ПРИРОДООХОРОННИХ ОБ'ЄКТІВ

В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1988 р.

Минулого року в республіці на заходи по охороні та раціональному використанню природних ресурсів витрачено 479,3 млн. крб. державних капітальних вкладень, основна частина з яких — 297,3 млн. крб. — (62,0%) — на охорону та раціональне використання водних ресурсів.

Введено в дію станції по очищенню 1,1 млн. куб. метрів стічної води на добу, системи обігового водопостачання потужністю 0,9 млн. куб. метрів обігової води на добу, устаткування для уловлювання та знешкодження шкідливих речовин з відхідних газів на 4,1 млн. куб. метрів газу на годину.

Повністю витрачено виділені ліміти капітальних вкладень на охорону та раціональне використання земель, надр і мінеральних ресурсів. З решти напрямів капітальних вкладень ліміти недовитрачено: на охорону й раціональне використання водних ресурсів — на 9%, на охорону атмосферного повітря — на 13%, на будівництво сміттєпереробних та сміттєспалювальних заводів — на 29%.

Значно (від 52% до 30%) недовикористано ліміти капітальних вкладень, які виділено на заходи по охороні та раціональному використанню природних ресурсів на підприємствах Міненерго РСР, Академії наук РСР, Держагропрому РСР, Мінприладу РСР, Мінбудматеріалів РСР, Мінверстатпрому РСР, Міндобри РСР, Мінелектротехпрому РСР, Міністерства шляхів сполучення РСР, Мін-

легпрому УРСР, Мінхімпрому РСР і Мінбудшляхмашу РСР; від 38% до 10% — у Івано-Франківській, Харківській, Чернігів-

ській, Волинській, Донецькій, Сумській, Ворошиловградській та Черкаській областях.

Основні причини цього — незабезпеченість будівельними матеріалами, обладнанням, робочою силою, що кінцевим кінцем призвело до зриву строків введення ряду запланованих об'єктів.

Загалом по республіці недовикористано річні плани по введенню в дію станцій для очищення стічної води на 341,2 тис. куб. метрів на добу (на 24%), систем обігового водопостачання — на 5,5 тис. куб. метрів обігової води на добу (на 86%), устаткування для вловлювання та знезаражування шкідливих речовин з відхідних газів — на 2,4 млн. куб. метрів на годину (на 37%).

Близько половини усіх неведених станцій по очищенню стічної води у республіці припадає на очисні споруди місцевих Рад, п'ята частина — на підприємства Мінхімпрому РСР, десята частина — на Держагропром УРСР, майже 38% установок для вловлювання та знезаражування шкідливих речовин з відхідних газів — на підприємства Мінчормету РСР, третина — Мінмедбіопрому РСР.

Підприємствами ряду міністерств не виконано річні плани щодо введення в дію природоохоронних об'єктів усіх видів: Мінчормету РСР — станцій по очищенню зтичних вод — на 5%, систем обігового водопостачання — на 44%, установок для вловлювання та знезаражування шкідливих речовин з відхідних газів — на 58%, Мінавтосільгоспмашу РСР — відповідно на 11%; 53% і 17%.

Держкомстат УРСР

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ КНИГУ:

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ / Н. И. Козюбра, В. В. Цветков, В. К. Забигаило и др. — 12 л. — 2 р. 40 к. — План 1989 г. № 128 (IV кв.).

У монографії у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС розглядаються актуальні проблеми методології юридичної науки в цілому та окремих її галузей і напрямів. Значну увагу приділено аналізу поняття й структури методології правознавства, її філософського та спеціальнонаукового рівней. Висвітлено питання, зв'язані з методологією та методикою проведення конкретних досліджень у галузі порівняльного права та методикою проведення конкретних досліджень у структурі методології юридичної науки та підвищення рівня понятійної культури, зростання ролі методологічних аспектів у дослідженні державно-правових проблем управління, правового виховання та ін.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів.

B. V. RAKITSKY, G. YA. RAKITSKA. *Perestroika: Theoretical Examination of Concept and Practical Policy*

First part of the paper written in the manner of classical historical-materialistic analysis of objective social reality covers social situation in our country formed during decades passed after V. I. Lenin's death. This situation presents a result of society development under the action of ideology which appropriates name and terminology of Marx-Lenin teaching but, as a matter of fact, is its roughest distortion. It is stressed in the paper that the social system reigned in the country could not become and has not become socialism, it had developed as its barrack deformation. Now a degree of this deformation and a state of the society is such that it approaches a degeneration boundary, i. e. going back on the historical scale of development.

The authors consider a spectrum of potential scenarios for development of further events in our country. It is shown that the only possibility for the country to set a course for real development of the socialism is realization of perestroika as revolution not merely in words but in deeds.

Central task and the main index of successiveness of the given process in this case is a creation of conditions for actually free social-historical creative activity of people directed by regenerated ideas of authentic Marxism-Leninism.

V. S. NEBOZHENKO. *Elections Have Finished. Elections Begin.*

Results from sociological studies of social opinion of Kiev voters which have been performed by the author during the USSR people's deputies elections this year are described. They permit analyzing problems and tasks of coming electoral campaigns in republican and local Soviets. Estimation of democratical potential of the reformed electoral system, a character of pre-election struggle, means and

methods employed by the candidates, motives which determine electoral decisions of voters and their attitude to different elements including those formed anew in the political system of the country.

L. K. FINBERG. *Imitation or How We Discussed the USSR Draft Constitution in 1977*

The paper is devoted to the analysis of propositions and additions to the text of the USSR draft Constitution, peculiarities in participation of different groups of citizens in discussion and regularities in selection of the received propositions to be included in the final text of the Fundamental Law, available in periodicals. It is shown that majority of the published propositions were secondary and inconsiderable, not legal but naive-everyday.

Closer definitions of law-makes were actually ignored both by public opinion and the Constitution commission. As a result «nationwide discussion» instead of sincere conversation was converted into farce ritual.

A. N. LOI. *Problem of Consciousness: Sense and Experience*

It is shown in the paper that consciousness presents a heterogeneous reality where along with its cognitive level there exists a level of practical consciousness where senses are constituted. Sense phenomena are localized in the world of practical life, human attitude which manifests as a relation — involvement, relation — belonging. Experience where activity individual acts as personality is a method for realization of sense practical foundation of consciousness.

W. BALZER, J. D. SNEED. *New Structuralism*

The paper gives a synoptic view of the structuralist programme in the philosophy of science by characterizing its aims in general and by sketching very roughly the main concepts and theoretical pictures.

РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . .

Якщо Ви вирішили розпочати перебудову виробництва — звертайтеся до економістів і соціологів!

Відділ соціології та відтворення трудових ресурсів Київського науково-виробничого об'єднання «Міськсистемотехніка» пропонує Вам свої послуги як розробник:

- 1) системи регіонального госпрозрахунку;
- 2) планів економічного і соціального розвитку;
- 3) системи управління раціональним споживанням трудових ресурсів регіону;
- 4) розміру платежів за використання ресурсів міста (території, залучення іногородніх працівників та ін.);
- 5) соціально-економічної карти міста;
- 6) системи нормативно-організаційної документації;
- 7) системи контролю виконавчих функцій;
- 8) системи диференційованої оцінки, стимулювання й розташування інженерно-технічних працівників та управлінців;
- 9) системи коефіцієнтів складності інженерно-технічних робіт;
- 10) системи скорочення затрат робочого часу;
- 11) системи зменшення плинності кадрів;
- 12) системи вдосконалення виробничо-трудової дисципліни;
- 13) системи поліпшення соціально-психологічного клімату;
- 14) системи прискорення процесів адаптації працівників;
- 15) соціологічних обстежень колективів та населення регіонів;
- 16) програмних засобів обробки соціологічної та економічної інформації;
- 17) методичних документів по визначенню економічної ефективності та ціноутворення.

Замовлені Вами види робіт будуть виконані висококваліфікованими спеціалістами якісно та у стислі строки.

Вартість робіт визначається договірною ціною, яка залежить від обсягу послуг, що надаються. Можливі форми співпраці: господарчий договір; через госпрозрахунковий центр або кооператив.

Наша адреса: 252004
м. Київ, вул. Червоноармійська, 23б,
НВО «Міськсистемотехніка».
Відділ № 320
Тел.: 290-20-96

РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . .

РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . .